

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Інститут соціології, психології та управління

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА,
МЕНЕДЖМЕНТ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 3

Київ – 2010

УДК [316+159.9+37+658] (063)

ББК 60.5+88+74+65.290-2

М 58 Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15294-3866р від 07.04.2009р.

Схвалено рішенням Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова

Редакційна рада:

В.П. Андрущенко	доктор філософських наук, професор, академік НАПН України, ректор НПУ імені М.П. Драгоманова (<i>голова Редакційної ради</i>)
А.Т. Авдієвський	почесний доктор, професор, академік НАПН України
В.П. Бех	доктор філософських наук, професор
В.І. Бондар	доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України
Г.І. Волинка	доктор філософських наук, професор, академік УАПН (<i>заступник голови Редакційної ради</i>)
В.Б. Євтух	доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
П.В. Дмитренко	кандидат педагогічних наук, професор
І.І. Дробот	доктор історичних наук, професор
М.І. Жалдак	доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України
Л.І. Мацько	доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України
О.С. Падалка	доктор педагогічних наук, професор
В.М. Синьов	доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України
М.І. Шкіль	доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАПН України
М.І. Шут	доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України
О.Г. Ярошенко	доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України

Редакційна колегія:

Булах І.С.	доктор психологічних наук, професор
Бурлачук Л.Ф.	доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України
Данилюк І.В.	кандидат психологічних наук, доцент
Дем'яненко Н.М.	доктор педагогічних наук, професор (<i>заступник відповідального редактора</i>)
Євтух В.Б.	доктор історичних наук, професор соціології, член-кореспондент НАН України (<i>відповідальний редактор</i>)
Калашнік Н.Г.	доктор педагогічних наук, професор
Кузьменко В.У.	доктор психологічних наук, професор
Кутусь П.В.	доктор соціологічних наук, професор
Пов'якель Н.І.	доктор психологічних наук, професор (<i>заступник відповідального редактора</i>)
Подшивалкіна В.І.	доктор соціологічних наук, професор
Рик С.М.	кандидат філософських наук, професор
Степино В.П.	кандидат філософських наук, доцент (<i>заступник відповідального редактора</i>)
Троциньський В.П.	доктор історичних наук, професор
Хижна О.П.	доктор педагогічних наук, професор (<i>заступник відповідального редактора</i>)
Хижняк Л.М.	доктор соціологічних наук, професор
Чернова К.О.	доктор соціологічних наук, доцент
Чорнобровкін В.М.	доктор психологічних наук, професор
Чугаєвський В.Г.	кандидат педагогічних наук, професор
Штена С.О.	кандидат політичних наук, доцент
Шуст Н.Б.	доктор соціологічних наук, професор
Яковенко Ю.І.	доктор соціологічних наук, професор
Ярошенко А.О.	кандидат філософських наук, доцент (<i>відповідальний секретар</i>)

М 58 Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 3 : збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 250 с.

Випуск № 3 підготовлений у співпраці Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова, «Вищої школи» імені Богдана Янського (Варшава) та українсько-польського центру «Європейські студії».

©Автори статей, 2010

©Редакційна рада, 2010

© НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010

В И П У С К 3

УДК 316:39.001.361(477)

Євтух В.Б.

**ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ТА
ТРАНСАТЛАНТИЧНИМИ СТРУКТУРАМИ У КОНТЕКСТІ
ІДЕНТИЧНОСТЕЙ**

*Współpraca Ukrainy z europejskimi i transatlantyckimi jednostkami w
kontekście identyczności*

Przedstawiony artykuł został przygotowany w wyniku udziału autora w konferencji „Identyczność i integracja do nowej Euroazji”, organizowanej przez Centrum Euroazyjskich, Rosyjskich i Wschodnioeuropejskich Studiów Uniwersytetu Georgetown (14-15 kwietnia 2008 r., Waszyngton, USA), głównym moderatorem jakiej wystąpił były Prezydent Polski Aleksandr Kwaśniewski.

W społeczeństwie ukraińskim istnieje dwie wyraźnie określone tendencje współpracy Ukrainy z instytucjami międzynarodowymi: 1. bardziej ciasna współpraca z Rosją oraz integracja do inicjowanych przez nią instytucji; 2. kroki do porozumienia się z europejskimi i transatlantyckimi organizacjami i do udziału w ich działalności. W pierwszym przypadku taka tendencja poszerza się z Zachodu na Wschód, a w drugim – naodwrot – ze Wschodu na Zachód. W tym procesie wyraźnie jest widoczny czynnik regionalny z uwzględnieniem etnicznego składu ludności.

Obecność dość licznego rosyjskiego komponenta w etnonacjonalnym składzie ludności ukraińskiej, albo tak zwanej rosyjskojęzycznej ludności, która jest pod wpływem rosyjskiej ideologii i nie podtrzymuje eurointegracyjnych dążeń Ukrainy, czy przynajmniej nie życzy, by Ukraina była blisko do tych procesów, zmniejsza intergacyjny potencjał Ukrainy i zwiększa w ukraińskim społeczeństwie tendencje rozwojowe skierowane na wschód.

Wyraźny regionalny aspekt wpływu politycznego, wynikiem czego są preferencje i przewaga któregoś z kierunków rozwoju Ukrainy, co potwierdzają i wyniki badań socjologicznych, nie sprzyja konsolidacji starań społeczeństwa ukraińskiego w podtrzymywaniu euro- i transatlantyckich pragnień oraz odterminowuje wstąpienie Ukrainy do składu instytucji międzynarodowych.

Emigracja ukraińców, zwłaszcza tych, kto wspiera zachodnie orientacje kraju, spowalnia procesy kształcenia się całościowej identyczności, zwłaszcza tej jej części orientowanej na ciasną współpracę Ukrainy z zachodnimi międzynarodowymi instytucjami.

Для ефективно й адекватно дискусії з приводу зазначеної теми варто чітко визначитися з науковою платформою. Зрештою, це необхідна умова у будь-якій дискусії. У цьому сенсі, передусім, важливо визначитися з розумінням двох понять – „взаємодія” та „ідентичність” – з тим, щоби адекватно їх операціоналізувати.

Отже, термін „взаємодія” я, виходячи з нашого контексту, пропоную трактувати у широкому його сприйнятті й розумінні з тим, щоб покрити досить таки просторове поле функціонування самого явища „взаємодія”. Передусім, ця інтерпретація здійснюється у найбільш, як на мене, адаптованій до розгляду поставленої проблеми, концепції інтеракціонізму [2]. З цього погляду, взаємодія – це вид дії, яка виникає тоді, коли два чи то більше об’єктів впливають один на другого й, власне, двосторонній вплив є ключовим моментом у концепції інтеракціонізму [3]. У конкретній реалізації – це система безпосередніх й опосередкованих контактів, спілкування, зв’язків, відносин на індивідуальному й груповому рівнях в усіх сферах суспільного життя, у процесі яких здійснюється обмін різного роду інформацією, створюються союзи, реалізуються різноманітні спільні проекти тощо. Вищою формою взаємодії виступають інституалізовані союзи й її найефективніші результати досягаються тоді, коли ця взаємодія відбувається у рамках цих союзів (які, до речі, й самі можуть бути наслідком тієї ж таки взаємодії), що веде до формування великих інтегративних суспільних систем. Прикладами останніх є, скажімо, Рада Європи (РЕ), Європейський Союз (ЄС), НАТО, Єдиний економічний простір (ЄЕП) тощо.

Для мене цілком очевидно, що ідентичність (ідентичності) населення, груп великою мірою визначає позиції еліт й широкої громадськості щодо взаємодії й, зокрема, інтеграції будь-якої країни, й, безумовно, України у європейські та трансатлантичні та іншого роду процеси й структури (у більш широкому сенсі, інтегративні системи), а, зрештою, й у європейській і, у широкому розумінні слова, міжнародний простір. Власне, у цій статті я буду прагнути показати цю залежність.

Структурно-тематично мій виклад і мою аргументацію я вибудовую наступним чином:

1) я вважаю, передусім, необхідно визначитися з базовими у цьому контексті поняттями „ідентичність”, „ідентичності”, а також критеріями класифікації ідентичностей в українському контексті; відтворити маркери ідентичностей, зокрема національної ідентичності. Хоча у ході нашого викладу я і не буду вдаватися у деталізацію їх валідності й адекватності тій чи тій ситуації, але завжди буду пам’ятати про необхідність врахування того моменту, що ці маркери, як, зрештою, й ідентичності, мають різні форми вияву, принаймні, на трьох рівнях: **a)** у теоретичних

уявленнях науковців – дослідників проблем соціокультурних та етнополітичних ідентичностей; б) як вони функціонують у практиках; в) як вони (маркери, а у кінцевому результаті й ідентичності) інтерпретуються й використовуються елітою, принаймні, тією її частиною, яка тією чи іншою мірою визначає або ж регулює процес взаємодії та входження України у європейські та трансатлантичні структури;

2) розглянути фактори та причини, котрі впливають на зміст та динаміку ідентичностей;

3) спроектувати шляхи подолання розбіжностей та посилення засад зконсолідованої української ідентичності й координації її функціонування у контексті сучасних глобалізаційних процесів, у більш вузькому сенсі, інтеграційних процесів;

4) з поміж великої кількості трансатлантичних та європейських структур для чинного аналізу я обираю Європейський Союз, Раду Європи, Північноатлантичний Союз (НАТО), саме ті, навколо яких в українському суспільстві точиться найбільш інтенсивна дискусія, а також побіжно Всесвітню організацію торгівлі (ВОТ), навколо якої довгий час точилися суперечки й яка була приводом для спроб з боку Росії здійснювати тиск на Україну, принаймні, у плані формування громадської думки. У цьому контексті відразу зазначу, що стосовно РЄ та ВОТ в українському суспільстві сформувалася більш-менш позитивна думка, що дозволяє розраховувати на підтримку стосунків України з ними у такому ракурсі, який витримується сьогодні, більше половини населення країни [4].

Сьогодні ми можемо константувати, що у соціогуманітарних науках існує дуже багато визначень поняття „ідентичність”, а також їх типів [5]. Проаналізувавши їх масив, я пропоную узагальнене визначення, яке може бути застосоване у контексті даного обговорення проблеми, а саме – у ракурсі залежності перспектив взаємодії України з міжнародними структурами й, безумовно, її участі у них.

На мій погляд, ідентичність – це парасольковий термін, який, з одного боку, використовується самим носієм цієї ідентичності для відтворення сприйняття (розуміння) самого себе як складної, особливої істоти, а з іншого, – є вираження сприйняття індивідуума іншими. Власне, ідентичність має два аспекти: внутрішній, пов'язаний з самоідентифікацією особи, та зовнішній – її ідентифікація іншими. Зверну увагу – другий аспект є важливим у плані можливого маніпулювання процесом формування громадської думки з приводу тієї чи іншої ситуації, у нашому випадку, поведінки індивідів у ході вироблення їх ставлення до того чи того вибору й під час голосування за той чи той вибір. До речі,

такі ситуації виникають під час парламентських та президентських виборів.

Отже, найбільш поширеним визначенням, принаймні, у соціогуманітарних науках, ідентичності є наступне: ідентичність – процес або ж результат ідентифікації (співвіднесення) індивідуума себе, або ж іншими, з тією чи тією групою, територією, країною, нацією, етнічністю, або віднесення індивіда іншими до перерахованих категорій [6]. У рамках зовнішньої ідентифікації, зазвичай, ідентичності конструюються штучно, дуже часто, виходячи із мети, яку ставлять ті, хто ідентифікує індивіда. Рівень їхньої адекватності реальному стану речей залежить від рівня інформації та знання про предмет й можливості поля, у якому перебуває об'єкт ідентифікації. Залежно від поля та критеріїв, що кладуться в основу класифікації, розрізняється кілька типів ідентичності: **1)** просторово-територіальна ідентичність: співвіднесення з конкретною місциною проживання (локальна), регіоном (регіональна), країною (геополітична), континентом (континентальна), з усім світом (ідентифікація себе як громадянина світу); **2)** політико-громадянська ідентичність: усвідомлення себе як громадянина конкретної держави (громадянська), належність до нації – політична нація, нація-держава (національна), належність, чи прихильність до політичних структур суспільства (політична); **3)** соціокультурна ідентичність: включеність у соціальні структури й соціальні відносини (соціальна), ідентифікація з певною системою культурних цінностей (культурна), співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою, або якісними (етнокультурними) характеристиками, властивими цій спільноті (етнічна); **4)** релігійна ідентичність: сповідування відповідної релігії, вірувань. Для нашого дослідження особливої ваги набирають два перших типи ідентичностей, хоча б з тієї точки зору, що вони фіксують результати їх формування, тобто, ми маємо можливість оцінювати настрої громадян й співвідносити їх з реальними перспективами наближення до міжнародних структур чи віддалення від них. Зрештою, перелік ідентичностей не обмежується згаданими вище. Скажімо, у рамках соціальної ідентичності можна виділити ідентичності, пов'язані з формуванням професійних груп, з гендерними чинниками, з майном, або ж ідентичності, базовані на расових ознаках, тощо [7]. У нашому контексті важливо враховувати ще одну класифікацію ідентичностей: залежно від суб'єкта та кількості носіїв усвідомлення приналежності до певної групи ідентичність поділяється на індивідуальну та колективну. Цей момент відіграє велику роль у формуванні позиції щодо, у нашому випадку, вступу України до міжнародних структур – зазвичай, колективна поведінка має перевагу над сукупністю індивідуальних думок. Це особливо очевидно виявляється під час

проведення опитувань, референдумів тощо. Варто враховувати й ту обставину, що ідентичність – це завжди продукт соціальної взаємодії індивідів у просторово-територіальних, соціопсихологічних, етнокультурницьких, політико-громадянських полях, що у висліді має, принаймні, два важливі наслідки: **1)** продукує нові ідентичності, а, отже, і нові типи груп й інституцій; **2)** формує умови для діалогу чи протистоянню акторів суспільних процесів. Ці особливості мусять бути відтворені при аналізі результатів опитувань громадської думки й з'ясуванню можливих її (думки) впливів на прийняття рішень владними структурами щодо вступу (приєднання, інтеграції) до тих чи тих міжнародних структур, або взаємодії з ними.

Серед численних факторів, які впливають на формування ідентичностей, а, відтак, й на визначення інтегративних бажань населення і, відповідно, їх тиску на прийняття рішень, я пропоную виділити такі: **1)** етнічний склад населення (особливості його формування); **2)** поселенська структура населення з врахуванням етнічного чинника; **3)** формування географічних меж нинішньої території України (належність її частин до тих чи тих етнополітичних організмів – держав); **4)** політичні орієнтації (політизація життєдіяльності суспільства), поділ території України на сфери партійного впливу; **5)** міграції (внутрішні й зовнішні); **6)** ступінь взаємодії компонентів етонаціональної структури населення України з країнами походження носіїв тієї чи іншої етнічності; **7)** можливості інформування населення про сутність діяльності трансатлантичних та європейських структур (регіональна, етнічна специфіка).

Ведучи мову про формування етнічного складу населення та його поселенську структуру населення України та певною мірою його сучасну динаміку, я обмежусь констатацією кількох моментів, які, на мою думку, є визначальними у контексті постановки й дослідження проблеми. З-поміж таких виділяю наступні:

1) наявність автохтонного й аллохтонного населення (їх нащадків). Перші це ті, хто постійно проживав на теренах нинішньої України, власне самі слов'янські племена, котрі склали основу для формування українського, російського й білоруського етносів. При цьому, український етнос практично повністю зосередився на території України у її теперішньому вимірі, а щодо російського та білоруського, то лише їхні невеликі частини залишилися в Україні. Другі – ті, хто у різний час прибули на територію України (євреї, поляки, вірмени тощо).

Отже, до нинішньої багатоетнічності складу українського суспільства спричинилися два фактори: **а)** міграція та **б)** виокремлення самостійних

народів із древніх слов'янських племен, котрі проживали на території Київської Русі;

2) оскільки закономірності та особливості формування й динаміки етнічного складу населення України можна прослідкувати на прикладі поселення вихідців з різних етносів у різні історичні періоди, то цей момент мусить враховуватися у нашому викладі. Упізнавальність етнонаціональної палітри, безумовно, визначають найбільш чисельні етнічні спільноти та спільноти з усталеними культурницькими й етнодемографічними традиціями. У цьому контексті варто зазначити, що для поселенської структури етнічних спільнот України властиве, переважно, дисперсне розселення, хоча у певних регіонах зберігаються компактні поселення, де представники тих чи тих етнічностей складають відчутний відсоток населення того чи іншого регіону. Я буду звертатися переважно до тих етнічних спільнот, які тим чи тим чином впливають на формування підходів в українському суспільстві щодо взаємодії України з міжнародними структурами й у той же час є об'єктом інформаційного впливу з боку зацікавлених кіл в етнічних батьківщинах: поляки, росіяни, румуни, словаки, угорці й, певно мірою, молдовани.

Переписи населення засвідчують, що на сьогоднішній день компактні поселення росіян поширені у Харківській, Луганській, Сумській та Донецькій областях, а також на півдні Миколаївської, Херсонської та Одеської областей. Регіонами з великою концентрацією росіян можна також назвати Дніпропетровськ, Запоріжжя та Київ. Саме тут зконцентрована значна частка представників російської етнічної спільноти. Однак найбільший їх відсоток серед населення регіону – в Автономній Республіці Крим (понад 50 %). Білоруси розселені, передусім, у прикордонних районах між Республікою Білорусь та Україною. Поселення поляків в Україні мало місце, передусім, у Східній Галичині та в ареалах на правому березі Дніпра. Нині переважна більшість поляків проживає у змішаних українсько-польських селах Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей, а також у містах Київ, Львів, Рівне та Чернівці. Молдавани також належать до чисельної меншини України: компактні молдавські поселення виникали у прикордонних українських регіонах.

Представники інших багаточисельних етнічних меншин, таких, як угорці, румуни, греки і вірмени, з'являлися в Україні за різних умов. Наприклад, угорці селилися на території нинішньої Закарпатської області у IX столітті. Міжетнічні відносини, що були характерними для багатоетнічної Австро-Угорської монархії, залишили свій особливий відбиток у цих регіонах, де досить рельєфно відчувалися угорський менталітет і традиції. Перші румунські поселення в Україні були засновані

селянами з північно-західної Валахії і південної Трансільванії. Як і у вищезгаданому випадку, етнічні румунські общини відіграють важливу роль у сучасному політичному житті регіону.

Необхідно зважити на той факт, що вимір етнонаціональної динаміки не обмежуються лише кількісними показниками, він має ще і якісні характеристики. Останні пов'язані з етнокультурними традиціями, які змінюються й трансформуються у результаті взаємодії представників різних етнічних спільнот, що має місце у рамках одного й того ж етнополітичного організму (ЕПО), у нашому випадку Української держави. Мова йде про ті характеристики, які набуваються у висліді історичного розвитку спільнот й великою мірою визначаються їхньою належністю до тієї чи іншої групи, сім'ї народів. Цікаво, що в Україні представлені вихідці із 14 сімей народів (усього їх у світі 58) та із 18 груп (усього їх 300) [8].

Таким чином маємо змогу зафіксувати важливий для нашого аналізу важливий фактор – поліетнічність складу населення та до певної міри компактне розміщення кількох його компонентів (поляки, росіяни, румуни, угорці).

Наступний чинник – належність певних частин нинішньої території України у різні періоди історії до різних етнополітичних організацій та близькість до, або віддаленість від країн походження представників етнічних спільнот. Нагадаю, що частини території нашої країни перебували певний час у складі таких держав: Австро-Угорщина, Польща, Росія, Румунія, Чехословаччина. На сьогоднішній день Україна межує: на заході – з Польщею, Словаччиною, Угорщиною; на південному сході – з Молдовою та Румунією; на північному та південному сході – з Білоруссю й Росією. Ніхто не може заперечувати впливу фактору як історичного перебування частини населення у складі інших держав, так і „сусідської” взаємодії на формування ставлення громадян України до міжнародних структур та співробітництва з ними. У цьому зв'язку починає давати себе у знаки ще один досить своєрідний чинник впливу на формування ідентичностей (зконсолідованої та окремих – ситуативних) – пограниччя, де у результаті інтенсивної взаємодії носіїв різних етнічностей творяться свого роду ідентичності [9], які, за моїми спостереженнями, стримують формування цілісних підходів до визначення позицій українського населення щодо вступу України у міжнародні структури.

Залежність орієнтацій, можливо, трохи іншого характеру, прослідковується й від партійно-політичного чинника. Сьогоднішні соціологічні дослідження (особливо ті, які проводяться під час президентських та парламентських виборів) однозначно засвідчують існування „зон партійно-політичного впливу”, котрі великою мірою

корелюються з своєрідними регіонами, якщо не з усталеною(стійкою) парасольковою ідентичністю, то, принаймні, з ситуативною. Я не буду ідентифікувати політичні сили, у даному контексті достатньо загальної констатації факту. Цей момент надто важливий для логіки моїх роздумів про вплив тих чи тих чинників на формування ідентичностей, до певної міри штучно конструйованих (як у цьому випадку), на орієнтації населення регіонів, а, згодом, й на перспективи вступу (інтеграції) України до трансатлантичних та європейських структур. Це особливо чітко виявляється у тих випадках (наприклад, НАТО), коли існує чітко окреслена поляризація населення й коли виникає необхідність проведення референдумів. Дослідження соціологів, передусім, системні від Інституту соціології НАН України (Українське суспільство. Соціологічний моніторинг) та Центру імені Олександра Разумкова.

В останні роки міграційний чинник впливає на різні сфери суспільного життя нашої країни; цей вплив відчувається й у сфері, яку я аналізую, принаймні, я хотів би звернути увагу на зв'язок міграційних процесів з перспективами вступу України у європейський та міжнародний соціальний, культурний простори, зокрема, й через входження до структурованих інституцій, які визначають, якщо не стовідсотково, то значною мірою, тенденції розвитку, особливо, країн Європи. Тут у мене виникає два спостереження: **а)** Україна стає все активнішим актором цих процесів – мається на увазі той факт, що вона одночасно є країною входу й країною виходу мігрантів [10]. До речі, для мого аналізу більш привабливою є Україна як країна виходу; **б)** носії міграційних настроїв, які складають досить таки чималу кількість, – більш відкриті євроінтеграційним перспективам Україні, аніж ті, хто не збирається іммігрувати. Й певний потенціал посилення європоцентричних та трансатлантичноцентричних тенденцій варто шукати саме у міграційно, точніше, еміграційноналаштованому середовищі, оскільки більшість із тих, висловлює думку про еміграцію, пов'язують її з європейськими країнами, Сполученими Штатами Америки та Канади.

Тепер поглянемо, що показує нам аналіз взаємодії компонентів етнонаціональної структури українського суспільства (етнічних спільнот – національних меншин) з батьківщинами їх походження у контексті розгляду нашої проблеми. Зверну увагу на те, яким чином цього роду виклики впливають на консолідацію українського суспільства у напрямку формування української політичної (пов'язаної з єдиним українським етнополітичним організмом – державою) ідентичності, що забезпечує його єдність й визначає можливості вирішення актуальних, часто-густо дискусійних проблем суспільного розвитку. Історично ситуація склалася таким чином, що найбільш інтенсивно, великою мірою безпосередньо, ця

взаємодія відбувається з країнами походження, котрі межують з Україною. Тут маємо дві групи країн, а, отже, й дві групи впливу (передусім, йдеться про етнічний фактор – вплив через підтримку тих чи тих ідей, які генеруються у цих країнах); **1)** північно-східна – Росія й Білорусь; **2)** західна й південно-західна – Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина. Із цього переліку я виключаю Молдову й ставлю її окремо, оскільки у самостійному плані вона не справляє помітного впливу на перебіг консолідаційного процесу української (у політичному сенсі слова) ідентичності. У цьому контексті цей вплив (мається на увазі той, який може здійснюватися через присутність в українському суспільстві молдовської етнічності) сам по собі є конфліктогенним: з одного боку, Росія (через фактор Придністров'я, яке перебуває під тотальним тиском Росії) прагне формувати громадську думку українських молдован з тих чи інших питань, а, з другого, – румунський чинник значною мірою відбивається у настроях молдован, які проживають в Україні.

Розглядаючи ці дві групи впливу, *a priori* очевидно, що вони діють у різних напрямках. Російський чинник орієнтується на відрив (хочу стверджувати, на виключення, принаймні, заваді) України від європейських інтеграційних процесів, як також ізоляції її від трансатлантичних можливостей. Інший чинник (особливо, Польща), навпаки, прагне посилювати міжнародноінтеграційні устремління частини українського населення й владних структур України. Прикладів такої різновекторної дії сьогодні легко віднайти, порівнюючи деякі заяви та вчинки офіційних кіл та їх рефлексію у середовищі етнічних спільнот, своїм походження пов'язаних із згаданими країнами, а також російськоналаштованих політиків.

Чинник інформованості українського населення, зокрема, й іноетнічного походження, також відіграє свою визначену роль у формуванні зконсолідованої ідентичності, передусім, стосовно ставлення до ідеї вступу України у європейські та трансатлантичні інституалізовані структури. Інформація може надходити двома шляхами: **1)** безпосередньо на території України завдяки діяльності українських урядових та громадських організацій й міжнародних центрів, які працюють в Україні згідно з домовленостями, скажімо, представництва Європейського Союзу, Ради Європи, Центр НАТО тощо; **2)** через представників етнічних батьківщин, які відвідують Україну, через спілкування представників материнської й української частин відповідного етносу, зазвичай, російського, оскільки під таким потоком інформації перебувають саме вихідці із російської етнічної спільноти України. Хочу застерегти, що інформативний вплив, пов'язаний з інтеграційними настроями, складає лише частку, можливо, й не дуже вагому (вона такою виглядає у контексті

нашого аналізу), інформаційного масиву, який формується під час зазначених заходів. Якщо обсяги інформації з першого джерела можна виміряти, то з другого – практично неможливо, оскільки вона надходить з різноманітних джерел: зустрічі російських політиків з російською діаспорою в Україні, забезпечення громадських організацій російської національної меншини засобами масової інформації, використання всесвітніх зібрань російської діаспори у Росії тощо. До певної міри така ж ситуація спостерігається й серед представників діаспор, етнічні батьківщини яких знаходяться на захід від України. Різниця зберігається у тому, що у першому випадку переважний масив інформації спрямований на формування такого іміджу міжнародних структур, передусім, НАТО, який не стимулює євро- та трансатлантичні устремління, зокрема, у представників російськоналаштованої частини українського суспільства, а, у другому, навпаки, – інтегрованість Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщині в міжнародні структури об'єктивно сприяє поширенню й зміцненню такого роду устремлінь. Однак, за будь-яких обставин, потоки інформації, зв'язаної саме з наявністю відповідних етнічних спільнот, мають чітко окреслений регіональний характер – на місця компактного розселення тих чи тих етнічних спільнот (Автономна Республіка Крим, Закарпатська та Чернівецька області).

Не вважаю, що у нашому контексті варто детально зупинятися на якості інформації, обмежусь лише кількома прикладами. Для нашого аналізу достатньо калькулювати цей факт при фіксації проблемності формування цілісної (свідомо не вживаю слово „єдиної“) української ідентичності, принаймні, стосовно проблеми, яка дискутується у даному викладі.

На цьому відтинку аналізу проблеми подаю кілька таблиць з соціологічного моніторингу, який з 1992 року здійснює Інститут соціології НАН України, з тим, щоб проілюструвати залежність формування українських ідентичностей, зокрема, й зконсолідованої, від чинників, про які мова йшла вище.

1. Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу (тут я виділю чотири позиції, що перебувають у взаємозв'язку з запропонованим аналізом (1994-2008 рр.): першою чергою розширювати зв'язки у рамках СНД (1994-2008 рр.) – від 40.5 до 12.5 % ; розвивати відносини переважно з Росією – від 16.6 до 10.5 %; зміцнювати, передусім, східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь) – від 23.7 (1998 р.) до 29.8 % (найвищий показник у 2004 р. – 34.3 %); встановлювати зв'язки, передусім, з розвиненими країнами Заходу – 12.6 – 17.7 %.

2. Як Ви ставитесь до ... Вступу України до Європейського Союзу (2000-2008рр.): скоріше позитивно – від 56.0 до 44.1 %; скоріше негативно

– від 9.6 до 18.8 % (найвищий показник у 2005 р. – 19.9 %); важко сказати – від 34.4 до 36.9 % (найвищий показник у 2002 р. – 40.1 %).

3. Як Ви ставитесь до ... Вступу України до НАТО (2000-2008 рр.): скоріше позитивно – від 24.9 до 18.0 %; скоріше негативно – від 33.5 до 57.7% (найвищий показник у 2006 р. – 64.4 %); важко сказати – від 41.5 до 24.1 % (найвищий показник у 2002 р. – 42.6 %) [11].

Поки що в українській соціології не має достатнього масиву досліджень, щоб робити узагальнені висновки про рівень впливу регіональних чи то етнічних чинників на відмінності у формуванні ідентичностей, що має безпосередній зв'язок з перспективами взаємодії України з міжнародними структурами. Однак їх достатньо, щоб прослідкувати деякі закономірності. Принаймні, результати двох проектів дають підстави для таких тверджень: 1) дослідницький проект „Львів-Донецьк”, виконаний львівськими дослідниками у 1994 р., 1999 р., 2004 р.; 2) опитування семи етнічних спільнот України, проведене у 2003 році під керівництвом професора Володимира Євтуха (на той час Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та професора Вікі Хеслі (університет штата Айова, США).

У першому випадку, серед інших, міститься, на мій погляд, надзвичайно важливий показник: відповідь на питання про спільну з рештою України долю регіону. Маємо таку картину: повністю погодилися з таким твердженням – Львів (1994 р. – 42.7 %, 1999 р. – 77.8 %, 2004 р. – 85.8 %); Донецьк (відповідно: 26.8; 66.1; 54.8 %); радше погоджувались, ніж не погоджувались – Львів (42.7; 16.5; 11.7 %), Донецьк (44.1; 20.4; 19.4 %); скоріше не погоджуюсь, аніж погоджуюсь – Львів (3.4; 2.4; 1.8 %), Донецьк (5.2; 5.9; 11.4 %); повністю погоджуюсь – Львів (0.3; 1.7; 0.5 %), Донецьк (0.7; 2.5; 5.3 %).

Характерними у контексті нашого викладу є відповіді на питання „Якому з можливих варіантів розвитку України в майбутньому Ви надаєте перевагу?": Україна залишається повністю незалежною, позаблоковою державою (вочевидь, передусім, поза НАТО) – Львів (62.2; 43.2; 41.6 %), Донецьк (13.3; 18.5; 25.8 %); Україна стає великою частиною союзу, що включає Росію – Львів (5.4; 2.3; 2.5%), Донецьк (57.0; 47.0; 55.6 %); Україна стає частиною Європейського Союзу – Львів (25.2; 47.3; 47.4 %), Донецьк (18.0; 21.5; 6.1 %); Україна стає частиною великого союзу, куди також входять країни Центральної і Східної Європи – Львів (5.9; 6.7; 8.3 %), Донецьк (6.6; 12.7; 8.1 %). У цьому ж плані працює і відповідь на питання про рівень можливої взаємодії з різновекторними структурами. Передусім, Росією та СНД стосунки бажають налагоджувати більш тісні у Львові – 14.1 % (1999 р.) та 9.4 % (2004 р.), у Донецьку – 73.8

та 87.2 %; передусім, з США й країнами НАТО у Львові – 59.2 та 51.5 %, у Донецьку – 10.5 та 1.6.

І ще один насичений конкретними прикладами аспект проблеми, який фіксує, як на мене, досить очевидно залежність підтримки громадян України прагнення частини населення України й владних структур до більш інтенсивної взаємодії (з інтеграційним наголосом) з європейським й трансатлантичним соціокультурними просторами. Застосовуючи у своєму дослідженні (своєрідному моніторингові) поширену ідеологему „хтось когось експлуатує”, соціологи обрали західний напрямок. Ось які результати вони отримали: з тезою про те, що, нібито, Захід експлуатує українців повністю погодилися у Львові 1999 р. – 13.0 %, 2004 р. – 9.7 %; у Донецьку, відповідно, – 21.8 і 30.3 %; радше погодилися, аніж не погодилися у Львові – 30.4 та 13.1 %, у Донецьку – 30.7 та 29.5 %; скоріше не погодилися, аніж погодилися у Львові – 35.7 та 27.7 %, у Донецьку – 26.6 та 12.4 %; повністю не погодилися у Львові – 11.9 та 38.5 %, у Донецьку – 6.9 та 18.4 % [12].

Досить виразні результати, які логічно лягають у контекст нашого аналізу, дало соціологічне дослідження „Україна – 2005: політичні орієнтації населення на порозі виборів”. Я подаю вибірково за чотирма такими позиціями: **1)** євро- інтеграційні настрої; **2)** зближення з Росією та іншими країнами єдиного економічного простору; **3)** зближення з США; **4)** вступ до НАТО. Отже, за першою позицією маємо таку картину: Україна в цілому – 19.03 %, Львів – 33.87 %, Харків – 16.99 %, Київ – 27.54 %, Крим – 8.57 %. За другою позицією, відповідно, – 41.76, 10.21, 47.82, 30.62, 78.02 %. За третьою позицією, відповідно, – 4.66, 7.23, 5.07, 8.44, 1.94 %. За четвертою позицією, відповідно, – 4.55, 7.83, 2.14, 10.94, 2.16 % [13].

Пошук аргументів для дискурсу з проблеми взаємодії України з міжнародними структурами привів мене й до думки про використання у ньому зафіксованих у соціологічних опитуваннях ставлення громадян нашої країни до таких, на мій погляд, важливих на нинішній час явищ суспільного життя (суспільної думки), як „національна ідея” та „культурницька традиція”. Перше, як на мене, до певної міри віртуальне (воно більше конструюється у роздумах політиків та дослідників й доволі слабо, системно, усвідомлюється громадською думкою); друге – досить таки реальне, принаймні, більш зрозуміле для великої кількості мешканців України.

Одне з останніх досліджень (2007 р.) такого типу, яким я скористаюся, свідчить, що вражаючи більшість населення України (65%) вважає, що на сьогодні національна ідея не сформована, Для нашого випадку цікавим буде розподіл за регіонами: виявляється тут майже немає розходжень.

Вони фіксуються у твердженні про її сформованість: західні області – 15%; центр й східні області – приблизно – 8-9%. Я не буду вести мову про те, якими чинниками мешканці регіонів наповнюють зміст поняття «національна ідея», але зверну увагу на не чітко визначене його розуміння (сприйняття): такий стан властивий для 30% мешканців західних й 43% південно-східних областей [14]. Ведучи мову про національну ідею, я би, передусім, розглядав її у контексті з таким явищем, як „патріотизм”, принаймні, у нашому контексті воно багато важить. На питання Центру імені Олександра Разумкова із опитування, проведеного напередодні Дня незалежності 2009 року, „**Чи вважаєте Ви себе патріотом України?**” чітко позитивні відповіді за регіонами розподілилися таким чином: Захід – 56.3, Центр – 35.2, Південь – 31.8, Схід – 33.4% [15].

Щодо культурницької традиції, то тут перспективи формування цілісної системи дещо оптимістичніші, що, на мій погляд, може мати позитивні наслідки для згуртування громадян України у своїх ставленнях до тих чи тих явищ її суспільного розвитку. Підстави для такого твердження дають дані згаданого опитування „Культура і мистецтво”: 60 відсотків ідентифікує себе як представників української культурницької традиції; щоправда, регіони певною мірою різняться відповідями своїх мешканців: Захід – 84, Центр – 77, Південний Схід – 39 %. Інше опитування (Центр імені Олександра Разумкова, грудень, 2005 р.) підтверджуючи попередні дані, подає дані, які конкретизують мої роздуми з приводу можливостей впливу культурницької традиції на формування зконсолідованої ідентичності громадян України. Цей шлях, вочевидь, залишається нелегким: за рік збільшилася частка прихильників „радянської культурницької традиції” – до 19.4 % (проти 16.4 %); серед етнічних українців лише 43.1 % вважає, що у майбутньому буде переважати „українська національна культурницька традиція”; 21.0 % вважають, що у різних регіонах переважають різні культурницькі традиції, а 18.7 віддають перевагу „загальноєвропейській традиції” [16].

Ідентифікаційну матрицю українського населення доповнюють й інші дані, пов’язані з визначенням громадян України належними себе до територіальних та політико-територіальних утворень. Їх ми знаходимо у дослідженнях Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (на мою думку, вони є найбільш адекватними): мешканцями місцевості чи міста, де вони проживають, вважають на Заході – 39.4, у Центрі – 43.1, на Півдні – 29.8, на Сході – 37.0 % (по Україні – 38.2 %); мешканцями регіону, де проживають громадяни, відповідно: 15.4, 22.9, 24.5, 19.1 % (20.4 %); мешканцями України в цілому – 34.8, 25.2, 35.8, 32.0, % (30.7 %); мешканцями Європи

– 2.4, 1.8, 3.3, 0.2 % (1.6 %); мешканцем Землі у цілому – 4.0, 1.4, 1.0, 3.3 % (2.9 %) [17].

Цікаві дані були зібрані у висліді соціологічного дослідження, проведеного колективами українського й американського університетів – вони підтвердили мою тезу про безпосередню залежність дії трьох чинників (етнічного походження, поселенської структури та політико-партійних преференцій) щодо характеру формування та змісту українських ідентичностей. В опитуванні брали участь представники семи етнічних спільнот (українці, росіяни, кримські татари, поляки, угорці, євреї, цигани) у чотирьох соціокультурних регіонах (Західна Україна, Центральна Україна, Східна Україна, Південна Україна). Щодо поселенської структури, то: **1)** найбільш компактно розселені – кримські татари (Автономна Республіка Крим – майже 99 %) та угорці (Закарпатська область – майже 97 %); **2)** середнього рівня компактність характерна для поляків та циган; **3)** достатньо високого рівня розсіяність – у росіян (у певних областях спостерігається досить високий ступень їх концентрації – від 33 до 56 % (Харківська, Донецька, Луганська області та Крим); **4)** найвищий рівень розсіяності (по усій території країни) характерна для українців. Для нашого аналізу найбільш релевантними були дві групи питань: **1)** пов'язані з визначенням свого ставлення до групи країн та міжнародних організацій (США, Росії, Німеччини, Європейського Союзу, НАТО); **2)** пов'язані з оцінкою рівня відносин з країнами Європи, США та Росією. Картина дозволяє зробити таку типологію: серед українців, угорців, кримських татар, поляків в усіх регіонах фіксується значно вищий, ніж у середньому по Україні, рівень їх прихильності до міжнародних структур, зокрема й НАТО (порівнювалися дані цього етносоціологічного дослідження з даними досліджень, які наводилися вище); росіяни у своїх преференціях орієнтувалися переважно на Росію й нижчим був їх рівень прихильності до Європейського Союзу й зовсім низьким до НАТО; євреї за одними й другими показниками перебували у середині преференційної ієрархії; високий ступінь невизначеності був характерний для циган. Особлива позиція фіксувалася у кримських татар, коли мова йшла про ставлення до країн Близького Сходу – тут відсоток був досить високим [18]. Цей момент важливий для нашого аналізу й його необхідно враховувати, оскільки він впливає на висновок про орієнтації як цієї групи, так і населення України взагалі, зокрема, тоді, коли буде вибір „Захід – Схід (без Росії)”.

Отже, аналіз конкретних соціологічних даних, фактів історичного розвитку, характеру політичного процесу, логічної вибудови обґрунтування взаємозалежності дії різного роду явищ й подій, їх взаємовпливу та деяких інших чинників дає підстави зробити такі

висновки щодо взаємозв'язку між українськими ідентичностями та перспективами взаємодії з міжнародними структурами, зокрема, інтеграції України у деякі з цих структур:

1) поліетнічна строкатість населення країни поки що не стала в Україні, як це прийнято твердити в Європі [19], чинником згуртованості етнополітичного організму й чинником її міцності. Етнічні спільноти України перебувають у стадії відродження (така можливість з'явилася з отриманням Україною незалежності й розгортанням демократичних процесів, зокрема, у сфері етнонаціонального розвитку), що певною мірою стимулює дезінтегративні процеси й концентрацію уваги на внутрішніх проблемах своїх етнічних спільнот та на змагальності за більш комфортні (більш престижні) ніші у соціальній (а подеколи й у політичній) ієрархії українського суспільства. Останнє час від часу зумовлює, якщо й не відверту, то приховану, конфронтацію – а це врешті-решт перешкоджає підтримці зконсолідованого рішення щодо взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами, що відсуває перспективу її інтеграції у ці структури;

2) в українському суспільстві існують дві чітко окреслені тенденції в орієнтації населення щодо взаємодії України з міжнародними структурами: а) більш тісна співпраця з Росією й інтеграція у структури, ініційовані Росією; б) просування до взаємопорозуміння з європейськими та трансатлантичними організаціями й до участі у них. У першому випадку тенденція посилюється з Заходу до Сходу, а у другому – навпаки, зі Сходу на Захід. У цьому процесі чітко прослідковується регіональний чинник з врахуванням етнічного складу населення;

3) наявність відносно значного російського компонента в етнонаціональному складі населення України, а у більш широкому сприйнятті, так званої російськомовної людності, який, вочевидь, перебуває під впливом ідеології Росії, яка, безумовно, не вітає євроінтеграційних прагнень України, принаймні, не бажає, щоб наша країна була попереду у цих процесах, зменшує інтеграційний потенціал України, й, натомість, зміцнює східноорієнтаційні тенденції в українському соціумі;

4) чітко виражений регіональний аспект впливу політичного чинника, що результується у преференціях й прихильностях до того чи іншого орієнтаційного напрямку розвитку України, що підтверджується наведеними вище даними соціологічних досліджень, не сприяють консолідації зусиль українського суспільства на підтримку євро- та трансатлантичних устремлінь й відтермінують вступ України у міжнародні структури;

5) відтік громадян України, передусім, тих, то підтримує її західні орієнтації, послаблюють процеси формування цілісної ідентичності, зокрема у її частини, зорієнтованої на тіснішу взаємодію України з західними міжнародними структурами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Identity and Integration in the New Eurasia // Center for Eurasian, Russian and East European Studies. – Washington: Georgetown University, 2008.

2. Теоретичні засади інтеракціонізму були свого часу запропоновані Максом Вебером, а згодом ця теорія розвивалася у працях багатьох соціологів, зокрема, помітний вклад у її розвиток зробили Георг Мід, Герберт Блюмер.

3. *Buurman G. M. Total Interaction. Theory and Practice of a New Paradigm for the Design Disciplines / Buurman Gerhard M.* – Birkhaeuser, Basel, Wien, New York. – 2005; Duden Band 5, 4. Auflage 1982, S. 350; Quiring O., Schweiger W. Interactivitaet – ten years after. Eine Bestandsaufnahme und ein Analyserahmen // Medien und Kommunikationswissenschaft. – 2006. – 54. Jg. S. 5-24.

4. Про це, зокрема, свідчать дані опитувань останніх років Центру імені Олександра Разумкова.

5. *Євтух В.* Глосарій / Володимир Євтух. – К., 2009.

6. *Даниленко О. А.* Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей / О. А. Даниленко. – Вильнюс: ЕГУ, 2007; Соціокультурні ідентичності та практики. – 2002. – К.: Інститут соціології, 2002.

7. Ідентичність як соціокультурний феномен. – Київ, 2002; Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна молода. Спеціальний випуск. – Львів, 2007; Нагорна Лариса. Регіональна ідентичність: український контекст. – Київ, 2008.

8. *Цапок С.* Етнодемографічна картина світу / Цапок Сергій. – Львів, 2007.

9. *Кочан В. М.* Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі. автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук. – Сімферополь, 2008.

10. *Малиновська О.* Україна, Європа, міграції: міграції населення України в умовах розширення ЄС / О. Малиновська. – Київ, 2004.

11. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 506-507.

12. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна молода. Спеціальний випуск. – Київ-Львів: Критика, 2007. – С. 317, 320, 327, 334.
13. Даниленко О. А. Там само. – С. 349.
14. Культура і мистецтво. Аналітична записка, 2007 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.rb.com.ua.
15. День незалежності. Патріотизм. – 21 серпня 2009 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.razumkov.org.ua.
16. <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/17/68517.htm>
17. Опитування було проведене у грудні 2005 року.
18. Holley E. Hansen. National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid, and Atomised Individuals // Europe-Asia Studies. – Vol. 61. – Issue 1, January 2009. – P. 1-28.
19. Multikulturalitaet und Multiethnizitaet in Mittel-, Ost- und Suedosteuroopa / Herausgegeben von Ernst-Peter Brezovszky, Arnold Supan, Elisabeth Vyslonzil. – Frankfurt am Main: Europaeischer Verlag der Wissenschaft, 1999.

УДК 316.2

Галушко К.Ю.

СУЧАСНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Współczesne socjologiczne teorie procesu eurointegracji

Metodologia teorii intergacji jest częścią ogólnej metodologii współczesnego zachodniego społeczeństwowznawstwa. Istota tej metodologii w tym, że ze zbioru zjawisk z różnym poziomem obgruntowania wydzielamy jeden czy kilka aspektów, na podstawie których budujemy konkretny formalno-logiczny system. W związku z tym najslabszym miejscem konstruowanych modeli i teorii są ich punkty wyjściowe – zawsze można znaleźć sporo ważnych prawidłowości, nie wziętych pod uwagę w tej kontrukcji teoretycznej.

W artykule zrobiono porównawczą analizę współczesnych teorii procesu eurointegracyjnego. Zostały rozpatrzone takie podejścia jak federalizm, neoliberalizm, „nowy instytucjonalizm”, „zarządzanie wielopoziomowe”, „sieci polityczne” i inne. Główną uwagę skupiono na pytaniach elektyczności podejść badawczych, studiowania transformacji instytucyjnych konstatacji „ratowania” państw narodowych.

Zbadane teorie eurointegracji pokazują współczesny stan refleksji socjologicznej tego procesu. Z analizy porównawczej możemy zrobić takie podsumowanie.

To, że refleksja teoretyczna nad procesem integracji robiona jest po dochodzeniach praktycznych, znaczy, że dotychczas brakuje ustalonej koncepcji, która miałaby rządzić ideologią procesu, a nadal trwa teorytyzacja „pragmatyzmu siociowego” postfactum.

Badania eurointegracji z punktu widzenia socjologii są możliwe jedynie przy uwzględnieniu eklektyzmu metodologicznego i podejścia międzydyscyplinarnego, które mogą połączyć socjalną różnorodność procesu integracyjnego.

Актуальність проблеми. Європейське або, конкретніше, євроінтеграційне спрямування подальшого суспільного та політичного розвитку України є не стільки тактичною, скільки стратегічною метою частки вітчизняної політичної еліти. В реаліях сьогодення це є однією з невід’ємних складових зовнішньополітичної риторики нашої держави. Втім, окрім риторики необхідні конкретні кроки в напрямку корекції як інституціональної структури українського суспільства, так і системи його цінностей у бік “європеїзації”. У соціологічному контексті вагомим є значення теоретичного осмислення інтеграції, задля подальшої оптимізації конкретних кроків у цьому напрямі.

Аспекти, в яких проблему розроблено. Увага на теоретичне осмислення євроінтеграційного процесу вже зверталася зокрема такими авторами, як О. Бургонов [1], І. Яжборовською [2], І. Кравчуком [3], низці колективних праць [4; 5], але особливістю євроінтеграції є те, що вона – актуальний процес, і його відповідна соціологічна рефлексія триває. Власне чимало розглянутих згаданими авторами концепцій (федералізм, лібералізм) у своєму початковому евристичному сенсі вже втратили актуальність і ревізуються.

Мета даної розвідки – здійснити порівняльний аналіз сучасних соціологічних теорій євроінтеграції, створення яких є наслідком “прориву” у розширенні євроспільноти у 1980-х та 1990-х рр.

Методологія теорій інтеграції є органічною складовою частиною загальної методології сучасного західного суспільствознавства. Її суть полягає в тому, що з усієї сукупності явищ з тим чи іншим ступенем обґрунтованості виокремлюється один чи декілька аспектів, на основі яких і будується певна формально-логічна система. Тому найслабшим місцем конструйованих моделей і теорій є їхні відправні засновки – завжди можна знайти масу істотних закономірностей, які не враховуються в даній теоретичній конструкції. Цілком природно, що ця гносеологічна особливість обов’язково призводить до появи конкуруючих теорій, що спираються на ті закономірності, що „залишилися за дужками”. Цей алгоритм „часткового пізнання” знаходить особливо опукле вираження в такому складному феномені, як європейська інтеграція.

Як можна стверджувати, Європейський Союз і Європейське співтовариство – це сукупність інституційної, юридичної, політичної й економічної систем, складне ціле, що перебуває в процесі безупинного розвитку. У світлі цього не дивно, що представники різних наукових дисциплін, що вивчають той самий предмет, сприймають його по-різному, з позицій логіки і методології своєї науки. Крім цього існують загальні теорії, предметом яких є об'єктивна необхідність інтеграції та її сутність. З них ми будемо виходити з того погляду, що європейська спільнота *не є*: 1) лише однією з багатьох міжнародних організацій; 2) окремим випадком регіональної інтеграції; 3) лише наднаціональний рівень національних політичних систем. Ми розглядаємо європейську інтеграцію *sui generis*; 4) як унікальне явище, що не має аналогів у світовій практиці і не терпить механістичних узагальнень. Хоча такого роду підхід є емпірично привабливим і в деяких питаннях неминучим, він при тому прирікає європейські дослідження на теоретичну замкнутість, відриває їх від загального розвитку світової науки. До того ж, і на рівні емпіричного пізнання європейська інтеграція нерозривно пов'язана з загальносвітовим розвитком, є органічною складовою частиною світової політики й економіки, зазнає впливу від зовнішнього світу і, у свою чергу, впливає на його еволюцію.

Прискорення інтеграції в середині 1980-х років призвело до пошквалювання наукових досліджень у вказаній царині. “Історичний компроміс” між наднаціональним і міжурядовим початками в практиці інтеграції призвів до істотної зміни і характеру теорій інтеграції. Давніші теорії неофункціоналізму та “переплескування” перестали претендувати на повноту та адекватність. З огляду на це в царині досліджень європейської інтеграції наступив період синтезу і „малих справ”, розробки окремих її аспектів.

Сучасні теорії є частиною більш-менш однорідного теоретичного поля. У 90-ті роки з'явилася ціла серія робіт, у яких проводилася думка про те, що процес інтеграції взагалі є „ендемично синкретичним”, а теорії інтеграції по необхідності повинні бути еkleктичними. Проте шлях до синтезу, як правило, починається з чергової реконструкції традиційних теорій інтеграції.

У цьому плані показова еволюція поглядів одного з найбільш відомих прихильників *федералізму* – Джона Пайндера. На початку 90-х років він виступив з ідеєю розробки концепції „неофедералізму”, який об'єднав би теоретичний аналіз європейської інтеграції і підготовку конкретних політичних рекомендацій. Задля цього, на його думку, необхідна „спілка” неофункціоналістського бачення взаємозв'язку соціальних і політичних явищ і федералістської заклопотаності конституційними проблемами і

принципами [6].

З ідеями Дж. Пайндера перегукується оригінальна робота Альберти Сбраджа, що спробувала звільнити федералізм від його нормативної прив'язки. У її інтерпретації федералізм – це філософія, наукова орієнтація, а не набір зношених політичних формул. Тому вона вважає за своєчасне відмовитися від уяви про обов'язкову еволюцію Європейського Союзу у бік однієї з реально існуючих або гіпотетичних форм федеративного устрою, наприклад Сполучених Штатів Європи. Європейський Союз – це експеримент в області інституціональної творчості, і результат його тому є непередбаченим. Її загальний висновок полягає в тому, що наукове дослідження Європейського Союзу повинне спиратися на об'єктивні методи міжнародної порівняльної політології або політичної соціології [7].

Тенденція синтезу тих концепцій інтеграції, які робили упор, відповідно, на соціальні, економічні або державні, політичні фактори, знайшла найбільш характерне втілення в *теорії багаторівневого керування* (multi-level governance). Ця теорія є відверто еkleктичною, гібридною, і в цьому, як не дивно, міститься її перевага: гнучкість методології дозволяє охопити гранично широке коло явищ, уникнути однобічності традиційних концепцій.

„Відправними пунктами підходу, властивого теорії багаторівневого керування, є існування перехресних компетенцій на безлічі рівнів урядів і взаємодія політичних акторів, що пронизує всі ці рівні. Посадові особи держав-членів, при всій їхній могутності, є лише однією з груп, що діють усередині європейської політичної системи. Держави не є винятковою сполучною ланкою поміж внутрішньою політикою і міжурядовим торгом у Європейському Союзі. Замість посилки про дворівневу гру, що є загальноприйнятою серед тих, хто наголошує на ролі держави, теоретики багаторівневого керування виходять з перехресчування багаторівневих *політичних мереж*. Структура політичного контролю є перемінною, а не постійною, залежить від того, про яку область політики мова йде” [8, 41]. У рамках цього погляду Європейський Союз є політичним утворенням, в якому влада розпорошена між різними рівнями керування і серед акторів, а між секторами існують істотні розходження в способах керування.

Теорія багаторівневого керування, крім усього іншого, покликана примирити традиційні концепції інтеграції, позначивши місце кожної з них у складній плюралістичній картині Європейського Союзу. Наприклад, Джон Пітерсон проводить розмежування між трьома рівнями прийняття рішень у Європейському Союзі, кожний з яких має свою власну логіку. По-перше, це „суперсистемний рівень”, рівень „історичних рішень”, що змінюють Європейський Союз як політичну систему. Це і є рівень

„інтеграції” у безпосередньому сенсі слова. Саме цей рівень є предметом традиційних теорій інтеграції. По-друге, це „системний рівень”, або ж рівень „здійснення політики”. На цьому рівні відбувається практична трансформація інтеграційних інститутів. Найкращим інструментом теоретичної інтерпретації цього процесу є новий інституціоналізм (який буде розглянутий нижче). По-третє, це „мезосистемний рівень”, або рівень „формування політики”. Закономірності цього процесу щонайкраще розкриває теорія політичних мереж [9].

У тім же напрямку прямують Алек С. Свійт та Вейн Сандхольц. У їхньому уявленні політична система Європейського Союзу являє собою континуум, що з’єднує міжурядову і наднаціональну політику. Сфера міжурядової політики усередині Союзу являє собою різновид звичайних міжнародних відносин у власному сенсі слова. Наднаціональний кінець континууму втілює в собі централізований контроль над потенціалом керування, що охоплює всі держави-члени. Між цими полюсами розподіляються всі проміжні форми керування. Їхні координати в континуумі визначаються трьома перемінними: 1) інтенсивністю формальних і неформальних правил, встановлених на рівні Європейського Союзу; 2) структурами керування на рівні Європейського Союзу; 3) рівнем розвитку транснаціонального суспільства [10].

Подолання однобічності неофункціоналізму, який представляє політичні рішення як простий продукт агрегованої соціальної поведінки, і міжурядового підходу, який розглядає ці рішення як підсумок зіткнення національних інтересів, прагне і т. зв. „новий інституціоналізм”.

Існують три різновиди цієї течії: 1) історичний інституціоналізм; 2) соціологічний інституціоналізм; 3) інституціоналізм, заснований на принципі раціонального вибору. Розходження між ними починаються із самого визначення „інститутів”.

Прихильники інституціоналізму, заснованого на принципі раціонального вибору, керуються методологією, запозиченою ними з мікроекономічної теорії. У їхній інтерпретації інститути – це просто формально-юридичні конструкції і набори правил прийняття рішень, що накладають певні зобов’язання на політичних акторів, що керуються власними інтересами. Саме правила змушують акторів вступати у стратегічні коаліційні ігри, які й складають суть процесу прийняття рішень. Прихильники історичного інституціоналізму схильні до більш широких визначень. Наприклад, Кеннет Армстронг та Саймон Балмер визначають інститути як сукупність „формальних інститутів, неформальних інститутів і конвенцій, втілених у них норм і символів, а також інструментів, політики і політичних процедур” [11, 52].

Історичний інституціоналізм підкреслює відносну самостійність і

активну політичну роль інститутів. Прихильники цього різновиду інституціоналізму дають, зокрема, своє тлумачення історії європейської інтеграції. Перші інтеграційні інститути були створені державами-членами у певних історичних умовах з певними цілями. Ці умови до дійсного часу зникли, цілі і переваги держав-членів змінилися, але прийняті колись рішення відкрили дорогу певній логіці розвитку, яку неможливо було передбачати в момент створення співтовариств. Створені в той час інститути існують і сьогодні. Вони мають здатність впливати на цілі і пріоритети акторів і в такий спосіб структурувати політичні ситуації і політичні рішення. Зокрема, виникнення Єдиного внутрішнього ринку, що втілює неоліберальні принципи, неможливо представити як результат стихійного розвитку економіки. Єдиний внутрішній ринок є продуктом цілеспрямованої політики інтеграційних інститутів.

Особливістю соціологічного інституціоналізму є те, що, на відміну від двох інших різновидів, він розглядає самоідентифікацію й інтереси як ендогенні, а не екзогенні фактори. Іншими словами, актори не вступають у процес взаємодії з готовими, заздалегідь сформованими інтересами – ці інтереси остаточно формуються усередині інституціональної системи. Отже, інститути є не просто обмежниками поведінки акторів, а факторами, що формують їхню поведінку і, більш того, їхні знання і уявлення про світ.

Видне місце в сучасних європейських дослідженнях займають концепції *політичних мереж*. Один з її прихильників дає наступне визначення політичної мережі: “Внутрішній зміст терміну “мережа” полягає в тому, що маси акторів, що представляють безліч організацій, взаємодіють один з одним і діляться інформацією і ресурсами. “Ув’язування” [інтересів] припускає, що мережі звичайно являють собою засоби гри з позитивною сумою: вони полегшують примирення, врегулювання чи компроміс між різними інтересами, що зачіпаються рішеннями у певній області політики” [12, 391].

Теорія політичних мереж містить важливу, принципову відмінність від концепцій, навіяних реалізмом і неореалізмом. Суперництво держав в умовах анархії міжнародних відносин являє собою гру з нульовою сумою, у якій більш сильні обов’язково виграють, а більш слабкі програють. Політична мережа, навпроти, являє собою рамку для співробітництва, від якого виграють всі учасники, поза залежністю від співвідношення їхніх силових потенціалів (те, що в сучасному міжнародному бізнесі прийнято називати “a win-win situation”). Причиною виникнення “доданої вартості” є взаємозалежність держав і інших учасників політичного процесу. Її джерело — інформація та ресурси, що вони не змогли б одержати іншими способами, поза співробітництвом у рамках політичної мережі.

Європейський Союз і його інститути являють собою з цього погляду сукупність політичних мереж. Ті переваги, що одержують учасники, і роблять їх зацікавленими в розвитку інтеграції.

Теорії багаторівневого керування і нового інституціоналізму, що виникли на уламках неофункціоналізму, є тим “майданчиком”, до якого тяжіють і послідовники традиційного міжурядового підходу. Найбільш яскравими і впливовими фігурами на цьому напрямку європейських досліджень є Вільям Уоллес і Ендрю Моравчик.

В. Уоллес, підкреслюючи, що національні держави залишаються ключовими діючими особами в процесі інтеграційного будівництва, вважає за необхідне провести розмежування між “формальною” і “неформальною” інтеграцією. Сферою неформальної інтеграції є розвиток тих форм економічної і соціальної взаємодії і взаємопроникнення, що не повинні бути санкціоновані спеціальними політичними рішеннями. Формальна інтеграція – це сфера будівництва інститутів, що є продуктом співробітництва національних еліт. Значення неформальної інтеграції величезне. Можна з повною впевненістю стверджувати, що міжурядове співробітництво – це усього лише реакція на потребі суспільства і ринкової економіки. Однак первинною в інтеграційному процесі залишається усе-таки формальна інтеграція. На користь цього говорять дві обставини. По-перше, у перебігу формальної інтеграції формуються масштаби і природа європейського керування. Це означає, що саме формальна інтеграція має вирішальне значення для збереження держав-націй як центрів влади. По-друге, неформальна інтеграція в її нинішніх формах була б неможливою без формальної інтеграції. Так, наприклад, безперешкодні транскордонні економічні зв'язки в рамках Єдиного внутрішнього ринку були б неможливі без Єдиного європейського акту, а сам цей Акт є продуктом складних міжурядових переговорів і узгодження розбіжних національних інтересів [13].

Ще більш рішучі кроки у бік нового інституціоналізму та інших плюралістичних концепцій робить Е. Моравчик. Поява різновиду, як ним уявляється, міжурядового підходу стала можливою насамперед унаслідок загальної еволюції науки про міжнародні відносини і посилення впливу неолібералізму.

Класичний реалізм власне кажучи абстрагувався від внутрішніх джерел зовнішньої політики, від інтересів і внутрішньополітичної боротьби різних груп, що чинять безпосередній вплив на цілі і засоби зовнішньої політики. Національні інтереси розглядалися як щось дане, а предмет наукового аналізу обмежувався лише відносинами між державами. Неолібералізм, навпроти, ставить в основу процес формування національних інтересів усередині окремих держав. Природно, що для

пояснення цього процесу неоліберали змушені звертатися до теоретичного багажу соціології.

Е. Моравчик є представником ліберального міжурядового підходу. В основі його концепції лежать три засновка:

- Головними акторами в політиці є раціональні, самостійні індивідууми і групи, що взаємодіють один з одним на основі принципів власного інтересу і запобігання ризику.

- Уряди являють собою „підвид” вітчизняних акторів, наділені інтересами, що є стримуючим чинником у відношенні самоідентифікації й інтересів інших держав, що діють на міжнародній арені.

- Поводження держав, характер їхніх конфліктів і співробітництва відбивають природу і конфігурацію державних інтересів [14, 7; 11, 13].

На думку Е. Моравчика, процес інтеграції являє собою гру на двох рівнях. На рівні формування національних інтересів діють соціологічні закономірності узгодження інтересів різних політичних і соціальних груп і взаємодії держави і суспільства. Підсумком цього процесу є визначені цілі і переваги („попит на інтеграцію”), з якими держава виходить на другий рівень гри – торг на міжурядовому рівні („пропозиція інтеграційних рішень”).

Характерно, що вирішальну роль у формуванні остаточних інтеграційних рішень Е. Моравчик відводить першому рівню: внутрішня політика є, на його думку, попередньою умовою зовнішньополітичного торгу. Він пояснює це тим, що вищий пріоритет будь-якого уряду – це утримання влади. Для досягнення цієї мети уряду потрібна підтримка досить сильної політичної коаліції, що формується в ході боротьби різних соціальних груп за переважний політичний вплив. Уряд одержує необхідну йому підтримку, визнаючи інтереси найбільш впливових груп і приймаючи пропоновані ними політичні альтернативи, що і проводяться їм надалі на міжнародній арені.

Саме цією обставиною Е. Моравчик пояснює парадоксальне поведження національних держав, які свідомо приймають рішення, що формально обмежують їхню автономію. Справа в тім, що замість цього держави одержують переваги упорядкованого торгу в набагато більш широкому полі, усередині інтеграційних інститутів, а також інформацію, що в інших умовах була б недоступною. Тому інтеграційні інститути перетворюють міжурядовий торг на гру з позитивною сумою.

Успішне просування інтересів впливових національних соціальних і політичних груп на європейському рівні підсилює внутрішньополітичні позиції уряду. Що ж стосується невігідних чи непопулярних рішень, то їх можна з легкістю списати на підступ брюссельської бюрократії і тим самим зменшити несприятливий внутрішньополітичний ефект. Таким

чином, на думку Е. Моравчика, європейська інтеграція не тільки не послаблює, але, навпроти, посилює європейські держави-нації. Такої ж точки зору дотримується і відомий англійський історик Алан Мілворт [15].

Висновки. Розглянуті теорії євроінтеграції є достатньо показовими щодо сучасного стану соціологічної рефлексії цього процесу, а їх порівняльний аналіз наводить нас на наступні висновки:

- Те, що теоретична рефлексія процесу інтеграції відбувається після практичних кроків, означає, що стала концепція, яка б задавала ідеологію процесу, досі відсутня і відбувається лише постфактумна теоретизація “мережевого прагматизму”.

- Вивчення євроінтеграції з соціологічної точки зору можливе лише за умов методологічного еkleктизму та міждисциплінарного бачення, які є єдино можливим підходом, здатним охопити усе соціальне багатоманіття інтеграційного процесу.

- Найголовнішим, як на наш погляд, є констатація парадоксального збереження ресурсів національної держави в перебігу інтеграції, що суперечить переважній більшості західних та вітчизняних концепцій глобалізації та регіональної інтеграції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бургонов О. Международная интеграция – тенденция 21 века / Бургонов О. – СПб., 1999.
2. Яжборовская И. Европейский Союз на путях политической интеграции / Яжборовская И. – М., 2004.
3. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС. – К., 2004.
4. Западноевропейские страны. Особенности социально-экономических моделей. - М., 2002.
5. Расширение ЕС на восток: предпосылки, проблемы, последствия. – М., 2003.
6. Pincler J. European Communities: The Building of a Union / J. Pincler. – Oxford, 1991.
7. Sbragia A. Thinking about the European Future: the Uses of Comparison in Europolitics / Sbragia A. – Wash., D.C., 1992.
8. Marks G. Competences, Cracks and Conflicts: Regional Mobilization in the European Union / Marks G., Nielsen F., Ray L. and J. Salk // Governance in the European Union. – L., 1996.
9. Peterson J. Decision-making in the European Union: Towards a Framework for Analysis / Peterson John // Journal of European Public Policy. – 1995. – N 2 (1).

10. *Sweet A.* European Integration and Supranational Governance / A. Sweet and W. Sandholtz // Journal of European Public Policy. – 1997. – № 4 (3).
11. *Armstrong K.* The Governance of the Single European Market / Armstrong K., Buhner S. – Manchester, 4 – 1998.
12. *Peterson J.* Policy Networks and European Union Policy Making: A Reply to Kassim / Peterson John // West European Politics. – 1995. – № 18 (2).
13. *Wallace W.* Introduction: The Dynamics of European Integration. In The Dynamics of European Integration / Wallace W. – L., 1990.
14. *Moravcsik A.* Liberalism and International Relations Theory / Moravcsik A. – Harvard University Center for International Affairs. – Paper № 92-6.
15. *Milward A.S.* The European Rescue of the Nation-State / Milward A.S. – L., 2000.

УДК 316.2(7/8)

Сачок М.В.

АМЕРИКАНСЬКА ЕВАЛЮАЦІЙНА ШКОЛА: ДОСВІД ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Евалуація американська: доświadczenie w rozwiązywaniu problemów socjalnych

Artykuł poświęcony jest retrospektywnej analizie ewaluacji, w szczególności ukazaniu i rozwojowi ewaluacji w USA. Wskazuje się, że ewaluacja, jako kierunek badawczy, narodziła się w Wielkiej Brytanii a odpowiedzialny za jej powstanie jest William Farish, profesor Uniwersytetu w Cambridge, który w 1792 roku zaproponował ilościową ocenę osiągnięć egzaminacyjnych studentów (quantative assessment). Właściwie zaś termin „ewaluacja” wprowadzony został przez amerykańskiego badacza w sferze wykształcenia Ralpa Winfrieda Tulera w latach 20. XX stulecia. Jego badania dotyczą wyłożenia szkolnego materiału w taki sposób, by był on lepiej przyswojony. W ciągu lat 70. i 80. ewaluacja osiąga swoją dojrzałość i właśnie wtedy przyjmuje nowoczesną formę. Zwraca się uwagę na znaczenie nowej nauki w diagnostyce problemów społecznych, tworzeniu i przekazaniu oceny programów różnych sfer życia społecznego (zdrowie, management, wykształcenie, sądownictwo kryminalne itp.).

W artykule podano także analizę teoretycznego drzewa ewaluacyjnego, stworzonego przez amerykańskiego badacza Marvina Alkina oraz jego zaadaptowaną wersję, którą wykorzystuje się w badaniach socjohumanitarnych. W

danej pracy kładzie się akcent na duży wkład Floriana Witolda Znanieckiego w rozwój ewaluacji.

Artykuł koncentruje uwagę na naświetleniu właściwości działalności amerykańskiej szkoły ewaluacyjnej, ponieważ właśnie przedstawiciele tej szkoły przyczynili się do szerokiego rozpowszechnienia idei ewaluacyjnych i udoskonaleniu technologii szacowania programów. Zgodnie z tym analizuje się badania poświęcone historii ewaluacji w USA.

W kontekście przedstawienia materiału tworzy się projekcję na perspektywę rozwoju ewaluacji na Ukrainie.

Kluczowe słowa: *ewaluacja, ewaluacja programowa, amerykańska szkoła ewaluacyjna, ewaluacyjne drzewo teoretyczne, ewaluacja na Ukrainie.*

Протягом останнього десятиріччя у світі все більшого поширення набуває евалюаційний рух як спосіб поліпшення соціального стану шляхом оцінки соціальних програм. Дослідники пов'язують широке застосування евалюації у різних сферах соціального життя з соціальними змінами, спричиненими політичною демократизацією, науковими досягненнями, розширенням комунікаційної мережі тощо. В Україні зараз тільки починається знайомство з механізмами евалюації.

За умов перманентної кризи та політичної нестабільності в українському суспільстві стає зрозумілим, що соціальні проблеми потребують більш ефективного вирішення. Ми припускаємо, що евалюація, як системне дослідження соціальної проблеми, є одним з варіантів вирішення проблем у суспільстві. Достатньо висока кількість інформації з даної проблеми спонукає до її критичного теоретичного осмислення, яке, в свою чергу, дає можливість побудувати струнку систему знань про евалюацію як соціологічну дисципліну. Аналізуючи масив інформації стосовно даного явища, зазначаємо, що дискусії про появу феномену евалюації ще не завершені. Вчені називають різні хронологічні рамки, і, відповідно, її представників. Згідно більшості досліджень, вперше цей феномен з'являється у США. Проте деякі дослідження свідчать про британські витoki евалюації [6, 4]. Для того, щоб у нас склалося повне розуміння картини появи евалюації звернімося до історії евалюаційної думки.

Серед зарубіжних дослідників, які дають усесторонній, вичерпний опис історії евалюації можна назвати Д. Стафлебіма та А.Дж. Шинкфілда (D.L. Stufflebeam & A.J. Shinkfield), М.К. Алкіна (M.C. Alkin), Е.Г. Губу та І.С. Лінкольн (E.G. Guba & Y.S. Lincoln). Вчені, які так чи інакше висвітлювали цю проблему у своїх працях, фокусуючись при цьому на специфічних підходах до евалюації, наступні: Р.Г. О'Салліван

(R.G. O'Sullivan), Дж.М. Оуен (J.M. Owen), Д.М. Мертенс (D.M. Mertens), Л. Корпоровіч (L. Korporowicz), Д. Залевський (D. Zalewski).

Метою даної статті є виявлення особливостей діяльності американської евалюаційної школи. Основним завданням є аналіз досліджень, присвячених історії евалюації, зокрема, евалюації в США.

У своєму дослідженні ми ставимо наступні *цілі*:

- виділити хронологічні рамки появи і розвитку евалюації;
- вказати, які соціальні проблеми вирішувалися раніше і вирішуються зараз завдяки застосуванню евалюації у США;
- виділити техніки евалюації, які застосовуються американськими евалюаторами;
- назвати представників цієї області та сфери їх інтересів;
- освітити діяльність професійних евалюаційних організацій в США;
- визначити перспективи розвитку цієї науки.

Поняття „евалюація” досить по-різному трактується у багатьох посібниках, присвячених цій проблемі. Проте приведемо найпоширенішу дефініцію: „Евалюація – це процес систематичного збору і синтезу різних типів і форм даних з метою демонстрації цінності певної програми” [13]. Метою евалюації є надання корисної інформації замовнику. У його ролі можуть виступати певні групи, адміністратори, кадри та інші.

Евалюацію поділяють на два основні види – формативну та сумативну або підсумкову. Перша спрямована на зміцнення або покращення об'єкта, який оцінюється, шляхом ретельної перевірки кроків виконання проекту (якість виконання програми, оцінка організаційного контексту, персоналу, процедур, матеріалів і т.д.). Сумативна ж розглядає не процес, а наслідки реалізації проекту шляхом підсумування тих елементів, які мають місце після проведення програми. Задачею сумативної оцінки є виявлення впливу причинних факторів, а також витрат на об'єкт. Евалюація дозволяє дослідити соціальні процеси з метою поліпшення соціального стану широко застосовуючи методи, які близькі соціології (опитування, спостереження тощо). Дана наука дозволяє вирішувати наступні питання:

- дослідження суспільства в умовах соціальних змін;
- діагностування соціальних проблем;
- створення і проведення програм у різних сферах соціального життя з метою поліпшення соціального стану.

Вчені називають різні дати появи евалюації як області професійної діяльності. На думку Д. Стафлебіма, вона налічує більше, ніж 150-тирічну історію. Почалося все з винаходу британського професора Вільяма Феріша (William Farish) (1759–1837) у 1792 році. Він запропонував кількісну оцінку екзаменаційних досягнень учнів (quantitative assessment) замість якісного опису виступу учня (qualitative assessment). Така оцінка

полягала в усередненні (averaging) і поєднанні (aggregating) екзаменаційних досягнень студента. Таким чином, професору вдалося сконструювати тест – технологію, що грає важливу роль в евалюації і сьогодні. Довгий час евалюація була пов'язана саме з тестуванням у школах та вузах. Зазвичай, появу евалюації у її більш сучасному розумінні пов'язують з ім'ям американського дослідника Ральфа Вінфреда Тайлера у 30-х рр. ХХ століття.

Пропонуємо побудувати зміст роботи, відштовхуючись від праці М.К. Алкіна „Коріння евалюації: аналізуючи погляд та вплив теоретиків” („Evaluation Roots: Tracing Theorists' Views and Influences”), виданої у 2004 році.

У своїй роботі американський дослідник, порівнюючи евалюаційні теорії, пропонує наочний приклад їхнього зв'язку у вигляді „Евалюаційного теоретичного дерева” („Evaluation Theory Tree”) [6, 13]. Стовбур дерева підтримується дуальним фундаментом *соціального розслідування (social inquiry)* та *підзвітності (accountability)*. Останнє є важливим елементом як в державних, так і у бізнес-програмах, що підлягають оцінці. Що стосується соціологічного розслідування, воно неможливе без системи методів. Отже, основною гілкою евалюаційного дерева, окрім гілок „Застосування” та власне „Оцінювання”, є „Методи”.

Вважаємо за необхідне зупинитися детальніше на найбільш яскравих представниках американської школи евалюації. Припускаємо, що розгляд їх концепцій дасть уявлення про характерні ознаки американської евалюаційної школи. Слід зазначити, що у поняття „Американська евалюаційна школа” ми вкладаємо характерні риси діяльності американських евалюаторів. Отже, розгляду підлягають соціальні проблеми, які вирішуються у США із застосуванням евалюації, методи, за допомогою яких вони вирішуються і представники даної науки.

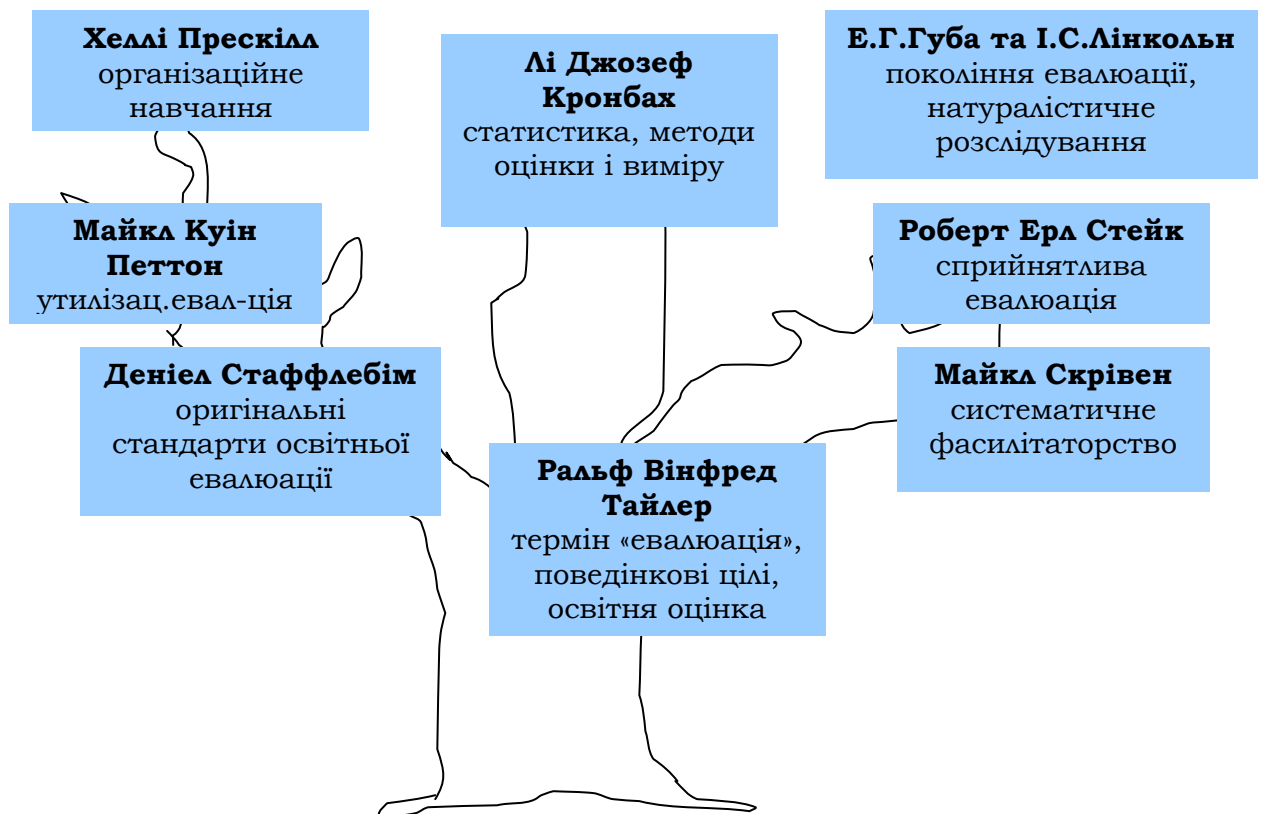
Перед тим, як зануритися в історію та розвиток евалюації у Сполучених Штатах, слід зупинитися на термінологічному аспекті в евалюації. Західні дослідники вживають як синоніми терміни „евалюація (evaluation)” і „програмна евалюація (program evaluation)”. Оскільки між ними не існує суттєвих розбіжностей, пропонуємо вважати їх рівноцінними за змістом.

Отже, повернімося до евалюаційного дерева Марвіна Алкіна. Американський вчений пропонує комплексну матрицю евалюаційних концепцій, яка включає велику кількість представників евалюації і сфери їх інтересів. На наш погляд, для введення в історію евалюації слід запропонувати адаптоване евалюаційне теоретичне дерево (див. мал. № 1).

ЗАСТОСУВАННЯ

МЕТОДИ

ОЦІНЮВАННЯ

Мал. № 1 *Евалюаційне теоретичне дерево*

Найближче до витоків гілки методів знаходиться дослідник **Ральф Вінфред Тайлер** (Ralph Winfred Tyler) (1902-1994). Його основна заслуга полягає у тому, що він ввів термін „евалюація” („evaluation”). Під ним він розумів набір вимірювання і тестування, які застосовувалися з навчальною метою. Він по-новому поставив питання щодо мети, яку переслідує освіта у 40-х рр. ХХ ст. Фокус проблеми змістився з подачі матеріалу шляхом „просто бесіди” („just talking”) на „демонстрацію” („demonstration”) матеріалу. Йому вдалося трансформувати ідею виміру („measurement”) у сфері тестування знань у ідею евалюації („evaluation”). Проте, як зазначає польський дослідник у галузі евалюації професор Л. Корпоровіч [9, 55], спираючись на роботу Дж.М. Оуена, систематичне дослідження Р.В. Тайлера (1929), із самого початку було зорієнтоване на досягнення вимірювальних результатів аналізу і трактувалося практично як синонім вимірювальних процедур. Евалюації у сучасному розумінні з’являється лише у 70-80х роках минулого століття.

Працюючи в Університеті штату Огайо, Р.В. Тайлер почав вірити, що справжнє навчання є процесом, який призводить до нових зразків поведінки. Свої основні принципи модифікації викладання він висвітвив у роботі „Базові принципи учбового плану та інструкції” („Basic Principles of Curriculum and Instruction”) у 1949 році. Праця включала чотири

наступні питання, якими керувалися при створенні учбових курсів починаючи з 40-х рр.: 1) Які учбові цілі школа повинна переслідувати? (Визначення підходящих учбових цілей); 2) Який учбовий досвід, ймовірно, сприятиме досягненню цілей? (Представлення корисного учбового досвіду); 3) Як саме організувати навчальний досвід? (Організація досвіду для максимізації його ефекту); 4) Яким чином учбовий курс може бути оцінений? (Евалюація процесу і перевірка тих сфер, які не є ефективними). Р.В.Тайлер звертав увагу на те, що освітні цілі повинні сприяти не тільки простому запам'ятовуванню і відтворенню матеріалу. Він вважав, що навчання включає не тільки розмови про предмет, але й демонстрацію, що можна зробити з цим предметом. На думку Р.В.Тайлера, у поняття освіченої людини входить набагато ширше розуміння, ніж засвоєння фактів [12]. У 1930-х роках він проводив широковідоме восьмирічне дослідження американських шкіл (1933-41pp.) за підтримки Прогресивної Освітньої Асоціації у США [11]. Дослідження було лонгitudним і включало аналіз 30 шкіл. За словами Р.Г. О'Салліван [10, 5], Р.В. Тайлер дослідив, що навчальні цілі на той час були неясними і такими, що не піддаються вимірюванню. Дане дослідження вважається класичним експериментом у реформі учбового плану (school curricula), завдяки якому вдалося зафіксувати наявність несправедливості вимог до абітурієнтів коледжів. Завдяки даному експерименту було доведено можливість застосування евалюації у проектуванні та впровадженні учбового плану. Даний біхевіористський підхід панував до початку 1960-х рр. [10, 5].

Евалюація, основи якої заклав американський дослідник, відшліфовувалася у 1990-х, спричинюючи хвилю реформ у галузі освіти [10, 5].

Як зазначає Ріта О'Салліван у своїй праці „Практика евалюації: колаборативний підхід”, у 1963 Лі Джозеф Кронбах зробив виклик співтовариству евалюації. Він звернув увагу, що рівень практики евалюації, який існував на той час, не відповідав потребам нових розроблених програм навчального плану. Державна програма економічної підтримки (1964) та Акт середньої освіти (1965) створили додаткові програми, які потребували оцінки. Це надихнуло вчених на пошук нових евалюаційних підходів та створення центрів оцінки при університетах.

Лі Джозеф Кронбах (Lee Joseph Cronbach) (1916-1994) – представник тієї ж гілки, що й Тайлер – гілки методів. Він був американським дослідником у галузі психології освіти. Вченим зроблено значний вклад у психологічне тестування і діагностику. Ним було створено формулу (нині відому як формула Кронбаха), завдяки якій перевіряється надійність

тестів. Також своєю появою завдячує Л. Кронбаху теорія „узагальнення” – статистична модель виявлення і кількісної оцінки джерел помилок виміру.

Якийсь час дослідник входив до складу групи Р. Тайлера, що займалася моніторингом місцевих прогресивних шкіл. Їх завданням було під час евалюації досліджувати учня у процесі навчання не ізольовано, а у зв'язку з соціальним і політичним фоном.

У другій половині своєї діяльності він повернувся до проблеми оцінки, але вже у Стенфордському університеті, віддаючи перевагу „творчому” підходу. При такому підході оцінюючий сам проводить опитування, сам приймає участь у процесі винесення оцінки і підтримує зворотній зв'язок впродовж усього інструктування. Свої основні погляди вчений виклав у „Курсі вдосконалення евалюацією” („Course Improvement Through Evaluation”) у 1963 році.

Лі Джозеф Кронбах разом з **Майклом Скрівеном** і **Робертом Стейком** (мова про яких йтиме далі) представили новий погляд на евалюацію. Вони наполягли на відході від евалюації, орієнтованої на кінцевий результат (outcome-focused approach), на користь процесуально-орієнтованого підходу (process-oriented approach). Вони також підтримували застосування якісних методів, чітке фокусування на ролі соціальних інтеракцій.

Польський вчений Л. Корпоровіч, який досліджує інтерактивний аспект в евалюації, робить висновки щодо нового розуміння об'єкту евалюації у 1960-ті рр. [9, 57-58]. Він зазначає, що погляди вищезгаданих дослідників характеризуються наступними ознаками:

- намагання ширше застосовувати якісні дані в евалюаційних дослідженнях;
- відхід від моделі, орієнтованої на результат;
- сприйняття цього процесу у його комплексності та у контексті із соціальним навколишнім середовищем;
- чіткий фокус на ролі соціальних інтеракцій як істотного елементу у динаміці процесу дослідження;
- уникнення відчуження евалюаційних дій, які є результатом несумісності потреб зацікавленої інституції та індивідумів;
- акцент на тому, щоб евалюаційний аналіз носив цілісний та багатоаспектний характер.

Як зазначає Л. Корпоровіч, одна з причин появи процесуального підходу полягає у спробі зафіксувати деякі важливі моменти у процесі оцінки, які мають потенційний вплив на результат. Тож процесуально орієнтований підхід полягав у тому, щоб „ухопити” цей важливий феномен і скорегувати процес оцінки таким чином, щоб він був якомога

ефективнішим. Таке бачення проведення оцінки лягло в основу формативної евалюації.

Ми не дарма торкнулися інтеракційних аспектів евалюації. Адже наступна гілка нашого дерева присвячена власне оцінюванню. Характеризується вона тим, що у процесі оцінювання встановлюється базова роль евалюатора. Дане положення підкреслене Майклом Скрівеном у роботі „Методологія евалюації” („The Methodology of Evaluation”) у 1967 році. Також ним введено поняття формативної (formative) та сумативної (summative) оцінки. Для того, щоб розрізнити два типи оцінок, він привів наступний образ: формативна оцінка відбувається тоді, коли *повар* коштує суп. Підсумкова або сумативна – коли суп коштують *гості* [2]. У 1969 році він уперше представив термін „мета-оцінювання” у своїй „Доповіді про навчальні продукти” („The Educational Products Report”) і запропонував дану концепцію для евалюації системи оцінювання освітніх продуктів [3].

Ідея розглядати евалюатора як „зануреного” у процес оцінки отримує свій подальший розвиток завдяки дослідженням Роберта Ерла Стейка (Robert Stake) у 1967 році, а також Едгару Губі та Івоні Лінкольн (E.G. Guba & Y.S. Lincoln) у 1981 році.

Вони підкреслювали важливість участі у евалюації будь-якої людини. У якості учасника могли виступати як евалюатор, так і замовник (stakeholder), або зацікавлена особа.

Згідно досліджень з історії евалюації [10], впродовж 1970-80х рр. евалюація досягла своєї зрілості і саме тоді прийняла сучасну форму. Тобто вже тоді вона стала схожою на ту евалюацію, яку ми знаємо сьогодні. Тодішні неформальні зібрання евалюаторів трансформувалися у професійні організації. У 1981 році були опубліковані перші професійні стандарти. Вже у 1986 році у результаті об'єднання Товариства евалюаційного дослідження (Evaluation Research Society) та Евалюаційної мережі (Evaluation Network) з'явилася Американська Асоціація Евалюації (American Evaluation Association). У 1980-х рр. евалюатори відчували складнощі з фінансуванням програм. Але недостатня підтримка тільки сприяла підвищенню цінності евалюації. У 1990-х роках підвищилися вимоги до звітності (accountability) перед замовниками. З приходом 21 століття евалюація представляла собою визнану область з заснованими у всьому світі професійними організаціями і супроводжуваною професійними стандартами.

Для того, щоб отримати повне уявлення про американську евалюаційну школу, звернімося до останньої гілки евалюаційного дерева, до „Застосування”. Основними представниками даного напрямку є Деніел Стафлебім (D.L. Stufflebeam), Майкл Куїн Петтон (Michael Quinn Patton)

та Хеллі Прескілл (Hallie Preskill). З самого початку цей напрям був зорієнтований на прийняття рішення (decision making). Теоретики, які працюють у цій темі, фокусуються на *шляху* або *процесі*, під час якого евалюаційна інформація застосовується. Вони також сфокусовані на *тих, хто цю інформацію буде застосовувати*.

Гілка застосування виросла з теорій, орієнтованих на прийняття рішень (decision-oriented theories). Мета даних теорій – забезпечувати евалюаторів необхідною інформацією у процесі прийняття рішення щодо задач, дизайну проекту. Модель засновника цієї гілки, **Д. Стафлебіма** CIPP (Context, Input, Process, Product) є найбільш відомою з цих теорій. Модель надає важливе значення *контексту, внеску, процесу і продукту* евалюації. Контекст акцентує потреби [замовника або програми] для того, щоб визначити задачі програми евалюації. Завдяки внеску виділяються стратегії і проект або дизайн оцінки. Процес включає знаходження недоліків процесу евалюації для того, щоб зрозуміти, чи варто переорієнтувати програму або залишати все як є. Таким чином, евалюація являє собою процес, а не кінцевий продукт. В задачу оцінки входить забезпечення проекту безперервним інформаційним потоком. За словами вченого, евалюація повинна допомагати тим, хто приймає рішення [замовники або зацікавлені інституції] під час програми евалюації.

Д. Стафлебім змальовує CIPP як циклічний процес, ключова стратегія якого полягає у підтриманні гнучкості дизайну евалюації проекту.

Отже, підхід Д. Стафлебіма полягає в активному залученні замовника евалюації проекту. М. Алкін у своїй книзі „Коріння евалюації”, посилаючись на Д. Стафлебіма, підкреслює, що евалюатор залучає ряд представлених замовників у допомозі визначення евалюаційних питань, у формуванні евалюаційних планів, в огляді проектних звітів і розповсюдженні даних [6, 45].

Пропонуємо розглянути доробок наступного представника цієї гілки евалюаційного дерева – **М.К. Петтона**. Доктор М. Петтон є прихильником якісної методології. Його дослідження включають майже повний спектр проектів поліпшення людської дійсності. Він включає: розвиток керівництва (leadership development), освіту, служби (human services), навколишнє середовище, охорону здоров'я, зайнятість, сільське господарство (agricultural extension), мистецтво, карне правосуддя (criminal justice), програми бідності (poverty programs), транспортування, неподібності (diversity), керівництво до результатів (managing for results), представлення індикаторів (performance indicators), ефективна влада (effective governance), прогнозування (futuring).

Серед його основних робіт можна назвати „Корисно-орієнтовану евалюацію” („Utilization-Focused Evaluation”), опубліковану у 1997 році, „Якісну евалюацію і методи дослідження” (Qualitative Research and Evaluation Methods), видану у 1990 році.

Не менш яскравим представником цієї гілки є дослідниця організаційного навчання і інструкційних технологій **Хеллі Прескілл**. Вона викладає курси з програмної евалюації (введення і підвищений рівень) в Університеті Нью-Мексико. Наукові інтереси Х. Прескілл пов'язані з евалюацією організацій: „Евалюаційне дослідження навчання в організаціях” („Evaluative Inquiry for Learning in Organizations”), 1999; „Побудова евалюаційного потенціалу: 72 заходи навчання і тренування” (у співавторстві) („Building Evaluation Capacity: 72 Activities”), 2005.

Не дивлячись на те, що ми розглянули три гілки американської евалюації, дослідження не можна вважати завершеним. Авторами з історії американської евалюації пропущено важливий момент, який стосується становлення цієї дисципліни.

Професор Л. Корпоровіч, підкреслює [9, 56], що приблизно тоді, коли проводилося дослідження Р.В. Тайлера в університеті Огайо, майже ідентичне дослідження було проведене польсько-американським вченим Ф.В. Знанецьким у Колумбійському університеті. Не дивлячись на широке визнання евалюаційного дослідження Р.В. Тайлера, дослідження Знанецького майже повністю забуте.

Флоріан Вітольд Знанецький (Florian Witold Znaniecki) (1882-1958) провів серйозне освітнє дослідження, почавши, на відміну від Р. Тайлера з інших припущень. Вивчаючи соціальний досвід учасників, він брав до уваги „гуманістичний фактор” (the humanistic coefficient) [9, 56]. Цей підхід характеризується поглядом на соціальну реальність не тільки очима дослідника, але й очима досліджуваного учасника: „Він [вчений] повинен зуміти вжитися у свідомість досліджуваних ним людей і побачити ці факти їх очима” [5]. Слід більш детально зупинитись на передумовах такого погляду Ф.В. Знанецького на дослідження. Як зазначають російські дослідники А.О. Ганжа, А.А. Зотов [1, 118], до моменту появи перших робіт Знанецького, процес інституціоналізації соціологічної науки знаходився на завершальній стадії і характеризувався ростом антипозитивістських настроїв. Сам Ф.В. Знанецький вважав неприпустимим вивчати суспільство з природничонаукової позиції. Він чітко розділяв соціальний і природний світ. А.О. Ганжа, А.А. Зотов [1, 118-119] вказують, що Знанецький, визначаючи „гуманістичний фактор”, звертає увагу на відмінність соціальних і біологічних дій. Соціальна дія включає „набір умов” (дійсність, яка існує до здійснення дій), та „активну волю” тих, хто здійснює дію. Соціальні дії повинні

вивчатися індуктивно як емпіричні дані. Цитуючи роботу Знанецького „Соціальна дія”, вищезазначені автори виділяють такі його рядки стосовно індуктивного підходу: „Учений, що бажає вивчати ці дії індуктивно, повинен взяти їх так, як вони представлені у людському досвіді агентів і реагентів дії...Такі дані володіють „гуманістичним коефіцієнтом”. Гуманістичний коефіцієнт відрізняє культурні дані від природних, які не залежать від досвіду людей”.

Флоріан Знанецький відводив цінностям визначну роль. Він підкреслював, що цінності – це всі явища, які не відносяться до природного світу [5]. У 1952 році вийшла його стаття „Чи повинні соціологи бути також аксіологами?”. Згідно цієї статті „на рівні цінностей відбуваються важливі культурні процеси і рішення, саме там ґрунтуються основні механізми соціальних змін” [4].

За словами Л. Корпоровіча, аналіз досліджень Ф.В. Знанецького був сконцентрований на відповідності освіти у соціальній і культурній компетенціях молодих американців у контексті нових викликів суспільства, що прискорено модернізується, та національних структур. Ф.В. Знанецький оцінював навчальні процеси, беручи до уваги культурну зміну, зміну соціального порядку, трансформацію і вимоги, які ці зміни викликають стосовно соціальної ідентичності, типу культурної компетенції, необхідної у процесі дієвої/ефективної участі у соціальному, економічному або науковому житті.

Необхідно наголосити, що професор Л. Корпоровіч розглядає у своєму розділі саме розвиток інтеракційної евалюації. Процес, який полягає у наданні взаємодіям та комунікації (під час проведення евалюації) великого, майже вирішального значення. За його словами, наприкінці 1960-х намітилося інше розуміння об’єкту евалюації. З’явилася потреба брати до уваги не тільки кінцевий результат, але й сам процес, досвід учасників, розширити набір методів евалюації.

Постає питання, до якої гілки евалюації можна віднести Ф.В. Знанецького? З огляду на базову роль евалюатора у його дослідженні, його можна віднести до третьої гілки – власне оцінювання.

Слід нагадати, що евалюаційне дерево М. Алкіна виступає в якості метафори. Воно представлене досить умовно і може бути доповнене. Його мета – показати наочно, в загальному вигляді напрями і представників американської евалюаційної школи.

Представники, які вказувалися на гілках дерева, відібрані зі схеми М. Алкіна за наступним принципом. Біля витоків розташовані засновники трьох напрямів евалюації. Далі обрані дослідники з дещо різних сфер інтересів. Це зроблене для того, щоб отримати уяву про варіативність такої науки як евалюація.

Серед професійних організацій евалюації в США можна назвати наступні: Американська асоціація евалюації (The American Evaluation Association), Об'єднаний комітет стандартів освітньої евалюації (Joint Committee on standards for educational evaluation (JCSEE)), Американська асоціація школи адміністраторів (the American Association of School Administrators (AASA)), Американська асоціація освітніх досліджень (American Educational Research Association (AERA)), Американський консорціум індіанської вищої освіти (American Indian Higher Education Consortium (AIHEC)), Американська психологічна асоціація (American Psychological Association (APA)) та інші. Також існують різноманітні евалюаційні центри при університетах як, наприклад, Евалюаційний центр при Західному мічиганському університеті (Evaluation Center at Western Michigan University).

Для розуміння змісту діяльності подібних організацій зупинимось дещо детальніше на діяльності Американської асоціації евалюації і Об'єднаного комітету стандартів освітньої евалюації, оскільки вони виділяються з-поміж інших організацій.

Отже, Американська асоціація евалюації була створена, як вже згадувалося, у 1986 році. Вона являє собою міжнародну професійну організацію евалюаторів і направлена на застосування і поширення таких форм евалюації як програмна евалюація, евалюація керівництва кадрами (personnel evaluation), евалюація технології й інших. Місією асоціації є вдосконалення евалюаційної практики і методів, поширення застосування евалюації, просування евалюації як професії. Організація налічує близько 5500 членів, представників 50 штатів США і 60 інших країн світу. Щорічно Асоціація проводить конференції, семінари з різноманітних питань евалюації. Наприклад, питання одного з семінарів 2009 року включали розгляд застосування евалюації в уряді, евалюацію, сфокусовану на результаті, моделі евалюації різного рівня й ін. [8].

Об'єднаний комітет стандартів освітньої евалюації був створений у 1975 році як коаліція найбільш професійних асоціацій, пов'язаних з якістю евалюації. Він розміщується при Центрі евалюації і оцінки (the Center for evaluation and assessment) Університету штату Айова. Комітет займається модернізацією евалюаційних стандартів кожні 5 років, а також навчанням політиків, евалюаторів і працівників освіти евалюаційним стандартам.

Діяльність більшості організацій направлена на вдосконалення освітніх технологій. Як видно, завданнями Американської асоціації евалюації і Об'єднаного комітету стандартів освітньої евалюації є підтримка, удосконалення і промоушен самої евалюації як області професійної діяльності.

Все вищесказане дозволяє зробити наступні висновки стосовно американської евалюаційної школи:

- Більшість евалюаційних досліджень пов'язано з системою освіти, а саме з удосконаленням навчального плану.

- Перевага якісної методології.

- Методологія Американської евалюаційної школи увібрала у себе надбання багатьох дисциплін: філософії, соціології, антропології, психології, педагогіки і математики.

- Активна підтримка держави.

- Активне просування евалюації як професії як у США, так і за кордоном.

- Творці евалюаційних теорій та практики найчастіше за професією є соціологами або психологами.

Зважаючи на все вищесказане, приходимо до наступного. Наше дослідження має оглядовий характер. Його основною ціллю було отримати уявлення про появу і розвиток евалюації, зокрема, евалюації в США. Нам вдалося виявити особливості діяльності американської евалюаційної школи. Також було висвітлено роль широковідомого соціолога і соціального філософа Флоріана Вітольда Знанецького у розвитку евалюації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ганжа А.О.* Гуманистическая социология Флориана Знанецкого / А.О. Ганжа, А.А. Зотов // Социс. – 2002. – № 3. – С. 112-120

2. *Кузьмин А.* Мониторинг и оценка социальных программ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kehila.ru/article/>

3. Логически-функциональная типология оценивания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: wikipedia.org

4. *Солонин Ю.Н.* Понятие культуры: методологические и онтологические проблемы ее сущности Введение в культурологию. Курс лекций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/solonin/cultintro_03.html

5. *Чеснокова В.Ф.* Флориан Знанецкий. Науки о культуре. Метод личных документов. Язык социологии. Лекция 9. – М.: ОГИ, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/science/2008/11/18/>

6. *Alkin M.C.* Evaluation Roots: Tracing Theorists' Views and Influences, Sage Publ., Thousand Oaks. – London, New Delhi. – 2004. – 424 p.

7. Evaluation models: Viewpoints on Educational and Human Services Evaluation / Edited by Daniel L. Stufflebeam, George F. Madaus, Thomas Kellaghan. – Norwell: Kluwer Academic Publishers, 2000. - 509 p.
8. <http://www.eval.org/eval2009/aea09.onsite.registration.form.doc>
9. Korporowicz L. Interactive aspects of evaluation process: between analysis and animation of social change // Evaluation in the Making. Contexts and Methods / Edited by Haber A., Szalaj M. – Warszawa: Polish Agency for Enterprise Development, 2009. – P. 53-66.
10. O'Sullivan R.G. Practicing Evaluation: a Collaborative Approach, Sage Publ., Thousand Oaks, London, New Delhi 2004. - 165 p.
11. Ralph Tyler. One of century's foremost educators, dies at 91 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://news.stanford.edu/pr/94/940228Arc4425.html>
12. Ralph W. Tyler [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3404706511.html>
13. Wilde J., Sockey S. Evaluation Handbook, Evaluation Assistance Center-Western Region [Електронний ресурс]. – New Mexico Highlands University, Albuquerque, NM December, 1995. – Режим доступу: [//file:/Users/morganenriquez/Desktop/untitled%20folder/BE020502webarchive](http://file:/Users/morganenriquez/Desktop/untitled%20folder/BE020502webarchive).

УДК 316.647.5

Хижняк О.В.

СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Socjalne przeznaczenie tolerancji

Socjalne przeznaczenie tolerancji zostało opisane w artykule poprzez wyodrębnienie takich jej funkcji: identyfikacyjna funkcja, humanitarna funkcja, funkcja formowania grup, regulacyjna funkcja oraz funkcja legitymowania odpowiednich działań (akcji) państwa. Pokazano, że tolerancja staje się nową istotą stosunków socjalnych i jest świadomie konstruowana, aby w umowach zwiększenia socjalnych nierówności, niestabilności i niepewności osobistość, grupa, wspólnota mogły nie tylko wyżyć, lecz nabyć moralnego i legitymnego prawa, nie tracąc identyczności, wybudowywać nowe stosunki z innymi odmiennymi światami kulturowymi. Tolerancja jako prawo być innym nie tylko uświadamia się, formuje się lecz i realizuje się w procesie współdziałań komunikacyjno-dialogowych ludności i władzy, na poziomie także odrębnego zgromadzenia terytorialnego.

Materiały przeprowadzonego badania socjologicznego przy udziale autora świadczą, że ludzie demonstrować różne stopnie tolerancji wobec różnych sfer

funkcjonowania ludności, co przejawia się w różnej gotowości do podtrzymywania odmiennych projektów socjalnej i humanitarnej polityki władzy. Przyjęciu przez różne kategorie ludności zasad tolerancji i jej strategii może sprzyjać odejście od formowania świadomości tolerancyjnej przez deklarowanie zasad do utrwalenia praktyk współdziałań tolerancyjnych różnych socjalnych i socjalno-demograficznych grup. Do takich praktyk należy między innymi aktywizacja udziału ludności w akcjach społecznych, skierowanych na zwyciężenie negatywnych skutków nierówności socjalnych (prawnych, politycznych, gospodarczych), a także przez ciągły dialog socjalny.

Pokazano, że realizowaniu tolerancyjnych strategii i praktyk w społeczeństwie ukraińskich większą miarą sprzyja orientowanie mieszkańców zgromadzeń terytorialnych na obronę socjalnych i obywatelskich praw osobistości. Takie strategie można podtrzymywać przez komunikacje, współdziałania tolerancyjne zarówno jak na międzyosobistym, tak i instytucjonalnym poziomach, a także przez realizowania przez władzę regionalną działań, zaaprobowanych przez mieszkańców zgromadzeń terytorialnych i w stosunku do jakich oni nastawieni tolerancyjnie.

Глобалізація змушує рухатися світ у напрямку пошуків найбільш прийнятних для сучасної цивілізації толерантних практик. Однак, у сучасній науці все ще відсутнє однозначне розуміння категорії „толерантність” і меж її застосування, що ускладнює практичні дії з формування толерантності як умови людського співбуття і життєдіяльності у полікультурному середовищі. Нагальною є потреба в узагальненні нових як толерантних, так і інтолерантних практик соціальних взаємодій задля прогнозування і регулювання соціальної поведінки індивідів і груп, а також обґрунтування технологій, спрямованих на підвищення ефективності міжкультурного, міжетнічного і міжконфесійного діалогу.

На становлення концепту толерантності вплинули праці Дж. Локка, М. Уолцера, М. Бенза, А. Дрюзе, С. Жижєка, А. Модржевські, С. Картера, В. Кемерова, М. Коржевські, Ю. Хабермаса, О. Лебедевої, В. Лекторського, Г. Ільїнської, А. Мічуріна, Д. Мутагірова, В. Ніколенка, Т. Скворцової, М. Смагіної, В. Шаліна, А. Шипілова, М. Шугурова та ін., які присвячені теоретико-методологічним аспектам вивчення окремих проявів толерантності. У працях Р. Валітової, В. Золотухіна, Н. Круглової, В. Шаліна та ін. розглядаються різні аспекти філософського розуміння толерантності – етичний, аксіологічний та ін. Суттєвий внесок у науковий аналіз різних видів толерантної соціальної поведінки зробили М. Алієв, О. Асмолов, В. Ачкасов, Г. Бардьер, Є. Головаха, П. Гречко, О. Грива, А. Григорян, Л. Дробіжева, Н. Круглова, Д. Мутагіров, В. Петров та ін. Зазначимо, що толерантність розглядається не лише як раціональна дія,

тобто така, що може виражатися за допомогою засобів мислення, – це також цілісний і унікальний екзистенціальний стан людини, що описується як сукупність переживань людини за допомогою засобів символу, міфу, художнього образу. Тому не випадково набув широкого вивчення соціолінгвістичний аспект дослідження толерантності як феномену мовної картини світу (Н. Купіна, О. Михайлов, Б. Хомяков та ін.). Практичним втіленням ідеї толерантності у сферу соціальних взаємодій є її використання у контексті політичних відносин (П. Бавін, С. Жижек, С. Ільїнська, Є. Соловйов) і педагогічного впливу (О. Перцев, Л. Ясюкова).

На становлення соціологічної концепції толерантності вплинув також розвиток понять „соціальна солідарність”, „злагода” (Е. Дюркгейм, П. Сорокін, Т. Парсонс, Ф. Тьоніс, В. Ніколенко, К. Урсуленко та ін.), публічна соціологія прав людини (М. Буравой та ін.). Окремі важливі питання соціологічного вивчення проблеми толерантності та її місця у категоріальному апараті соціології представлені у роботах таких вчених, як Є. Головаха, М. Мчедлов, Н. Паніна, В. Паніотто, Н. Победа, О. Ручка, В. Соколова та ін. Концептуалізація соціальної толерантності враховує концепції соціальної нерівності, які розробляють А. Андрєєв, Н. Коваліско, О. Куценко, С. Макєєв, О. Шкаратан та ін. Проблема толерантності вперше виникла у західній цивілізації на релігійному ґрунті, поняття толерантності формувалося протягом багатьох сторіч, і цей процес триває до сьогодні. Прояви інтолерантності у наш час потребують нових засобів її подолання на основі нових теоретико-соціологічних підходів.

„Свої” та „чужі” в ідентифікаційній свідомості громадян України у ході загальнонаціональних опитувань (1999 р. і 2003 р.) виокремлювалися через визначення „близьких”, „байдужих” та „чужих” на основі самоідентифікації респондентів, яким пропонувався перелік таких 28 суспільних груп і категорій: „*первинні* (родичі, друзі, сусіди, колеги по роботі); *регіональні* (мешканці західних, центральних, східних та південних областей України); *галузеві* (працівники фізичної праці, працівники розумової праці, працівники державних підприємств і установ, працівники приватних підприємств і установ); *соціоекономічні* (багаті, бідні, підприємці); *соціокультурні* (атеїсти, віруючі, представники етнічних меншин, представники сексуальних меншин, представники засобів масової інформації, творча інтелігенція); *політико-ідеологічні* (прихильники капіталістичного розвитку країни, прихильники незалежного, самобутнього розвитку країни, прихильники соціалістичного розвитку країни); *владно-управлінські* (депутати Верховної Ради, депутати місцевих рад, політики, управлінці)” [1, с. 305]. Українські соціологи

зафіксували сильну позитивну ідентифікацію з бідними й віруючими, а також зазначили таку тенденцію: „Водночас „чужими” для населення виступають, зокрема, владно-управлінські спільноти, політики, а також багаті та бізнесмени. В цілому це означає, що в сучасному українському соціумі спостерігається *подвійне розмежування*: перше – між бідними і багатими, друге – між громадськістю і владою. Це розмежування стає особливо небезпечним, коли громадськість ототожнюється з бідними, а влада – з багатими. Тоді прихована опозиція зазначених спільнот може перетворитися у відкрите протистояння „ми – вони” і навіть на відкритий конфлікт між ними. Тому *загострення* розмежувань між „своїми” і „чужими” не сприяє загальній солідаризації суспільства, воно і надалі може тільки збільшувати дистанцію чи контрастність між ними” [1, с. 308].

Українські соціологи мають певні напрацювання в царині вивчення толерантності та ідентичності в сучасному українському суспільстві. Так, Є. Головаха та Н. Паніна надали розгорнуту картину національної толерантності та ідентичності в країні [102]. Л.С. Рязанова дослідила вплив релігійної та конфесіональної ідентичності на етнонаціональну толерантність в Україні [2, с. 241–251]. Спільна ідентичність українського суспільства, на важливості якої наголошує А.О. Ручка [3], має базуватися, на наш погляд, саме на толерантності, оскільки остання унеможливає „війну всіх проти всіх”, скеровує соціальні взаємодії на діалогові форми. Не менш важлива толерантність у процесі демократичної консолідації суспільства.

Мета даної статті – визначити соціальне призначення толерантності через виокремлення та характеристику її функцій.

Розглянемо толерантність / інтолерантність з точки зору функціоналістського підходу. При цьому підході до толерантності як соціальної проблеми завдання соціолога полягає у виявленні умов або видів толерантної поведінки, а також чинників, які заважають поширенню толерантності, призводять до дисфункцій, навіть конфліктів на ґрунті несприйняття відмінних світів, поглядів, зразків поведінки. У даному випадку цікавість представляють типи індивідуальних пристосувань, виокремлені Р. Мертоном, та можливості їх застосування при діагностиці толерантної поведінки по відношенню до „Іншого”. Толерантність взагалі актуалізується там, де визначені „ми” й „інші”. Відомо, що поняття „ми” існує за певних умов: *по-перше*, усвідомлення того, що нікого не кидають і ніким не жертвують в ім'я спільноти; *по-друге*, здатності створювати в межах спільноти „ми” мережі прямого і неформального спілкування (комунікації). Якщо визнати, що соціальні відмінності провокують інтолерантність, а соціальні нерівності її відтворюють, то виникає питання

про співвідношення відмінностей і толерантності / інтолерантності. Відмінності антагоністичного характеру й відмінності-протилежності по-різному сприймаються у толерантній свідомості. Адже саме усвідомлення відмінностей створює дистанцію між „моїм” та „іншим”. Щоб ця дистанція стала (або залишалася) толерантною, необхідні певні умови. Серед них особливе місце посідає зацікавленість в порозумінні з „іншим”, кроки назустріч „іншому” і визнання за ним певних прав, зорієнтованість на певні поступки заради реалізації особливих прав „інших”. Соціальні нерівності при цьому провокують інтолерантність, адже вони здатні порушувати баланс прав і свобод.

Соціальні аспекти толерантності можуть розглядатися у широкому контексті: толерантність у контексті процесів глобалізації, детрадиціоналізації, пізньої модернізації, культурного плюралізму і багатоманітності, підвищення рефлексивності. Поширені трактовки толерантності як механізму подолання соціальної дискримінації в усіх її проявах. У дискримінації, заснованій на чинниках раси, кольору шкіри, родового, національного або етнічного походження, нетерпимість у сучасному суспільстві проявляється найбільш яскраво. Визнання толерантності у більш широкому сенсі є передумовою ефективної боротьби з різними негативними проявами (формами) нетерпимості, оскільки громадянські, політичні й економічні права людини тісно пов’язані з соціальними і культурними правами. Наприклад, толерантне ставлення до видимих розбіжностей (у світовій практиці поширений термін „візуальна меншина”) означає неможливість порушення прав людини за зовнішньою ознакою.

Визначимо поняття „соціальна толерантність”, виходячи з його соціальної сутності і багатоаспектності. Соціальна толерантність розглядається як характеристика соціальної взаємодії, яка проявляється у здатності встановлювати і зберігати мирними способами спільність між суб’єктами за наявності соціальних нерівностей, що її порушують. Соціальна толерантність обумовлена соціальним і соціокультурним контекстами того середовища, в якому вона сприйнята, формується і розвивається як цінність, культурна норма і принцип діяльності.

У результаті здійсненого критичного аналізу наукових джерел ми дійшли висновку, що феномен толерантності має конкретно-історичний і сучасний соціальний вимір. Необхідність розробки концептуальних засад соціологічного вивчення толерантності актуалізується як відповіді на виклики щодо переходу від культури насилля до культури миру. Толерантність проявляється як дифузна форма соціальності, що є відображенням якості життя та інституціональних і самоорганізаційних форм взаємодій.

Найбільш системно функції толерантності описані М. Мацковським, який виділив їх стосовно до суб'єктів толерантності. Вчений, виходячи з того, що навіть у своїх крайніх проявах інтолерантність виконує певні функції для суспільства, групи та особистості, функціональне призначення інтолерантності вбачає у формуванні образу ворога; згуртованості групи на основі протиставлення чужим; простоті й чіткості групової та особистісної ідентифікації; побудові ієрархічних стосунків в групі. На інституційному рівні вчений розрізняє такі функції толерантності: стабільність суспільства і профілактика соціальних конфліктів; можливість включення до системи сучасних гуманістичних цінностей і подолання суперечностей між міжнародними документами, які регулюють толерантні стосунки, і реальною діяльністю в політичній, ідеологічній та культурній сферах; створення ціннісно-нормативної бази для виховної роботи, формування позитивних ідеалів. На груповому рівні, за М. Мацковським, основними функціями толерантності є: запобігання конфліктів, формування й підтримка стабільності групи; створення іміджу групи; формування основи для залучення до неї нових членів. На особистісному рівні функції толерантності пов'язані з „різкою зміною числа, обсягу та характеру конфліктних ситуацій в різних сферах життя, формуванням позитивного ставлення до життя; з впливом толерантних настанов на зовнішні форми поведінки, які здатні запобігати агресивних форм взаємодій, у тому числі протиправного характеру” [4]. Ми поділяємо тезу про те, функції толерантності / інтолерантності обумовлені соціально-історичними умовами і специфікою функціонування конкретного соціального інституту та конкретної соціальної групи.

Соціальна толерантність проявляється через певні функції, реалізація яких свідчить про рівень толерантності у конкретному соціумі. Ми виокремлюємо такі з них:

1. *Соціально-інтеграційна функція.* Відомо, що „соціальна інтеграція – найбільш освітлюваний процес у соціології, який пов'язаний зі станом нерівності у суспільстві, характером його соціальної структури і стратифікації. Нерівності викликають зростання претензій, що обумовлюють конфлікти. Якщо останні не пом'якшуються розвитком виробництва і удосконаленням системи розподілу, в суспільстві зростають процеси дезінтеграції. Існує зв'язок між видами інтеграції, який є дуже різнобарвним” [5, с. 36]. Будь-яка взаємодія має передбачати захист прав людини як особистості і мирні способи вирішення суперечностей. Толерантність може стати передумовою, умовою і засобом соціального життя через свій інтеграційний потенціал.

2. *Ідентифікаційна функція.* Можна передбачити, що через толерантність відбувається самоідентифікація та розширення її простору

(меж). Вивчення соціальної толерантності так чи інакше має враховувати, на наш погляд, специфіку ідентифікаційних практик та життєвих стратегій в конкретному соціумі. Толерантність пов'язана з ідентичністю і процесом ідентифікації, хоча цей аспект теми тільки починає досліджуватися науковцями. Трактовки ідентифікації різноманітні, її розглядають а) як „спосіб прийняття соціальних ролей при входженні в групу (З. Фрейд, Л. Бандура, Т. Парсонс), б) як засіб інтерналізації об'єктивної реальності (П. Бергер, Т. Лукман), в) як механізм злиття „Я-концепції” з соціальним оточенням та проявляється в усвідомленні групової приналежності, формуванні соціальних установок (Ч. Кулі, Дж. Мід)” [6, с. 199]. Відомо, що Ф. Тьоніс протиставляв поняття общинних відносин і зв'язків, з одного боку, і суспільних – з другого. Відносини першого роду ґрунтуються на емоціях, традиціях тощо. Вони, власне, і спонукають до групоутворення через групову самоідентифікацію. Вчений зазначає: „... Об'єднання розуміються чи то як реальне й органічне життя – це є сутністю спільноти (Gemeinschaft), – чи то як ідеальне і механічне утворення – це є поняттям суспільства (Gesellschaft) [7, с. 17]. Коли в процесі ідентифікації формуються толерантні установки, це стає запорукою толерантної соціальної поведінки особистості (групи).

3. *Гуманітарна функція.* Дану функцію виділяє О. Касьянова, яка доводить її необхідність в процесі професійного виховання особистості. Ми поділяємо думку цієї авторки з приводу того, що без орієнтації на гуманітарну функцію толерантності важко говорити „... про появу в професійній сфері діяльності інтелігентного фахівця, який уміє сприймати багатомірність і багато полюсність розвитку цивілізації, зважено ставитися до альтернативності вибору, його багатоваріантності в процесі розвитку локальних і глобальних ситуацій” [8, с. 38]. Ця функція толерантності реалізується переважно через інститути сім'ї, освіти, засобів масової комунікації та ін.

4. *Функція групоутворення.* Роль толерантності у групоутворенні і відтворенні малодосліджувана. Навіть критерії визначення груп „Ми” і „Вони” до цього часу дискутуються [9]. Утім, поширенню толерантності сприяє поява толерантних „ін-груп”, тобто таких, до яких індивід відчуває свою приналежність. Невипадково К. Левін, слідом за Гордоном У. Олпортом, зазначає таке: „Людина приймає нову систему переконань і цінностей внаслідок прийняття належності до групи” [10, с. 194]. Якщо ця група пропагує толерантність, індивід теж тією чи іншою мірою стає налаштованим на толерантну соціальну поведінку, стає учасником формування толерантної соціальної мережі, яка підтримує і здатна відтворювати існуючу ієрархію (структуру). Індикаторами для визначення

місця, що займає група (спільнота, прошарок) у сучасній соціальній структурі, О. Шкаратан називає такі: „**влада** – можливість розпоряджатися всіма видами ресурсів і благ, у тому числі і владою над людьми (адміністративний капітал); **власність** – обсяг і характер власності; так званий **економічний ресурс** (фізичний або економічний капітал); **престиж** – моральна винагорода, вплив, духовна влада, тобто можливість розпоряджатися символічним капіталом; **людський ресурс** – мотивація, знання, навички, компетенції тощо (людський капітал); **культурний ресурс** – певний спосіб життя, характер проведення дозвілля, особлива структура споживчих переваг тощо (культурний капітал); **соціальний ресурс** – особлива система соціальних зв'язків, міра охоплення соціальних мереж (соціальний капітал)” [11, с. 158–159]. Спеціальні дослідження, проведені науковцями, довели, що „рівень накопичення соціального капіталу корелює з рівнем довіри у суспільстві” [12, с. 172]. Інтolerантність може виступати і причиною, і наслідком соціальної недовіри у залежності від конкретного контексту.

Загрозу для диспозицій груп (спільнот) створює культура індивідуалізму, поширена у сучасному суспільстві. Варто погодитися з думкою В.Г. Федотової, що „з культурою” *необмеженого індивідуалізму, в якій ломка правил стає єдиним правилом, пов'язані серйозні проблеми: розпад спільних цінностей являє собою втрату соціального капіталу – основи консолідації суспільства, без якої воно не може існувати* [13, с. 23]. Тоді толерантність як цінність стає цінністю, яка здатна консолідувати групу і розширити її кордони без втрати відчуття своєї відмінності від інших груп.

Толерантність як культурна норма, цінність і принцип соціальних взаємодій розгортається в умовах, коли культура виступає способом соціальної диференціації і відбувається, за словами С. Ільїнської, „культуролізація соціальних проблем у процесі конкуренції за ресурси”, а „групи, що формуються навколо знаків культурної ідентичності, вимагають від держави і її органів правового визнання і надання їм ресурсів для збереження і захисту своїх культурних особливостей” [14, с. 161–162]. Так, толерантність, виконуючи функцію групоутворення, разом з тим починає відігравати значну роль у системі забезпечення прав індивідів і груп.

5. *Регулятивна функція.* Толерантність може виступати у якості регулятивного принципу міжособистісних, міждержавних, міжконфесійних відносин. Реалізація цієї функції наразі має обмеження. Науковці визнають, що, по-перше, сприйняття „своїх” і „чужих” не може бути нав'язано зверху; по-друге, сучасне суспільство все ще не має дієвих засобів і механізмів недопущення негативного впливу на суспільні

взаємодії проявів ксенофобії та інших форм інтолерантності; по-третє, для становлення толерантного середовища необхідні суспільні зусилля і владні дії, спрямовані на забезпечення суспільної злагоди. Виняткова роль при цьому належить державі, оскільки „держава володіє усіма засобами забезпечення злагоди у всіх сферах життєдіяльності, і тільки вона має право застосовувати для протидії поширення нетерпимості і проявів насилля” [15, с. 105].

6. *Функція виступати засобом легітимації відповідних дій або акцій держави.* Дану функцію можна розкрити, посилаючись на думку, що виказує П. Гречко: „...Толерантність, рівно як і інтолерантність держави, перевіряється (підтверджується, схвалюється) толерантністю її громадян. Інакше кажучи, демократична держава не може діяти ані толерантно, ані інтолерантно, якщо на це немає згоди народу, якщо громадяни не толерантні відносно толерантності або інтолерантності самої держави. Толерантно ставитися до толерантності (держави) – це одночасно і добра воля, і прискіплива оцінка громадянина демократичної держави” [16, с. 396].

Можна припустити, що в процесі реалізації соціальної толерантності можливий конфлікт її функцій. Так, функція ідентифікаційна може вступати у суперечність з гуманітарною функцією, провокуючи конфліктність як на міжособистісному, груповому, так і на інституційному рівнях. Цю конфліктність знімати (зменшувати) покликана регулятивна функція соціальної толерантності.

Реалізація толерантності в українському суспільстві багато у чому визначена його поліетнічністю та поліконфесійністю. Толерантні та інтолерантні відносини найактивніше проявляються на рівні повсякденної взаємодії. Специфіку української толерантності науковці все частіше пов'язують з національним характером [17, с. 115–120]. За таких умов тільки соціальний діалог може сприяти покращенню суспільних взаємовідносин. При цьому соціальний діалог є активною дією, а демонстрація толерантності у ході його проведення може характеризувати її як активну. Діяльнісний контекст толерантності підкреслюють автори монографії „Ксенофобия в современном обществе / Отв. ред. В. Ачкасов, Д. Мутагиров” (2008), які використовують поняття „суспільна толерантність”, яке вони трактують як „...двоєдиний процес: коли особистість культивує у собі настанову на злагоду та співробітництво, і коли суспільство всіляко заохочує цю настанову, особливо через освіту та засоби масової інформації” [15, с. 89]. Варто звернути увагу на тезу стосовно того, що толерантність відрізняє від терпимості саме наявність активного компоненту. „Поняття толерантності хоча й ототожнюється більшістю джерел з поняттям терпимість, має більш яскраву активну

спрямованість. Толерантність – не пасивне, неприродне підкорення думці, поглядам і діям інших; не покірне терпіння, а активна моральна позиція і психологічна готовність до терпіння в ім'я взаємопорозуміння між етносами, соціальними групами, в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншого культурного, національного, релігійного або соціального середовища” [18]. Врешті-решт людство визнає необхідність переходу від культури насилля до культури миру.

Для кого ж толерантність стає найбільш затребуваною? Відповідь на це запитання знаходимо у такому уривку: „Найбільш покладають надії на впровадження толерантності „слабші”, які безпосередньо виграють від цього. Толерантність покликана приховати їх вразливість. Натомість „сильніші” не потребують переваг толерантності. Вона для останніх є властивістю самообмеження. Однак, може статися так, що сьогодні той, хто „слабший”, наступного дня може стати „сильнішим”, а ті, хто сьогодні були „сильнішими”, можуть стати наступного дня „слабшими”. Толерантність закладає дискурс перспективного мислення та врахування цієї можливості” [19, р. 15-16].

Ми виходимо з того, що класичним прикладом паритетного спілкування індивідів і груп вважається соціальний діалог. Однак поширення у територіальних спільнотах діалогового спілкування у вигляді допомоги, сприяння, співробітництва вимагає толерантної налаштованості мешканців територіальної громади і дій влади, які враховують настрої громадян. Крім того, соціальний діалог – це, як правило, проблемно орієнтоване спілкування, тому мешканці мають бути обізнані про соціальні проблеми у соціумі та його окремих сферах, а також у пріоритетах соціальної політики, яку проводить влада у напрямку розвитку толерантності.

Толерантність ми пропонуємо розглядати не лише на національному рівні, але і в якості фактора регіонального розвитку, де вона є наслідком соціальних взаємодій у специфічних регіонально обумовлених соціокультурних умовах. Розглянемо, як реалізується функція толерантності виступати засобом легітимації відповідних дій або акцій держави на регіональному рівні.

Громадська думка відносно стану толерантності мешканців регіону, їх готовності підтримати заходи регіональної влади з консолідації територіальної спільноти, вивчалася нами у ході соціологічного дослідження, яке було проведено за участі автора (на всіх етапах дослідження) Науково-дослідним інститутом регіональної політики при Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна у серпні 2009 р. (інтерв'ю за місцем проживання респондентів, квотна багатоступенева вибірка, опитано 1997 осіб Харківського регіону від 18

років і старше). Нами були виділені три групи, які представляють різні покоління мешканців Харківщини: молодша вікова група (18-30 років), середня вікова група (31-50 років), старша вікова група (51 рік і старше), а також групи за статтю, освітньому потенціалу, рівню матеріальної забезпеченості (виділені на основі самооцінок респондентів).

Зазначене респондентами погіршення соціально-економічної ситуації за останні півроку до моменту опитування не призвело у регіоні до зростання соціальної напруженості виражених конфліктів на національному, релігійному, політичному підґрунті. Респонденти, незалежно від їх соціально-демографічних характеристик, однакостайні в оцінках ступеня соціальної напруженості у їх населеному пункті. Більше двох третин опитаних (69%) вважають, що у їх поселенні „соціальної напруженості немає, ситуація спокійна”, 23% стверджують, що „є незначна соціальна напруженість, конфлікти носять локальний характер”, 6% зазначили, що „спостерігається сильна соціальна напруженість, періодично виникають конфлікти, які не вирішуються”; на наявність соціальної напруженості, яка може призвести до соціальних зіткнень, вказала незначна кількість опитаних. Відносна однорідність населення Харківського регіону за національною ознакою (мешканці в ході опитування ідентифікують себе переважно як українці та росіяни), спільні тривоги і однакостайність в оцінках динаміки змін у житті власному і свого населеного пункту, регіону та країни в цілому, дозволяють у сучасному часопросторі регіону зберігати соціальний мир і толерантність. Однак остання, як свідчать матеріали проведеного дослідження, проявляється вибірково: стосовно різних сфер життєдіяльності населення демонструє різну ступінь толерантності, що посередньо проявляється у різній мірі готовності підтримати дії влади у тих чи інших напрямках соціальної, гуманітарної тощо політики.

З метою консолідації суспільства мешканці готові проявити толерантність і підтримати такі дії влади (проранговані нами за середнім балом у бік зменшення підтримки з боку населення, де максимальна підтримка – 1 бал, мінімальна – 5 балів): посилення боротьби з корупцією (1,257); подолання надмірної диференціації у доходах населення, розриву між „бідними” і „багатими” (1,845); обмеження діяльності релігійних організацій, які сповідують відмінні релігійні погляди (3,298); обмеження діяльності легальних політичних партій, програми яких респонденти не поділяють (3,326); обмеження прав і свобод людей деяких національностей (3,830); введення вільної купівлі-продажу землі (3,982); легалізацію нетрадиційних сексуальних відносин (захист прав гомосексуалістів та ін.) (4,474); вільний продаж населенню вогнепальної зброї (4,550). Інтолерантність перш за все проявилася відносно

суспільного схвалення продажу вогнепальної зброї та схвалення нетрадиційних сексуальних стосунків. Найменшу підтримку з боку опитаних мешканців отримали потенційні заходи, спрямовані на поширення обігу вогнепальної зброї та легалізацію нетрадиційної сексуальності. Всебічну підтримку з боку мешканців регіону, незалежно від їх статі, рівня освіти, матеріального стану, мають заходи влади з боротьби з корупцією. Мешканці також одностайно готові підтримати заходи, спрямовані на подолання негативних наслідків диференціації населення за рівнем доходів. Рівень підтримки дій влади з окремих напрямків діяльності корелює з основними соціально-демографічними характеристиками опитаних мешканців регіону (табл. 1).

Таблиця 1.

Прояви толерантності населення через підтримку окремих напрямків дії регіональної влади, у % (Відповіді респондентів на запитання „Підтримали б Ви чи не підтримали дії регіональної влади, спрямовані на...”, Харківська область, Україна, N=1997 осіб)

Категорії населення, серед яких дана дія влади користується <u>найбільшою підтримкою</u> (респонденти відмітили позицію „повністю підтримав би”)	Дії влади, спрямовані на ... (у цілому по масиву, %)					Категорії населення, серед яких дана дія влади користується <u>найменшою підтримкою</u> (респонденти відмітили позицію „категорично не підтримав би”)
	Повністю підтримав би	Скоріше підтримав би	Важко сказати	Скоріше не підтримав би	Категорично не підтримав би	
пенсіонери (74%), безробітні (66%), особи з початковою і неповною середньою освітою (70%), „бідні” (69%)	... подолання диференціації в доходах людей					«багаті» (20%), чоловіки (19%), особи з вищою освітою (13%), студенти (18%), молодь (14%) і особи середнього віку (11%)
„багаті” (28%)	... обмеження діяльності релігійних організацій, які сповідують відмінні від респондента релігійні погляди					„малозабезпечені” (40%)
	64	13	7	7	9	
	24	10	15	14	37	

„бідні” (24%)	<p style="text-align: center;">... обмеження діяльності легальних політичних партій, програми яких респондент не поділяє</p> <table border="1" style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <td>21</td> <td>11</td> <td>19</td> <td>14</td> <td>35</td> </tr> </table>	21	11	19	14	35	„малозабезпечені, забезпечені і багаті” (35-39%)
21	11	19	14	35			
молодь (17%), особи з початковою, середньою і середньо спеціальною освітою (13-15%)	<p style="text-align: center;">... обмеження прав і свобод людей деяких національностей</p> <table border="1" style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <td>13</td> <td>7</td> <td>12</td> <td>19</td> <td>49</td> </tr> </table>	13	7	12	19	49	представники старшого покоління (52%), особи з вищою освітою (52%)
13	7	12	19	49			
молодь (5%)	<p style="text-align: center;">... легалізацію нетрадиційних сексуальних стосунків (захист прав гомосексуалістів та ін.)</p> <table border="1" style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <td>3</td> <td>3</td> <td>11</td> <td>9</td> <td>74</td> </tr> </table>	3	3	11	9	74	чоловіки (77%), особи з неповною середньою освітою (80%), представники старшого покоління (78%)
3	3	11	9	74			

Прийняття різними категоріями населення толерантних настанов і стратегій значною мірою може сприяти перехід від формування толерантної свідомості на рівні декларацій намірів до закріплення реальних практик толерантної взаємодії представників різних соціальних і соціально-демографічних груп, особливо через активізацію їх участі в громадянських акціях, націлених на подолання негативних наслідків соціальних нерівностей (правових, політичних, економічних та ін.), а також через постійний соціальний діалог.

Реалізації толерантно орієнтованих стратегій і практик в українському суспільстві значної мірою сприяє орієнтація мешканців територіальних громад (на прикладі Харківського регіону) на захист соціальних і громадянських прав особистості. Такі стратегії можна підтримувати шляхом комунікацій, толерантних взаємодій як на міжособистісному, так і на інституціональному рівнях, у тому числі через реалізацію регіональною владою дій, які схвалені громадською думкою населення територіальних громад і стосовно яких населення налаштовано толерантно.

Висновки. Поняття толерантності має конкретно-історичний і сучасний соціальний виміри. В умовах дефіциту соціальної рівності актуалізується соціальна толерантність, яка передбачає такий спосіб комунікацій між індивідами і групами, який за наявності відмінностей, що провокують нерівності, сприяє реалізації гуманно і плюрально орієнтованих стратегій і практик на основі соціального діалогу і визнання прав „Іншого”.

Соціальна толерантність проявляється через функції, реалізація яких свідчить про рівень толерантності у конкретному соціумі. Функції толерантності обумовлені соціально-історичними умовами і специфікою

функціонування конкретного соціального інституту та конкретної соціальної групи.

Активна толерантність – це не просто відсутність ворожості, агресії, а й зацікавлене ставлення до людей іншої національності, схвалення самого факту їх існування, прагнення їх зрозуміти та знайти спільну мову. Отже, можливості реалізації толерантності в українському суспільстві залежать від соціальних, культурних та правових традицій, рівня загальної культури людей, від виваженої політики управлінської еліти, у тому числі регіональної.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ручка А. О. „Свої” та „чужі” в ідентифікаційній свідомості громадян України / А. О. Ручка // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. – Вип. 4. – К. : САУ, ІС НАНУ, 2004. – С. 304–308.

2. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / [Е. Головаха, Е. Иващенко, В. Серета, Н. Панина, О. Стегний] ; под ред. Л. М. Дробичевой, Е. И. Головахи. – К. : ІС НАНУ, 2007. – 280 с.

3. Ручка А. Шляхи і чинники формування спільної ідентичності українського суспільства: позиція фахівців / А. Ручка // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 37–38.

4. Мацковский М. Толерантность как объект социологического исследования / М. Мацковский // Век толерантности : научно-публицистический вестник. – № 3–4. – М. : МГУ, 2001. – С. 40–52. –

Режим доступу до журн. : <http://www.tolerance.ru/vek-tol/3-0.html>

5. Фетисов В. Я. Социальная жизнь как предмет исследования социологии / В. Я. Фетисов // Социс. – 2007. – № 6. – С. 28–38.

6. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посібник / Н. В. Коваліско. – Львів : Вид-во „Магнолія 2006”, 2007. – 328 с.

7. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство: основні поняття чистої соціології : пер. з нім. / Ф. Тьоніс. – К. : Дух і Літера, 2005. – 262 с.

8. Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности: автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филос. наук : спец. 09.00.11 „Социальная философия” / Е. И. Касьянова. – Улан-Удэ, 2009. – 48 с.

9. Климова С. Г. Критерии определения групп „Мы” и „Они” / С. Г. Климова // Социс. – 2002. – № 6. – С. 83–96.

10. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин; пер. с англ. – СПб. : Изд-во „Речь”, 2000. – 408 с.

11. Шкаратан О. И. Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России / О. И. Шкаратан. – М. : ЗАО „ОЛМА Медиа Групп”, 2009. – 560 с.
12. Семенов И. С. Социальное неравенство в зеркале публичной политики / И. С. Семенов // Полис. – 2007. – № 5. – С. 173–186.
13. Федотова В. Г. Хорошее общество / В. Г. Федотова. – М. : Прогресс–Традиция, 2005. – 544 с.
14. Ильинская С. Г. Толерантность как принцип политического действия: история, теория, практика / С. Г. Ильинская. – М. : Праксис, 2007. – 288 с.
15. Ксенофобия в современном мире / [Ачкасов В. А., Ачкасова В. А., Ланцов С. А. и др.]; отв. ред. В. А. Ачкасов и Д. З. Мутагиров. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2008. – 354 с.
16. Гречко П. К. Различия: от терпимости к культуре толерантности / П. К. Гречко. – М: РУДН, 2006 – 415 с.
17. Міграція і толерантність в Україні: зб. статей / за ред. Я. Пилинського. – К. : Стилос, 2007. – 192 с.
18. Погодина А. А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа [Электронный ресурс] / А. Погодина. Режим доступа : <http://his.1september.ru/2002/11/2.htm>
19. Lopatka Adam. Przyczynek do pojmowania tolerancji / Adam Lopatka // Tolerancja. Pod redakcja Marii Szyszkowkiej i Tomasza Kozlowskiego. – Warszawa : Spoldzienia Wydawnicza „ANAGRAM”, Fundacja Uniwersytetu Warszawskiego, 2003. – P. 15–16.

УДК 314.18

Малиновська О.А.

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗАГРОЗ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ

Drogi zwyciężenia zagrożeń demograficznych: praktyki europejskie

Na najbliższe dziesięciolecia w Europie prognozują zmniejszenie liczby i szybkie starzenie się ludności, co może zahamować wzrost ekonomii, spowodować kryzys systemów opieki społecznej. W związku z tym coraz częściej zwracano uwagę na poszukiwanie sposobów przeciwdziałania zagrożeniom niesprzyjającym polityce demograficznej i tendencjom rozwoju demograficznego zarówno jak na narodowym, tak i na ogólnoeuropejskim poziomach.

Chociaż polityka demograficzna należy do kompetencji urzędów narodowych (ich regionalnych organów władzy czy deleguje się partnerom socjalnym), eurostruktury, biorąc pod uwagę wspólne zainteresowanie rozwiązaniem tego

problemu, coraz częściej inicjują wspólne omówienia, propagują pozytywne doświadczenie poszczególnych krajów.

Wypracowano główne wspólne zadania w celu zabezpieczenia bezpieczeństwa demograficznego, do których należy: stworzenie możliwości dla zrównoważenia prywatnego, rodzinnego życia i pracy, żeby ludzie mogli mieć tyle dzieci ile będą życzyć; zwiększenie produktywności pracy; zwiększenie poziomu zatrudnienia ludności, zwłaszcza jej mniej ekonomiczno aktywnych kategorii – kobiet, młodzieży, osób starszych; korzystanie z pozytywnego wpływu migracji; zabezpieczenie nadania socjalnych usług dla ludności, biorąc pod uwagę jego szybkie starzenie się, co przewiduje kardynalne reformy systemów zaopatrzenia emerytalnego i ochrony zdrowia.

Затвердивши 2000 р. Лісабонську стратегію, Європейський Союз взяв курс на створення найбільш передової у світі, динамічної та конкурентноздатної моделі економіки, яка б базувалася на знаннях. За такого підходу людський капітал, як основний виробничий ресурс, набуває все більшого значення. Разом з тим, демографічні проблеми, що загострюються, можуть стати гальмом на шляху досягнення поставленої мети. Досвід їх розв'язання методами демографічної та соціальної політики, регулювання ринку праці та міграції, накопичений країнами ЄС, є вкрай цікавим та важливим для України, яка так само переживає демографічні негаразди, що вже створюють і ще більше створюватимуть у майбутньому серйозні соціальні та економічні проблеми для країни.

Передовсім наведемо деякі основні **демографічні показники ЄС**. Європейський Союз (Європа-27) за кількістю населення, що оцінюється у 490 млн (Європа-15 – 384,7 млн + Європа-10 – 74,1 млн + Румунія та Болгарія – 30 млн)¹, займає третє місце в світі після Китаю (1279 млн) та Індії (1034 млн), і випереджає третю за чисельністю населення країну світу – США (300 млн) [1].

Однак частка країн, які входять до ЄС, у світовому населенні вже тривалий час скорочується. У 1960 р. вона перевищувала 12%, а нині становить лише 7,2%. А частка населення „старого” ЄС (Європа-15), зменшилася з 10% до 6%.

З початку 1960-х рр. чисельність населення Європи-27 збільшилася на 75 млн осіб. Водночас, населення світу більш ніж подвоїлося (з 3,0 до 6,5 млрд осіб). Внесок Європи у загальносвітовий приріст населення становив лише 2%. Тоді як понад 90% його приросту припадало на менш

¹ Найбільшими за кількістю населення країнами ЄС є Німеччина (82,5 млн осіб) або 18% населення Євросоюзу), Франція (60,6 млн або 13,2%), Великобританія (60,0 млн, або 13,1%), Італія (58,5 млн або 12,7%), Іспанія (43,0 млн, або 9,4%), Польща (38,2 млн, або 8,3%). Питома вага населення кожної з інших країн не перевищує 3,5%. Якщо населення найбільших членів ЄС, Франції, Німеччини, Великобританії та Італії, разом становить 57% всього населення Євросоюзу, то населення десяти нових країн членів у сукупності 16%.

розвинуті держави, передовсім Китай та Індію, які забезпечили половину приросту світового населення.

На сьогодні приріст населення ЄС ще більше загальмувався і становить менше 1% приросту населення світу. За оцінками, кількість європейців продовжуватиме зростати і в найближчі 20 років. Після цього, за прогнозами, воно почне повільно скорочуватися: абсолютне зменшення населення ЄС до 2050 р. становитиме приблизно 10 млн. Населення ЄС в цілому скоротиться на 2%, у т.ч. населення „старого” ЄС (Європа-15) зросте на 0,4%, а населення нових країн-членів навпаки, зменшуватиметься.

Базовий сценарій демографічного прогнозу ЄС, розроблений Євростатом

	2005-2050	2005-2010	2010-2030	2030-2050
Все населення	-2,1%	+1,2%	+1,1%	-4,3%
	-9,642 млн.	+5,444 млн.	+4,980 млн.	-20,066 млн.
у т.ч. у віці:				
0-14	-19,4%	-3,2%	-8,9%	-8,6%
	-14,415 млн.	-2,391 млн.	-6,411 млн.	-5,612 млн.
15-24	-25,0%	-4,3%	-12,3%	-10,6%
	-14,441 млн.	-2,488 млн.	-6,815 млн.	-5,139 млн.
25-39	-25,8%	-4,1%	-16,0%	-8,0%
	-25,683 млн.	-4,037 млн.	-15,271 млн.	-6,375 млн.
40-54	-19,5%	+4,2%	-10,0%	-14,1%
	-19,125 млн.	+4,170 млн.	-10,267 млн.	-13,027 млн.
55-64	+8,7%	+9,6%	+15,5%	-14,1%
	+4,538 млн.	+5,024 млн.	+8,832 млн.	+9,318 млн.
65-79	+44,1%	+3,4%	+37,4%	+1,5%
	+25,458 млн.	+1,938 млн.	+22,301 млн.	+1,209 млн.
80+	+180,5%	+17,1%	+57,1%	+52,4%
	+34,026 млн.	+3,229 млн.	+12,610 млн.	+18,187 млн.

Темпи росту населення в країнах Європи варіюються від 1,7% в Ірландії, де вони найвищі, до -0,6% в Литві та Латвії, де вони від’ємні².

Падіння темпів зростання населення Європи відбулося передовсім внаслідок зменшення народжуваності.

На 1000 населення в ЄС-27 народжується щорічно приблизно по 10 дітей. Найвищою народжуваність є в Ірландії – 15,2 на 1000 мешканців. Досить висока вона також у Франції – 12,7. У Данії, Великобританії,

² Для порівняння, темпи зростання населення США становлять 0,9%, Японії - 0,1%, Китаю - 0,6%, Індії - 1,5%.

Люксембурзі народжуються по 12 дітей на 1000 населення щорічно. А от в Німеччині – лише 8,6, у Латвії та Литві – 8,8.³

Низьку народжуваність пояснюють другим демографічним переходом (першим демографічним переходом вважається радикальне зменшення смертності). Він спричинений змінами норм і цінностей в результаті модернізації суспільства, що позначилися на демографічній поведінці людей. Ці зміни полягають, зокрема, у підвищенні незалежності людини як у морально-етичній, так і політичній сферах, зменшенні контролю суспільства і влади над приватним життям, посиленні прагнень до самореалізації. Все це мало за наслідок зменшення народжуваності та шлюбності, відкладення народжень на старший вік, збільшення неформальних шлюбних союзів та кількості дітей, народжених поза шлюбом, тобто кризи традиційної сім'ї як суспільного інституту.

Цей процес розпочався в Західній та Північній Європі ще у 1960-х рр., у 1980-х рр. ним була охоплена Південна Європа, а після падіння „залізної завіси” – також Центральна і Східна Європа.

Уже в 1970-ті рр. у Скандинавських країнах та Люксембурзі рівень народжуваності впав нижче необхідного для простого відтворення (кількість дітей, народжених кожною жінкою впродовж життя, не менше 2,1). На кінець 1970-х рр. сумарний коефіцієнт народжуваності скоротився до 1,5 у Німеччині, Австрії, Швейцарії. Винятком у Західній Європі була хіба що Ірландія, для якої характерне вкрай консервативне ставлення до сім'ї. Проте надвисокий за європейськими мірками коефіцієнт народжуваності, що дорівнював тут 4,0 в 1970-ті рр., нині скоротився до 1,88, тобто опинився нижче рівня простого відтворення. Досить високим залишається цей показник народжуваності хіба що у Франції – 1,92. Це найвищий рівень для Європи-27. Відносно високий він також у Данії, Фінляндії, Великобританії – 1,8.⁴

У країнах Південної Європи коефіцієнт народжуваності в 1980-ті роки становив в Італії та Португалії 2,8, в Іспанії – 2,3. На сьогодні його значення коливається від 1,3 до 1,5.

До реформ 1990-х рр. у колишніх соціалістичних країнах коефіцієнт народжуваності майже всюди перевищував 2,0, тобто був високим. Підтримка молодих сімей, стабільна зайнятість, прогнозоване майбутнє мали свій результат. Впливали на рівень народжуваності також недоступність контрацептивів, а то й суворі заборони абортів, які практикувалися, наприклад, в Румунії, свого часу і в СРСР.

³ В Україні рівень народжуваності в останні роки дещо зріс і становить на січень-вересень 2009 р. 11,2 на 1000 населення [2].

⁴ В Україні сумарний коефіцієнт народжуваності в 2008 р. становив 1,458.

Зміна соціального ладу обумовила трансформацію ціннісних орієнтирів населення Центральної Європи, що вплинуло на демографічну поведінку. Перехід до ринкових відносин відкрив можливості вищих заробітків, проте створив і небачені раніше ризики. Мали значення також погіршення умов життя, особливо в тих країнах, де ринкові реформи були не особливо успішними (наприклад, Болгарія та Румунія).

Саме нові країни ЄС відзначаються найнижчим в Євросоюзі показником народжуваності. Зокрема, у Польщі він становить 1,24, Словаччині – 1,25, Словенії – 1,26.

Середній сумарний коефіцієнт народжуваності для нинішнього складу ЄС, що 1965 р. становив 2,7, зменшився в середині 1990-х рр. до 1,5 і з незначними коливаннями зберігається на цьому рівні донині (США – 2,07, що близько до простого відтворення, Японія – 1,38). Якщо в 1990-ті роки він перевищував рівень простого відтворення в дев'яти країнах Співтовариства, то нині не досягає його в жодній.

Опосередковано вказує на негативні тенденції народжуваності постійне підвищення віку матерів. Про це свідчить також посилення тенденції зростання частки позашлюбних народжень, питома вага яких у 1970 р. становила 5%, а нині майже третину всіх народжень⁵.

Не сприяє народжуваності динаміка шлюбності. Уже сьогодні в ЄС укладається лише 4,8 шлюбів на 1000 населення щорічно, тоді як у 1970-х рр. – 8. Збільшується середній вік укладання шлюбу: для чоловіків він піднявся з 26 років у 1980 р. до 30 років у 2005 р., а для жінок – з 23 до 28 років.

Натомість кількість розлучень перевищує 2 на 1000 населення. Частка шлюбів, які закінчуються розлученням, зросла з 15%, серед шлюбів, укладених у 1960 р., до майже 30%, серед шлюбів, укладених у 1985 р.⁶

Коефіцієнт шлюбності варіюється від 3,3 на тисячу населення в Словенії до 7,2 на Кіпрі, а коефіцієнт розлучень – від 0,7 на тисячу в Ірландії та 0,8 в Італії до 3,2 на тисячу в Чехії, Литві та Естонії. У порівнянні з 1980 р. коефіцієнт розлучень зріс майже у всіх країнах нинішнього складу ЄС (крім Естонії, Латвії, Угорщини і Швеції).

За даними Євростату, 67% домогосподарств в Європі-27 не мають дітей, 29% – це домогосподарства, що складаються з однаків, проте 24% – це подружні пари без дітей (ще 14% домогосподарства іншого характеру, у складі яких лише дорослі).

⁵ В Естонії та Швеції вона перевищила половину, у Данії, Латвії та Франції – 45%, Великобританії – 42%. Найнижчою частка позашлюбних народжень є на Кіпрі (3%), у Греції (5%) та в Італії (15%). В Україні кількість дітей, народжених у батьків, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, становить понад 20%.

⁶ В Україні, протягом останніх трьох років загальні коефіцієнти шлюбності та розлучуваності зменшились з 9,0 та 3,8 відповідно у 2007 р. до 6,9 та 3,1 за січень-вересень 2009 р.

Серед інших європейських домогосподарств, у складі яких є діти, 16% мають тільки одну дитину, з двома дітьми – 13% домогосподарств, а з трьома – лише 4%.

За прогнозами, рівень народжуваності залишатиметься у Західній Європі низьким, проте поступово дещо зростатиме завдяки швидким темпам економічного розвитку і можливостям для жінок поєднувати працевлаштування і сімейні обов'язки. Разом з тим, у Центральній та Східній Європі прогнозується подальший спад народжуваності, як внаслідок менш сприятливих економічних умов, так і еміграції найбільш продуктивних категорій населення, меншій привабливості цих держав для іммігрантів з інших регіонів.

Поряд із падінням народжуваності, **скорочення смертності** і збільшення **тривалості життя** у ХХ ст. перетворилося на загальносвітовий процес, в якому Європейський Союз займає лідируючі позиції, поступаючись лише Японії.

Особливо швидко тривалість життя зростала у 1960-ті роки. Середня тривалість життя чоловіків в ЄС, США та Японії тоді становила 67 років, але вже 2001 р. вона досягла в Японії 77,4, а в США – 73,8 років. В Європі-27 середня очікувана тривалість життя чоловіків становила у 2005 р. 75,4 роки ⁷.

Щодо жінок, середня тривалість їхнього життя зросла в країнах ЄС-27 з 72,7 років в першій половині 1960-х рр. до 81,5 років у 2005 р. (в Японії цей показник досяг 84,2 років, а у США – 79,4 року). Найбільшим серед європейських країн цей показник є в Іспанії – 83,9 років, найнижчим – в Румунії (75,4 років).

Важливо зазначити, що різниця в очікуваній тривалості життя чоловіків і жінок поступово скорочується. Вона становить нині в ЄС приблизно 6-7 років. Найнижча різниця характерна для Великобританії, Нідерландів, Швеції – 4 роки. Найвищою вона є у Латвії та Литві – 12 років.⁸ Завдяки цьому для населення ЄС характерним є невелике переважання чисельності жінок над чисельністю чоловіків: на 1000 чоловіків припадає 1053 жінки. Більш помітні статеві диспропорції типові лише для населення деяких нових країн-членів.

Демографи прогнозують подальше збільшення середньої очікуваної тривалості життя європейців. В усіх країнах ЄС-27 у 2050 році вона перевищить 80 років і має досягти максимального значення 89,1 років у Франції, і мінімального – 82 роки – в Румунії.

⁷ В Україні середня тривалість життя становить 68,27 років. Тривалість життя чоловіків впродовж останніх десятиліть не лише не збільшилася, але й дещо скоротилася і становить 62,51 роки, а жінок – лишилася в цілому на попередньому рівні -74,28 роки.

⁸ Різниця між середньою тривалістю життя жінок та чоловіків в Україні є надвисокою внаслідок низької тривалості життя чоловіків і наближається до 12 років.

Для збільшення тривалості життя велике значення мало зменшення дитячої смертності. В країнах ЄС кількість померлих у віці до 1 року на 1000 народжених живими у 1960 р. становила 36,5, в 1980-х рр. – близько 15, а нині – 4,5. (в Японії 3,3, у США – 6,6). У всіх країнах Європейського Союзу коефіцієнт смертності дітей до 1 року не перевищує 10. Він варіюється з 3,1 у Швеції до 9,4 у Латвії, хоча ще 1980 року перевищував 20 у Польщі, Португалії, Угорщині, Словаччині.⁹

Загальний коефіцієнт смертності в країнах ЄС впродовж 1960-1990-х рр. коливався на рівні близько 10 на 1000 населення, пізніше дещо знизився і становить нині 9,6 на 1000 населення.¹⁰

Прямим наслідком низької народжуваності, а також збільшення тривалості життя є **старіння населення**, яке виявляється у зростанні частки людей похилого віку, зменшенні питомої ваги молоді. Ця тенденція у розвинутих країнах набуває постійного і невідворотного характеру. Вона особливо посилилася у другій половині ХХ ст.

Уже сьогодні 17% громадян країн ЄС старші 65 років (у 1995 р. 15%). Найбільшою їхня частка є в Німеччині та Італії (19%), найменшою – в Ірландії (11%). Якщо 1960 р. на одну особу старше 65 років припадало 6,5 осіб у віці 15-64 років, то нині – 4,3. Водночас у країнах Європи-27 на кожні 100 осіб працездатного віку (15-64 років) припадає 23,9 особи старше 65 років. Найменшим цей показник є в Словаччині та Ірландії – 16,4, а найбільшим у Швеції та Італії – 26,5 і 28,2 відповідно.

Вкрай тривожними є прогнози подальшого розвитку населення. У 2050 р. кількість осіб старше 65 років в Європі-27 зросте до майже 30%. Загальна кількість осіб старше 65 років збільшиться з нинішніх 75 млн. до 135 млн. Водночас, частка молоді до 24 років зменшить з 28,6% до 23,1%. А кількість працездатних на одну особу старшого віку зменшиться до 1,8. Співвідношення неактивних пенсіонерів до економічно активного населення зросте з 32,4 до 66,4 на кожні 100 економічно активних.

За підрахунками спеціалістів, якщо нинішні тенденції не зміняться, старіння населення призведе до скорочення темпів економічного зростання країн ЄС з 2 – 2,25%, передбачених на період до 2010 р., до лише 1,25% у 2020-2050 рр.

У зв'язку з цим все більше уваги як на національному, так і на загальноєвропейському рівні приділяється **демографічній політиці**, пошукам шляхів протидії загрозам, спричиненим скороченням населення та його старінням. Хоча сфера демографічної політики належить до компетенції національних урядів (або є у компетенції їх регіональних органів влади чи делегується соціальним партнерам), враховуючи спільну

⁹ В Україні кількість померлих у віці до 1 року на 1000 народжених живими у 2009 р. становить 9,3.

¹⁰ В Україні рівень смертності набагато вищий і становить 15,3 на 1000 населення.

зацікавленість у вирішенні відповідних проблем, евроструктури все частіше ініціюють їх спільне обговорення, пропагують вдалий досвід окремих країн¹¹ [3].

Формування політики протидії демографічним викликам є вкрай актуальним ще й тому, що до 2017 р. кількість робочої сили в країнах ЄС навіть дещо зростатиме, оскільки із працездатного віку виходитиме найменш численне покоління, народжене в роки світової війни, а досягатимуть працездатного віку представники більш численного покоління 1980-х. Її швидке скорочення почнеться лише через 10 років, коли пенсійного віку досягне найчисленніше повоєнне покоління, народжене у роки післявоєнного бебі-буму. Тому, як заявив Владимир Шпідла, єврокомісар з працевлаштування, соціальних справ та рівних можливостей, „занепокоєність з приводу демографічної бомби з годинниковим механізмом має трансформуватися в дії та реформи. Наступні 10 років надають нам вікно можливостей. Їх не можна пропустити”.

Основні цілі необхідних реформ полягають у такому:

1. Створити можливості для врівноваженого суміщення трудового, сімейного та приватного життя з тим, щоб люди могли мати стільки дітей, скільки вони бажають.
2. Збільшити продуктивність праці.
3. Підвищити рівень зайнятості різних категорій населення.
4. Використовувати позитивний вплив імміграції.
5. Забезпечити необхідне фінансування для надання належних соціальних послуг населенню у довготривалій перспективі (тобто з урахуванням його стрімкого старіння).

Хоча повсюди в Європі відбувається природне зменшення населення внаслідок низької народжуваності, обстеження населення показують, що європейці хотіли б мати більше дітей, ніж вони їх дійсно мають. Зокрема, за даними Євробарометру, хоча бажана величина сім'ї відрізняється в різних країнах, в середньому європейські жінки хотіли б мати по 2,3 дитини, тобто, реалізація їхнього бажання могла б забезпечити зростання народжуваності до рівня відтворення населення [4].

На перешкоді стає низка життєвих проблем, які не дають змоги реалізувати особистий вибір. Вони полягають у пізнішому працевлаштуванні, нестабільності робочих місць, дорожнечі життя, житловій проблемі, непорядкованості відсутності на роботі у зв'язку з доглядом за дитиною, недостатній допомозі сім'ям з дітьми. Показники

¹¹ Восени 2006 р. у Брюсселі зібрався перший європейський демографічний форум, на якому були присутні представники урядових кіл, експерти. Вирішено, що такі зібрання проводяться регулярно, раз на два роки.

останнього часу вказують на постійне зростання віку матерів, тобто на те, що подружні пари відкладають народження дітей. В результаті з'являється менше дітей, ніж планувалося, або ж сім'ї зовсім відмовляються від них. Це означає, що для збільшення народжуваності вкрай важливо на якісно новий рівень підняти підтримку материнства та дитинства, в цілому покращити життєві умови молодих людей. Значення підтримки сім'ї зростає ще й тому, що саме вона відіграє провідну роль у догляді за особами старшого віку, що вкрай важливо в контексті старіння населення.

Всю різноманітність заходів, спрямованих на **підтримку сім'ї**, можна об'єднати у кілька груп: 1) ліквідація різниці у життєвих можливостях, які мають люди з дітьми і без дітей; 2) забезпечення широкого доступу до послуг із догляду за дітьми, особливо малими дітьми; 3) встановлення такого порядку робочого часу, який би забезпечував як жінкам, так і чоловікам, ширші можливості для раціонального поєднання свого приватного та виробничого життя.

Велике значення має гарантування рівності можливостей трудової кар'єри для чоловіків і для жінок, забезпечення гендерної рівності загалом. Тому складовою політики підтримки сім'ї є пропаганда партнерських відносин між батьками, справедливого розподілу сімейних обов'язків. На цьому напрямку існують значні резерви. За даними Євробарометру, серед жінок 20-49 років, які мають дітей у віці до 12 років, працюють 61,1%, тоді як серед жінок цього ж віку, які не мають дітей, – 75,4%. Що ж до чоловіків, ці відсотки виявилися 91,2% і 85,6% відповідно. Хоча 75% чоловіків, які мають дітей, знали про можливість отримати відпустку з догляду за дитиною, 84% з них або не могли її взяти або й зовсім не зверталися по неї.

Заходи з підтримки сім'ї, як доводить досвід низки країн, можуть сприяти як підвищенню народжуваності, так і збільшенню рівня зайнятості жінок. Зокрема, Єврокомісія пропагує досвід підтримки сім'ї у Франції та Швеції, де народжуваність становить 1,89 та 1,75 відповідно. Хоча ці показники нижчі межі простого відтворення, проте дають змогу разом з невеликою імміграцією зберігати кількість населення.

Наступне завдання – **підвищення продуктивності праці**. Відповідна політика передбачає нарощування внесків до людського капіталу через розвиток науки та інновацій, а також забезпечення доступу до навчання і перенавчання впродовж усього життя.

У середньому на науково-дослідну сферу в ЄС витрачається 1,86% ВВП. Найкращі показники в Німеччині – 2,58%, Данії – 2,49%, Фінляндії – 3,5% та Швеції – 3,7%. Новітні технології мають посилити здатність протидіяти демографічним викликам у низці аспектів. Зрозуміло, що вони забезпечують зменшення потреби у працівниках. Проте це не єдиний

результат, на який розраховують в Європі. Передове виробництво зможе створити велику кількість робочих місць із гнучким графіком роботи, навіть можливістю виконувати її вдома, не відходячи від комп'ютера. Це розширить можливості використання праці осіб із особливими потребами (інвалідів), працівників старшого віку, а також молодих батьків, які більше часу зможуть присвячувати вихованню дітей.

Запровадження нових технологій з метою забезпечення потреб людей похилого віку, незважаючи на старіння населення, може навіть сприяти підвищенню конкурентноздатності європейської економіки. На першому етапі передбачається заохотити виробників враховувати феномен старіння в своїй інноваційній політиці. Передовсім це стосується таких сфер як інформаційні та комунікаційні технології, фінансові послуги, транспорт, енергетика, туристичні послуги, а також послуги із догляду за старими і немічними, все те, що вже назвали „срібною (сивою) економікою”.

Особливе значення набувають малі та середні підприємства, які здебільшого виробляють товари та послуги повсякденного вжитку, і, крім цього, розташовані переважно там, де живуть люди. Їхня модернізація і технічне переоснащення не лише забезпечить задоволення потреб людей похилого віку, але й розширить можливості ефективної зайнятості та трудової продуктивності людям будь-якого віку та сімейного стану. Тому в рамках структурних реформ, напрямки яких визначені в Лісабонській стратегії, в контексті соціальної та демографічної політики мікроекономічний рівень розглядається як найбільш перспективний.

Одним із шляхів підвищення продуктивності має стати **підвищення економічної активності населення**, передовсім за рахунок тих груп, які меншою мірою зайняті суспільно корисною працею, зокрема, жінок, молоді, осіб старшого віку. Враховуючи, що демографічне навантаження зросте з 49 непрацевдатних на 100 працюючих у 2005 р. до 66 у 2030 р., поставлена Лісабонською стратегією мета досягти 70% зайнятості до 2010 р. має бути перевищена, що могло б забезпечити компенсацію скорочення кількості працевдатного населення (нинішній рівень зайнятості становить 63,8% населення у віці 15-64 років). Важливо створювати нові робочі місця, запобігати сегментації ринку праці, удосконалювати систему освіти, яка має покращувати стартові можливості для тих, хто виходить на ринок праці, заохочувати працювати старших людей, створюючи для цього стимули та можливості, зробити зайнятість максимально доступною для будь-яких категорій населення шляхом запровадження гнучкого режиму праці, а також розширення можливостей для зміни місць прикладання праці.

Понад третину зростання зайнятості має забезпечити збільшення включення у виробничий процес **жінок**. Такий розрахунок цілком

реальний, оскільки молодші жінки, краще освічені та орієнтовані на працевлаштування, поступово заміщуватимуть працюючих жінок старшого віку.

Нині в ЄС-27 жіноча зайнятість становить 57,1%, проти 71,5% чоловіків. Тоді як, наприклад у США 2/3 жінок працездатного віку перебувають на ринку праці. Планується до 2010 р. забезпечити зайнятість жінок на рівні 60%. На цьому шляху уже досягнуто певних успіхів: жіноча зайнятість, що 2000 р. становила 53,6%, зросла впродовж шести років на 3,5 процентних пункти (57,1% у 2007 р.). Її підвищенню має сприяти передовсім впровадження більш гнучких форм організації праці. Вже сьогодні третина жінок в країнах ЄС працюють неповний робочий день. Проте, якщо у Нідерландах такий режим роботи мають 74,7% зайнятих жінок, то в Болгарії – лише 2,7%. У 2000 р. рівень зайнятості жінок становив 53,6%, проте до 2005 р. зріс до 56,3%.

Актуальною проблемою залишається повноцінне включення **молоді** в економічне життя. Її потенціал значний. Так, в ЄС-15 28% громадян у віці 25-34 мають повну вищу освіту (науковий ступінь), тоді як у віковій категорії 55-64 років – лише 16%. Проте рівень зайнятості молоді становить тільки 36%. Найвищим він є в Нідерландах – 66,2%, Данії – 63,7% та Австрії – 52,3%. А найнижчим в Угорщині – 21,2%, Болгарії та Польщі – по 23%.

Крім об'єктивно більш пізнього початку трудової діяльності, обумовленого подовженням строків освіти, низький рівень зайнятості молодих людей пов'язаний із проблемами, які ускладнюють їхню інтеграцію в економічне життя. Так, безробіття серед осіб 15-24 років в Європі-27 становить 16,8%. Його вдалося дещо зменшити: у 2004 р. безробітними були 19,2% осіб цієї вікової категорії. Проте воно все ще вдвоє перевищує рівень безробіття для всього працездатного населення (7,5% в 2007 р.). Найвищим безробіття молоді є в Румунії – 23,4%, або втричі більше, ніж населення в цілому (7,5%) та Італії – 20,1% при загальному рівні безробіття 6,7%.

Все ще зустрічаються випадки дискримінації за віком, молодим важче знайти роботу, тим більше перспективну і добре оплачувану. Якщо ж додається дискримінація за статтю, соціальним походженням або расою, їхні шанси ще менші. З цим прямо пов'язаний високий рівень бідності молоді: 19% осіб у віці до 25 років мали дохід, що не перевищує 60% середнього рівня. У віковій групі 25-65-річних бідних набагато менше – 12%. Меншою є питома вага бідних навіть серед старших 65 років (17%).

Ще тривожніше, що бідними є 19% дітей до 15 років, здебільшого із неповних і багатодітних сімей. Бідність сімей з дітьми одна з причин спаду народжуваності. З другого боку, в бідних сім'ях діти змушені

раніше припиняти навчання (2002 р. 16,5% 16-24-річних припинили шкільне навчання не завершивши його), відповідно вони є менш конкурентоздатними на ринку праці, що, у свою чергу, обумовлює репродукцію бідності уже в їхніх власних сім'ях.

Хоча за нинішнього демографічного розвитку відбувається як абсолютне, так і відносне зменшення чисельності молодих людей (наприклад, когорта молодих дорослих у віці 25-39 скорочується вже з 2005 р. і до 2030 р. зменшиться на 16%), це не може забезпечити автоматичне врегулювання проблем молоді. Допомога для інтеграції в економічне життя має надаватися передовсім шляхом удосконалення **системи освіти**. По-перше, шкільна підготовка повинна більше відповідати реальним потребам. По-друге, надаючи якісну освіту, школа має стати гнучкішою, щоб дозволити сполучати навчання і працевлаштування, різні виробничі та навчальні курси. Зокрема, більшого розвитку повинні набути дистанційні форми навчання. Загалом, молодь важливо заохочувати до так званої нелінійної кар'єри, в якій би могли чергуватися періоди навчання, працевлаштування, безробіття, змін кваліфікації.

Навчання, спрямоване на здобуття та підвищення кваліфікації, а також зміну професії, має бути доступним людині не лише в молодості, але й впродовж усього життя. Передовсім це необхідно особам з нижчим освітнім рівнем і можливостями знайти роботу. На сьогодні, за даними Євростату, різними видами навчання охоплено 42% населення країн ЄС 25-64-річного віку. Серед них 4% є учнями та студентами учбових закладів. 17% навчаються на різних курсах, тренінгах, беруть уроки тощо. Інші займаються самоосвітою. Охоплення навчанням найвищим є в Австрії – 89% осіб 25-64 років, а також Люксембурзі та Данії (82 і 80% відповідно). Найменше працюють над підвищенням свого освітнього рівня громадяни Угорщини (12%), Греції (17%), Іспанії (25%).

Таким чином, навчання, як важлива умова працевлаштування і повернення безробітних до продуктивної зайнятості, ще не набуло бажаного поширення серед європейців. Так, різного виду курсами охоплено 21% зайнятих і лише 14% безробітних. Ще меншою є участь у навчанні економічно неактивного населення – тільки 6%. Якщо у Данії, Великобританії, Австрії, де навчанням охоплено відповідно 41%, 26% та 25% безробітних, ситуація краща, то в Італії, де навчаються лише 2% безробітних, Литві і Польщі – по 4%, в Угорщині – 5%, вона є абсолютно незадовільною.

Після 2010 р. в ЄС зменшуватиметься питома вага не лише молоді, але й вікової категорії 40-54-річних. Натомість, кількість людей старше 55 зросте до 2010 р. майже на 10%, а в період між 2010 та 2030 р. на 15,5%.

Найшвидше у найближчому майбутньому в країнах ЄС зростатиме населення у віці 65-79 років: до 2030 р. на 37,4%.

У зв'язку з цим важливою метою є **підвищення рівня зайнятості працівників старшого віку**. Щодо осіб так званого старшого працездатного віку, тобто 55-64 років, планується збільшити їхню зайнятість з нинішніх 40,2% до 50%. Цю відмітку уже сьогодні перебільшено у Швеції (69,4% осіб цієї вікової категорії працюють), Данії (59,5%), Великобританії (56,9%). Йдеться також про продовження трудового життя і підвищення зайнятості „молодих пенсіонерів”, тобто осіб у віці 65-74 років. Передбачається, що у найближчому майбутньому ця вікова категорія буде більш здоровою і активною, а також більш заможною, ніж попередні покоління, оскільки матиме непогані пенсії та заощадження. Завдяки цьому її представники частіше будуть зацікавлені в громадському житті, волонтерській роботі у третьому секторі, або й у продовженні в певних формах трудового життя, суміщенні роботи та пенсії. Така тенденція вже спостерігається в США, де зайнятість 65-74-річних становить 18,5%, тоді як в ЄС вона лише 5,6% (2003). Проте досвід Швеції, Ірландії, Великобританії свідчить про можливість повнішого залучення пенсіонерів до трудової діяльності.

Демографічні проблеми на фоні значного збільшення тривалості життя, покращання показників здоров'я населення, завдяки яким, за оцінками спеціалістів, можна розраховувати принаймні на 10 років продуктивного життя без хвороб після досягнення 65-річного віку, обумовлюють висновок про доцільність і можливість підвищення пенсійного віку (уже сьогодні в Німеччині, Великобританії, Данії поступово вік виходу на пенсію відсувається до 67 років). Проте цього, очевидно, недостатньо. Більш довге активне життя вимагає комплексних заходів, які є багато ширшими, ніж лише пенсійна реформа. Для того, щоб старші люди працювали довше, вони повинні мати умови для застосування набутого впродовж життя виробничого досвіду і бути в хорошій фізичній та моральній формі тривалий час. Тому потрібне підвищення якості робочих місць, унеможливлення травм та професійних хвороб. Окреме завдання полягає у зміні ставлення до працівників старшого віку, запобіганні дискримінації. Зокрема, це стосується навчання і перекваліфікації старших людей, які нині, як правило, виключаються з цього процесу. Необхідно заохочувати працевлаштування осіб пенсійного віку заходами податкової політики, політики соціального забезпечення, гнучкими формами нарахування та виплати пенсії.

Більша участь старшого покоління у суспільно-корисній праці не лише посилить задоволення потреб економіки у працівниках, але й дасть змогу зменшити кількість робочих годин на тиждень, а це, у свою чергу,

вивільнить час для сім'ї та дітей у молодшого покоління, тобто сприятиме зростанню народжуваності. Крім цього, якщо привілей працювати у віці за 60 не буде більше належати лише висококваліфікованим та високооплачуваним особам, це сприятиме зменшенню нерівності життєвих очікувань, яка є однією з найбільш замовчуваних нині форм соціальної нерівності, що залежить від доходів та освіти. Важливо, однак, щоб ширша участь осіб старшого віку у виробництві трактувалася як можливість, а не як вимога.

Якщо навіть занятість старших вікових категорій населення буде істотно збільшена, старіння населення все одно призведе до збільшення витрат суспільства на пенсії, медичну та соціальну допомогу. Передбачається, що витрати на потреби людей старшого віку зростуть в ЄС-25 до 3-4% ВВП, що забезпечить збільшення соціальних видатків на 10%. Воно почнеться після 2010 р. і особливо прискориться між 2020-2040 рр.

Це може призвести до дефіциту бюджету і розкручування спіралі заборгованості в багатьох країнах. У свою чергу, інфляційні процеси гальмуватимуть економічне зростання, поставлять під питання виплати пенсій та допомоги, отже, позначатимуться на рівні життя як пенсіонерів, так і інших членів суспільства. Тому вже сьогодні, не очікуючи наочних наслідків старіння, **пенсійна система потребує реформування**. Суть змін полягає у перенесенні основної відповідальності з урядів та компаній на громадян, які набагато більшою мірою, ніж тепер, повинні будуть самі вирішувати, скільки заощаджувати на пенсії і коли виходити на пенсію.

Зростання кількості населення у віці, коли без сторонньої допомоги обходитися уже неможливо, вимагатиме збільшення видатків на медичне обслуговування та догляд. Тому удосконалення системи охорони здоров'я є одним із актуальних завдань. Особливого значення набувають заходи запобігання хронічним хворобам, які загострюються в старості. Підраховано, що якщо заходи із забезпечення належного стану здоров'я людей похилого віку без хвороб та інвалідності матимуть успіх, збільшення суспільних видатків, пов'язаних із старінням населення, можна буде зменшити вдвічі.

Удосконалення системи охорони здоров'я може сприяти підвищенню економічної активності не лише старших вікових категорій, але й населення в цілому. Важливе завдання – боротьба з курінням, алкоголізмом, наркоманією, іншими шкідливими звичками та соціальними хворобами, що матиме економічний ефект і сприятиме зменшенню витрат на медичну допомогу в майбутньому. Віталізація стилю життя, як основи міцного і тривалого здоров'я, покращання умов життя та праці має бути спільним завданням працедавців, органів охорони здоров'я, освіти та

засобів масової інформації. Це особливо важливо внаслідок того, що між країнами-членами у цьому питанні існують серйозні відмінності.

У медичній сфері доцільно ширше використовувати потенціал європейської інтеграції. Одна з останніх ініціатив Єврокомісії – створення системи мобільних медичних послуг та підвищення мобільності пацієнтів, що дозволить найбільш ефективно використовувати спільний медичний потенціал і зменшувати загальні витрати на лікування. Новітні технології, такі як телемедицина та персоніфіковані системи медичних послуг, доступні для старших людей, їхніх сімей та медичного персоналу, дадуть змогу здешевіти медичну допомогу.

Якщо навіть зайнятість населення країн ЄС досягне 70%, як це накреслено у Лісабонській стратегії, кількість працюючих зменшиться до 2050 р. на 30 млн. Надолужити ці втрати лише модернізацією виробництва та підвищенням продуктивності праці проблематично. Серед іншого й тому, що старіння населення призведе до збільшення потреби у працівниках саме у тих секторах, які найменше піддаються автоматизації, зокрема, сервісі, медицині. Тому як одна з можливих відповідей на виклики демографічної кризи розглядається **міграція**.

Уже сьогодні міграційний приріст забезпечує $\frac{3}{4}$ загального приросту населення ЄС. В таких країнах як Італія, Греція, Австрія, Німеччина, де спостерігаються від'ємні показники природного відтворення населення, імміграція є єдиним джерелом його зростання.

Для того, щоб чисельність населення Європи-27 зберігалася на сучасному рівні, необхідно, щоб впродовж 50 років в'їхали 58,5 млн. **іммігрантів** (1,2 млн. на рік). Якщо ж цього припливу не буде, кількість населення зменшиться на 16%. Зменшення населення відбуватиметься також у разі збереження імміграції в Європу-27 на нинішньому рівні (близько мільйона). За таких обставин чисельність робочої сили скоротиться впродовж 50-ти років на 10%.

Якщо ж політика замісної імміграції здійснюватиметься успішно, у 2050-х рр. новоприбулі іммігранти та їхні нащадки становитимуть 16% населення Європи. Водночас, внаслідок більш молодого структури вони формуватимуть 20% робочої сили.

Першочерговим завданням у сфері міграційної політики Євросоюзу є створення ефективного дійсно загальноєвропейського ринку праці, збільшення як територіальної, так і загальної мобільності робочої сили в рамках ЄС. Уже найближчим часом, найпізніше до 2014 р., буде завершено процес забезпечення повної свободи пересування робочої сили між країнами ЄС-27.

Його результати враховуватимуться при виробленні імміграційної політики із третіх країн. Проте уже зрозуміло, що у наступні 15-20 років її

обсяги будуть значними. Відповідно до заяви Єврокомісії, повністю компенсувати дефіцит та старіння населення за рахунок іноземців нереально, проте збільшення імміграційних потоків не лише бажане, але й необхідне. Воно здатне значно послабити проблему, хоча й не може розв'язати її цілком. Водночас імміграція, обумовлена високою потребою ЄС у працівниках з-за кордону, буде інтенсифікуватися завдяки високій міграційній активності населення інших регіонів світу, привабливості умов життя в Європі, бажанню іммігрантів об'єднатися із своїми сім'ями, високих темпів зростання кількості населення у бідних країнах тощо.

Важливо не лише залучити іммігрантів, але й забезпечити інтеграцію прибулих у суспільство країн прийому, що є основною умовою максимального використання їхнього трудового потенціалу. Інтеграція має включати вивчення мови країни перебування, доступ до освіти, а також всіх інших інституцій та суспільних послуг, ліквідацію всіх форм обмежень і дискримінації на ринку праці. Значні резерви робочої сили лежать у зменшенні безробіття серед іммігрантів, рівень якого вищий, ніж у місцевих жителів, ширшому залученні жінок-іммігранток до суспільної праці. Додаткові можливості може надати відкриття ринку праці для членів сімей працівників-мігрантів та біженців, які не завжди мають право на працевлаштування в країнах перебування.

На загальноєвропейському рівні значні зусилля нині приділяються розробці спільних підходів до легального допуску працівників-мігрантів, увага приділяється розробці спільних принципів, обміну досвідом у сфері інтеграції іммігрантів. Обов'язковим при цьому вважається врахування і повага до інтересів країн походження. Європейські структури відіграють також помітну роль в інформуванні населення про переваги багатокультурності та різноманітності, а також проблеми, пов'язані з імміграцією, вони активно займаються запобіганням дискримінації та забезпеченням толерантності.

Таким чином, з метою запобігання наслідкам несприятливого демографічного розвитку в країнах ЄС розробляється та впроваджується комбінація соціально-економічних та міграційних заходів, спрямованих на послаблення дефіциту робочої сили, забезпечення функціонування пенсійної системи та системи охорони здоров'я в умовах невідворотного зменшення працездатного населення та значного збільшення частки осіб старшого віку.

Основна риса пошуків відповідей на демографічні виклики полягає у комплексності та гнучкості. Соціальна політика та політика зайнятості, враховуючи потреби різних категорій населення, тим не менш адресована всім, має діяти впродовж усього життєвого циклу людини. Її основна мета – створити такі умови, які б дозволяли оптимально суміщати трудову

діяльність, навчання та сімейне життя, виховання дітей. Шляхом запровадження передового менеджменту на ринку праці передбачається забезпечити гнучкі форми працевлаштування. Реформуванню підлягатиме пенсійна система, яка більшою мірою залежатиме від самих людей. Система освіти повинна не лише задовольняти потреби економіки, заснованій на знаннях, але й забезпечувати навчання впродовж усього життя, можливість зберігати і накопичувати індивідуальний людський капітал, сприяти тим самим підвищенню рівня зайнятості та продуктивності праці. Реалізація висунутих завдань можлива лише за умови соціального діалогу, спільної відповідальності працюючих та працедавців.

Формування ЄС сучасної демографічної та соціальної політики має для України важливе значення передовсім тому, що перед нашою державою стоять аналогічні проблеми депопуляції та старіння населення. При розробці заходів, спрямованих на пом'якшення демографічної кризи, запобігання загрозам національній безпеці у соціально-економічній сфері, вартий використання передовий зарубіжний досвід.

ЛІТЕРАТУРА

1. Статистика. Статистическое бюро Евросоюза / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home>.
2. Державний комітет статистики України. Статистична інформація / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (розділ “Експрес-випуски”).
3. The demographic future of Europe – from challenge to opportunity / [Електронний ресурс] / Commission of the European Communities. Commission Communication. – Brussels, 12.10.2006 COM(2006). – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0571>.
4. Childbearing preferences and family issues in Europe / [Електронний ресурс]. – October, 2006. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_253_en.pdf.
5. Europe's demographic future: Facts and Figures / [Електронний ресурс] / Commission of the European Communities. Commission Staff Working document. – Brussels, 11.05.2007 SEC(2007). – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=502&newsId=420&furth>.
6. Document Demography Report 2008: Meeting Social Needs in an Ageing Society Full Report plus Annexes / [Електронний ресурс] / Commission of the European Communities. Commission Staff Working. – Brussels, SEC(2008). – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=502&newsId=419&furtherNews=yes>.

УДК 339.9[(477)+(438)]

Левашова Л., Савіна Н.

**МІЖРЕГІОНАЛЬНА СПІВПРАЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА**

*Międzyregionalna współpraca jako element rozwoju polsko-ukraińskiej
współpracy ekonomicznej*

Szybki rozwój stosunków gospodarczych pomiędzy Polską a Ukrainą, zarówno jak stałe rozszerzenie tych stosunków na coraz inne dziedziny świadczy o potrzebie rozumienia wielu procesów, które pojawiają się w kontaktach handlowych. Partnerstwo strategiczne pomiędzy Ukrainą a Polską realizuje się poprzez całe spektrum kontaktów obustronnych, włączając i gospodarcze.

Ukraina i Polska są partnerami strategicznymi, którzy obecnie utrzymują wysoki poziom stosunków gospodarczych – handlowych, energooszczędnych i inwestycyjnych. Jednak do końca nie wykorzystano potencjału, założony w współpracy międzyregionalnej obydwu krajów, jaki jest niezbędny dla pogłębienia stosunków gospodarczych w celu integracji Ukrainy do wspólnoty europejskiej. Zwrócenie uwagi na omawianą kwestię w stosunkach gospodarczych Ukrainy i Polski przyniesie pozytywne i niezbędne rezultaty dla obydwu krajów.

Після падіння старої економічної системи, в Польщі і в Україні виникла ситуація, яка примусила уряди і господарські організації цих країн здійснити істотні зміни. Системна перебудова є процесом основних, фундаментальних змін, а передумовами для змін були: створення основ ринкової економіки (зокрема, структури власності), поліпшення конкурентоспроможності підприємств (зокрема, шляхом обмеження надмірної зайнятості і упровадження сучасних систем виробництва та управління), а також зміна менталітету людей. Польщу і Україну зв'язує більш ніж тисячолітня історія економіко-політичних відносин. Головною метою змін в обох країнах був перехід від соціалістичної системи до повністю демократичної за допомогою поступового впровадження реформ, від централізованої економіки до ринкової. Можна помітити, що на сьогоднішній день країни досягли щонайвищого рівня відносин та їх об'єднує спільне бачення майбутнього демократичної Європи без кордонів – Європи, невід'ємною частиною якої в майбутньому буде і Україна.

Важливим інструментом розвитку двосторонньої торговельно-економічної співпраці, яка сприяє розвитку невикористаного потенціалу, є міжрегіональна співпраця.

Основним правовим інструментом українсько-польського міжрегіонального співробітництва є *Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про міжрегіональне співробітництво*, підписана 24 травня 1993 року. Цей документ створює правові принципи міжрегіонального співробітництва органів державної адміністрації і органів місцевого самоврядування України та Польщі, зокрема в сфері будівництва та облаштування території, транспорту, комунального господарства, промисловості, торгівлі, сільського господарства, охорони природи та навколишнього середовища, освіти та професійного навчання, культури і мистецтва, охорони здоров'я, туризму та спорту тощо.

Після вступу Польщі до Європейського Союзу та запровадження нової політики сусідства ЄС [1] було підписано „*Стратегію українсько-польського міжрегіонального та прикордонного співробітництва*” (Ялта, 25 червня 2004 р.). Цей документ окреслив стратегічні цілі та пріоритети українсько-польського прикордонного та міжрегіонального співробітництва, визначені через призму регіональної політики ЄС.

У 2009-му році Посольством України в Республіці Польща ініційовано процес актуалізації тексту Стратегії із залученням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування України, причетних до реалізації цього документу. Під час останнього VIII засідання МКРМС було домовлено про актуалізацію Стратегії з використанням кластерної моделі, а також досліджень, що проводяться Статистичним управлінням в м. Жешуві. Відповідна робота проводитиметься із залученням відповідних фондів Європейського Союзу.

У 2005 році для чотирьох прикордонних регіонів (Люблінського та Підкарпатського воєводств Польщі, Волинської та Львівської областей України) була розроблена „*Спільна українсько-польська стратегія транскордонного співробітництва на 2005-2015 рр.*”. У 2008 році географічне поле стратегії було розширене за рахунок участі Закарпатської області. Відповідно новий документ озаглавлено „*Польсько-українська стратегія транскордонного співробітництва на 2007-2015 рр.*”. Цей комплексний документ є своєрідним планом, який визначає основні напрями розвитку транскордонного регіону, цілі і пріоритети польсько-української співпраці у різних сферах. Представлений у стратегії SWOT-аналіз враховує проведення Євро-2012 як шанс для розвитку інфраструктури транскордонного регіону, зокрема туристичної та екологічної.

Закон України „Про транскордонне співробітництво” від 24 червня 2004 р. визначає правові, економічні та організаційні засади встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами,

місцевими органами виконавчої влади України та їх польськими партнерами, у тому числі в межах єврорегіонів.

Україна включилася в процес створення єврорегіонів на початку 1993 року. На цей момент на державному кордоні України створено шість єврорегіонів. В той же час прикордонні адміністративно-територіальні одиниці Польщі входять до сімнадцяти єврорегіонів. В українсько-польському прикордонні діють два єврорегіони „Карпатський” та „Буг”.

Карпатський єврорегіон здійснює свою діяльність на основі Декларації про співпрацю спільнот, які мешкають на терені Карпатського єврорегіону, а також на основі статуту Міжрегіональної Асоціації „Карпатський єврорегіон”, що були підписані 14 лютого 1993 р. в м. Дебрецені (Угорщина) міністрами закордонних справ України, Польщі та Угорщини.

Діяльність єврорегіону Буг регулюється Угодою про створення Транскордонного Об'єднання „Єврорегіон Буг”, підписаною 29 вересня 1995 р. в м. Луцьку між Волинською областю та колишніми Холмським, Люблінським, Тарнобжезьким і Замостським воєводствами Республіки Польща (до зміни адміністративного поділу цієї країни в 1999 році).

Міжнародне співробітництво регіонів України та Республіки Польща відбувається паралельно у декількох площинах.

На рівні *центральної влади* двох країн це питання з українського боку частково координується – Міністерством закордонних справ, Міністерством економіки і Міністерством регіонального розвитку та будівництва, з польського боку – Міністерством внутрішніх справ і адміністрації (МВСіА), Міністерством регіонального розвитку та Міністерством закордонних справ.

Для вирішення ключових питань міжрегіонального співробітництва *на міжурядовому рівні* створено інституційний механізм – *українсько-польську Міжурядову Координаційну Раду з питань міжрегіонального співробітництва* (МКРМС). Цей орган, очолений заступником Міністра закордонних справ України та заступником державного секретаря МВСіА РП, приймає рішення з ключових питань міжрегіонального співробітництва, визначає загальні напрямки і головні принципи його розвитку, надає компетентним органам України і Польщі відповідні пропозиції, розробляє спільні програми діяльності, спрямовані на розвиток міжрегіональної співпраці та в цілому координує міжрегіональне співробітництво на рівні областей України та воєводств Республіки Польща.

Органи місцевого самоврядування України та Польщі, реалізуючи міжрегіональне співробітництво на своєму рівні, укладають міжрегіональні договори згідно з внутрішнім законодавством двох

держав, у т.ч. договори щодо поставок товарів або надання послуг, створення спільних підприємств, товариств, асоціацій, фондів, а також спільних координаційних органів з питань міжрегіонального співробітництва.

Усі 16 воєводств Польщі мають партнера в Україні на рівні області (АРК). Найбільше українських партнерів мають Підкарпатське (5), Люблінське (4), Сілезьке (3) та Лодзьке (3) воєводства.

Серед регіонів України партнера в Польщі не мають лише Запорізька, Полтавська, Черкаська та Чернігівські області. Найбільше польських партнерів мають Львівська (4), Одеська (4) та Івано-Франківська (3) області.

Міжурядова Координаційна Рада з питань міжрегіонального співробітництва, створена у 1995 р. [2] відповідно до положень статті 6 Угоди про міжрегіональне співробітництво, залишається найважливішим форумом, який об'єднує представників центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування регіонів України та Польщі. В рамках МКРМС діє *три тематичні Комісії*, які займаються наступними питаннями:

- розбудова інфраструктури українсько-польського державного кордону (сфера відповідальності Комісії з питань пунктів пропуску та прикордонної інфраструктури);
- облаштування (просторове планування) прикордонних регіонів (сфера відповідальності Комісії з питань просторового планування);
- розвиток співробітництва між регіонами України та Польщі (сфера відповідальності Комісії з питань транскордонного співробітництва).

Комісія з питань транскордонного співробітництва, останнє засідання якої відбулося 22 жовтня 2009 р. в м. Жешуві (Підкарпатське воєводство РП), зокрема, займається наступними питаннями:

- вивчення досвіду Європейського Союзу в соціальній сфері, сфері охорони здоров'я і навколишнього середовища;
- обмін досвідом у здійсненні регіональної політики з метою підготовки пілотного проекту адміністративно-територіальної реформи на базі Львівської області відповідно до європейських норм;
- спільна розробка з польською та словацькою сторонами окремої операційної програми Європейської Комісії на фінансову перспективу 2014-2020 рр. для транскордонного регіону Карпат з метою його сталого розвитку, яка б, зокрема, передбачала фінансування за рахунок відповідних фондів ЄС відновлення букових лісонасаджень в Українських Карпатах;
- розбудова і модернізація транспортної інфраструктури українсько-польського прикордоння, у т.ч. завершення до 2012 р. будівництва

польської автостради А4 до пункту пропуску „Краковець – Корчова” і української дороги Краковець – Львів;

Комісія з питань пунктів пропуску та прикордонної інфраструктури, останнє засідання якої відбулося 2 липня 2009 р. в пункті пропуску через українсько-польський державний кордон „Ягодин – Дорогузьк”, зокрема, займається наступними питаннями:

– аналіз стану існуючих пунктів пропуску на українсько-польському державному кордоні з метою збільшення їх пропускнуої здатності;

– будівництво чотирьох нових пунктів пропуску на території України „Адамчуки – Збереже”, „Белз – Будинін”, „Мшанець – Бистре” та „Боберка – Смільник” за умови виконання Україною вимог Європейської Комісії щодо імплементації Шенгенських положень (acquis), у тому числі щодо ратифікації Конвенції Ради Європи про захист осіб у зв’язку з автоматизованою обробкою персональних даних (CETS 108), а також Додаткового протоколу до цієї Конвенції щодо органів нагляду і транскордонних потоків даних (CETS 181);

– будівництво нового пункту пропуску „Нижанковичі – Мальховіце”, інфраструктура якого знаходиться на території Польщі та буде пристосована до проведення спільного прикордонно-митного контролю.

Комісія з питань просторового планування, останнє засідання якої відбулося 16-17 березня 2009 р. в м. Наленчуві (Люблінське воєводство РП), зокрема, займається наступними питаннями:

– інвентаризація та обмін документами в сфері просторової економіки обох держав, які охоплюють транскордонний район;

– координація співпраці Українського державного науково-дослідного інституту проектування міст „Діпромiсто” з Інститутом наук про землю факультету біології та наук про землю Люблінського університету імені Складовської-Кюрі, які визначені основними виконавцями робіт з просторового планування в обох державах;

– подання заявки на фінансування планувальних проектів в рамках Програми транскордонного співробітництва „Польща-Білорусь-Україна” ЄІСП на 2007-2013 роки.

До пріоритетних питань діяльності МКРМС також відносяться:

1) розбудова інфраструктури на українсько-польському державному кордоні;

2) розбудова комунікаційної інфраструктури між Польщею та Україною;

3) підтримка регіональних ініціатив в контексті організації чемпіонату Європи з футболу Євро-2012;

4) підтримка розвитку регіональних контактів в сфері культури, освіти і науки;

5) стажування для посадових осіб місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування України;

б) передача польського досвіду в сфері децентралізації влади в контексті прагнення України провести адміністративно-територіальну реформу.

Інші міжрегіональні форуми

У контексті розвитку міжрегіонального співробітництва, надзвичайно важливим заходом залишається Конференція голів обласних державних адміністрацій, обласних рад України та воєвод і маршалків воєводств Республіки Польща, яка відбувається в рамках Економічного форуму „Україна-Польща” під патронатом та за участі президентів України та Польщі.

Остання 5-та Конференція голів облдержадміністрацій і облрад України та воєвод і маршалків Польщі відбулася 28-29 жовтня 2008 р. у м. Донецьку під час ІХ Форуму „Україна-Польща”. Участь у цьому заході взяли представники 10 з 16 регіонів Польщі (Західнопоморське, Лодзьке, Люблінське, Малопольське, Нижньосілезьке, Підкарпатське, Підляське, Поморське, Свентокшиське, Сілезьке воєводства).

Попередні Конференції відбулися у м. Ланцуті (20-21 червня 2002 р.), м. Одесі (23-24 квітня 2003 р.), м. Ялті (24-25 червня 2004 р.) та м. Гданську (29-30 червня 2005 р.). Водночас, Економічний форум „Україна-Польща” проводиться, починаючи з 1998 р.

Велику роль у розвитку співробітництва між містами України та Польщі має відігравати Форум партнерських міст України та Республіки Польща.

Перший Форум міст партнерів України та Республіки Польща відбувся у м. Островці-Свентокшиському (Свентокшиське воєводство) 25 травня 2000 р. Під час цього заходу було підписано Договір про співпрацю між Асоціацією міст України та Союзом польських міст, а також 3 Угоди про співробітництво між містами України та Польщі.

Другий Форум партнерських міст відбувся в м. Рівному 4-5 жовтня 2001 р. за фінансової підтримки міжнародної громадської організації „Фундація польсько-української співпраці ПАУСІ”. Під час другого Форуму українсько-польське коло партнерів на рівні міст поповнилося ще п'ятьма партнерськими парами.

Співробітництво в рамках Єврорегіонів

Важливу роль для успішного розвитку економіки прикордонних територій України відіграє транскордонне співробітництво. Прикордонні території України стали об'єктом регіональної політики ЄС. У зв'язку з цим, узагальнення досвіду транскордонної співпраці країн – членів ЄС і їх

сусідів є важливою базою для реалізації стратегії України щодо вступу до ЄС.

Транскордонне співробітництво, передусім, направлене на подолання негативних наслідків наявності кордонів між державами. Це також важливий інструмент зменшення негативних наслідків, що виникають у зв'язку з розширенням ЄС.

Системна і сконсолідована політика щодо розвитку транскордонного співробітництва в значній мірі дозволяє успішно вирішувати локальні проблеми, максимально використовуючи національний потенціал і поступово згладжувати рецидиви периферійності у соціально-економічному розвитку окремих територіально-адміністративних одиниць.

Основною організаційною формою транскордонного співробітництва є єврорегіони, практика функціонування яких в останні роки показала свою ефективність у справі ліквідації бар'єрів для вільного руху людей, товарів, послуг, капіталів.

На сьогоднішній день у Європі нараховується понад 180 єврорегіонів, деякі з них об'єднують Україну і Польщу.

Транскордонне об'єднання „Єврорегіон Буг” включає Люблінське воєводство РП, Берестейську область Білорусі, Волинську область і два райони (Сокальський і Жовківський) Львівської області України в якості асоційованих членів.

Територія єврорегіону складає 80,83 тис. км², населення становить близько 4,8 млн. осіб (станом на 1.01.2010). З червня 1996 року єврорегіон Буг входить до складу Асоціації прикордонних регіонів Європи – органу, який, серед іншого, надає сприяння у вирішенні транскордонних проблем, підтримує та координує міжрегіональне співробітництво в Європі.

Згідно із Статутом Об'єднання його керівним органом є Рада, до складу якої входять по 10 представників від трьох територіально-адміністративних одиниць країн-членів єврорегіону Буг. Українська сторона представлена в Раді Головою Волинської обласної державної адміністрації, Головою Волинської обласної ради, мерами міст Луцька, Ковеля, Володимир-Волинського та головами Володимир-Волинської, Любешівської, Любомльської, Ратнівської і Шацької районних адміністрацій. Останнє 13-те засідання Ради відбулося 30 травня 2008 р. в м. Любліні (Люблінське воєводство).

Радою Об'єднання скликано сім робочих груп з питань:

- 1) з питань безпеки, взаємодії правоохоронних органів і ліквідації надзвичайних ситуацій;
- 2) з питань просторового планування, комунікації, транспорту і зв'язку;

- 3) з питань охорони і поліпшення стану навколишнього середовища;
- 4) з питань економічного і інституційного співробітництва;
- 5) з питань контактів між органами місцевого самоврядування і населенням;
- 6) з питань освіти, охорони здоров'я, культури, спорту і молоді;
- 7) з питань промовшину, інформування і створення баз даних.

За період свого існування учасниками Транскордонного об'єднання „Єврорегіон Буг” реалізовано низку проектів, спрямованих на розвиток взаємовигідних економічних відносин в прикордонних регіонах трьох держав, співробітництво в соціальній, культурній та науковій сферах, охорону навколишнього середовища, попередження надзвичайних ситуацій, розбудову державних кордонів та створення прикордонної інфраструктури, розвиток місцевого самоврядування тощо. Впроваджуються спільні мікропроекти в сферах підприємництва, інновацій, взаємодії між працівниками органів освіти, науки, культури, туризму, охорони здоров'я, правопорядку, статистики, охорони навколишнього середовища, а також місцевих адміністрацій.

Міжрегіональна Асоціація „Карпатський єврорегіон” – найбільший з усіх нині існуючих єврорегіонів, об'єднує прикордоння п'яти країн: України, Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії. З боку України до Асоціації входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області, з боку Польщі – Підкарпатське та Малопольське (лише одна гміна Ропа) воєводства.

Територія єврорегіону складає 161,19 тис. км², населення становить понад 16 млн. осіб (станом на 1.01.2003). Карпатський єврорегіон входить до складу Асоціації прикордонних регіонів Європи.

Згідно із Статутом Асоціації її керівним органом є Рада, до складу якої входять представники 19-ти територіально-адміністративних одиниць країн-членів Карпатського єврорегіону (по три від кожної країни-члена). 17 квітня 2008 р. на 38-му засіданні Асоціації в м. Ніредьгазі головування в Раді Асоціації було передано Україні.

Останнє 39-те засідання Ради Асоціації відбулося 30-31 жовтня 2008 р. в м. Ужгороді. За результатами цього засідання досягнуто домовленостей щодо оголошення 2009-го року Роком Карпат, організації щорічного транскордонного туристичного форуму, запровадження міжнародного фестивалю народної творчості „Карпатська ватра”, розробки окремої операційної програми ЄС щодо Карпатського регіону на 2013-2020 роки тощо. Національним представництвом України в Асоціації є громадська організація Асоціація органів місцевого самоврядування „Єврорегіон Карпати – Україна”, яка об'єднує українські адміністративно-територіальні одиниці, що входять до Карпатського єврорегіону (діє з

2007 року). Останнє 5-те засідання Асоціації „Єврорегіон Карпати – Україна” відбулося 5 серпня 2009 р. в с. Бояни (Чернівецька область). Результатом засідання стало прийняття рішення про спільну систему проектів з охорони довкілля, сталого розвитку і техногенно-екологічної безпеки та закріплення за кожною із чотирьох українських областей, які входять до Карпатського єврорегіону, відповідних сфер екологічного моніторингу.

Національним представництвом Польщі в Асоціації є аналогічна за структурою організація – Асоціація „Карпатський єврорегіон – Польща” (Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska) (діє з липня 2000 року). 12 жовтня 2007 р. між Асоціаціями „Єврорегіон Карпати – Україна” та „Карпатський єврорегіон – Польща” було підписано Угоду про співпрацю, що має на меті сприяння розвитку прикордонних регіонів України та Республіки Польща в межах території єврорегіону.

Виконавчим та адміністративним органом Асоціації є Міжнародний Секретаріат, який складається з Постійних національних представників кожної з країн-членів єврорегіону. В рамках Міжнародного Секретаріату Асоціації діють шість робочих комісій:

- 1) з питань регіонального розвитку (координується угорською стороною);
- 2) з питань торгівлі (координується румунською стороною);
- 3) з питань туризму та навколишнього середовища (координується польською стороною);
- 4) з питань соціальної інфраструктури (координується українською стороною);
- 5) з питань надзвичайних ситуацій (координується словацькою стороною);
- 6) з питань аудиту та контролю.

У рамках „Карпатського єврорегіону” реалізовано низку проектів, зокрема, міжнародних ярмарків та виставок у містах регіону, спортивних змагань, фольклорних фестивалів, конференцій для обговорення спільних проблем країн – членів єврорегіону; підтримано транскордонні ініціативи вищих навчальних закладів, утворено Асоціацію університетів Карпатського Єврорегіону, організовано літні школи; налагоджені комерційні зв'язки між підприємствами країн єврорегіону, засновано Асоціації карпатських торгово-промислових палат, налагоджено зовнішньоекономічні контакти між територіями, а також з різними міжнародними структурами тощо.

Позитивним є також досвід багатостороннього співробітництва між територіальними одиницями України, Польщі та інших країн ЄС. Така співпраця є поштовхом до зародження нових об'єднань, які

сприятимуть налагодженню економічних ланцюгів співпраці України з регіонами Західної Європи.

Одночасно, українські міста – асоційовані члени європейської мережі EUROCITIES – набувають позитивного досвіду у форматі багатостороннього співробітництва у сфері розвитку органів місцевого самоврядування, проведення соціально-економічних реформ на місцевому рівні, використання та якісного управління комунальною власністю тощо.

Перспективними напрямками співпраці регіонів України та Польщі є взаємодія в рамках міжнародних організацій та інституцій, зокрема, Конгресі місцевих та регіональних влад Європи, Вишеградської групи, Веймарського трикутника, ЦЄІ, а також ОЧЕС і ГУАМ.

Реалізація сумісних проектів і особисті контакти на рівні представників українських і польських регіонів сприяє поглибленню і впровадженню окремих елементів європейського досвіду у сфері місцевого самоврядування, соціально-економічних реформ, зміни форм і основ функціонування органів місцевої влади. Весь цей комплекс створює фундаменти інтеграції українського суспільства до європейського співтовариства.

У той же час, стратегічне партнерство між Україною і Польщею реалізується через цілий спектр двосторонніх контактів, у тому числі і економічних. Таблиця 1 представляє вибрану порівняльну інформацію щодо України та Польщі.

Таблиця 1.

Вибрана порівняльна інформація за 2008 р.

Показники	Польща	Україна
Чисельність населення (млн. чол.)	38,7	45,7
ВВП (млрд. USD)	567	198
ВВП пкс (млрд. USD)	667	337
ВВП пкс на душу населення (USD)	17 300	6 900
Експорт (млрд. USD)	195	67,7
Експорт на душу населення (USD)	5 000	1 500
Імпорт (млрд. USD)	206	85,5
Імпорт на душу населення (USD)	5 300	1 900
Сальдо торгового балансу (млрд. USD)	-11	-17,8
Показник зростання ВВП 2008 (89/92)	182	74

Показники	Польща	Україна
Всього (183 країни)	72 (+4)	142 (+3)
Створення фірми	117	134
Отримання дозволів на будівництво	164	181
Наймання працівників	76	83
Реєстрація власності	88	141
Отримання кредитів	15	30
Захист інвестицій	41	109
Податкова система	151	181
Регуляція зовнішньої торгівлі	42	139
Стягнення договорів	75	43
Ліквідація фірми	85	145

Джерело: Doing business 2010 – Рейтинг Всесвітнього Банку „показник ступеня сприятливості умов здійснення підприємницької діяльності”.

Міжрегіональна співпраця отримала нові завдання в контексті підготовки України і Польщі до проведення чемпіонату Європи з футболу Євро-2012. Багатоплановий діалог, що відбувається на різних площинах, стосується також економічної складової цього спільного міждержавного проекту, який матиме позитивні наслідки для розвитку не тільки міст-господарів Євро – 2012, а також для економічного розвитку цілих областей. Особливо великі шанси у цьому напрямку має Україна, оскільки не отримує вона, як Польща, фінансової підтримки європейських фондів. Однак влучна реалізація проектів, пов'язаних із створенням інфраструктури, об'єктів спортивного та готельного напрямку, дозволить їй отримати високі дивіденди у вигляді розвинутої інфраструктури, що у свою чергу, стане поштовхом до розвитку нових бізнес-проектів, у тому числі і іноземних, у регіонах України.

Позитивним для української економіки було те, що в 2009 році динаміка скорочення імпорту була вищою, ніж динаміка скорочення експорту. За наслідками трьох кварталів 2009 року ВВП України склав близько 80,2 млрд. дол.США (640,8 млрд. грн.).

Специфікою України є те, що великий вплив на її економічний ріст мають іноземні інвестиції. Їх темпи тісно пов'язані з конкурентно низькими витратами праці і експортом, який постійно зростає. Масштаб здійснених інвестицій за останні роки і зв'язок із західним капіталом повинні створювати вигідні передумови для економічного росту в майбутньому. Це означає, що в українській економіці існують резерви, вивільнення яких створює передумови для подальшого росту після закінчення кризи.

Станом на кінець 2009 року Європейський Союз був визначений як найбільший торговельний партнер нашої держави, частка якого у загальному зовнішньоторговельному обороті України склала 31,01%.

Прикладом реальних результатів відносин України та Європейського Союзу є постійний приріст прямих іноземних інвестицій з ЄС. Навіть у кризовий 2009 рік приріст прямих іноземних інвестицій з країн-членів Євросоюзу склав 3,2 мільярди доларів США, сягнувши 31,35 мільярдів доларів США. А це 78,3% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій.

Серед торгових партнерів України з ЄС особливе місце займає Польща. Дуже важливим є те, що за результатами десяти місяців 2009 р. Польща залишається найбільшим партнером України серед держав Центрально-Східної Європи, а також п'ятим серед держав світу.

На сьогоднішній день в Україні діє 1244 підприємства з іноземним капіталом польських інвесторів. Не дивлячись на кризові явища в економіці обох країн, українсько-польське інвестиційне співробітництво за підсумками 2009 року характеризувалось позитивними показниками.

Відповідно до статистичних даних, в 2009 році капітал інвесторів польського походження в Україні досяг 862,5 млн. дол. США, тобто збільшився на 24,1%. Причому більше 167 млн. дол. США було інвестовано протягом дев'яти місяців 2009 р. в той час, коли криза істотно вплинула як на українську, так і польську економіку.

Таблиця 2.
Товарообіг між Україною і Польщею за 9 місяців 2009р.

у млн. євро

Показники	Світ	Україна
Експорт	69 997	1 787
Динаміка в %	78,4	51,2
Імпорт	76 380	542
Динаміка в %	70,5	43,5
Сальдо	- 6 383	1 245

Джерело: дані Державного Комітету Статистики України.

За даними Держкомстату України, станом на 01.01.2010 р. капітал інвесторів Польщі в Україні зріз на 24,4% та досяг 864,9 млн. дол. США, що становить 2,2% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україні.

У регіональному розрізі найбільше інвестицій надходить до західних областей України та м. Києва. Найвагомішими польськими інвестиціями в Україні є: фабрика будівельної кераміки „Церсаніт”, фабрика паркету „Барлінек”, меблева фабрика „Новий Стиль”, фабрика упаковки „Кен-

Пак”, фабрика автозапчастин „Інтер-Гроклін”, м’ясокомбінат „ПКМ Дуда”, банк „Кредо”, „Плюс-банк”.

Таблиця 3.

Динаміка українсько-польської інвестиційної співпраці у 2001–2009 р.

За даними Держкомстату України	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
З РП до України, тис. дол. США	69 298	98 419	153 316	179 484	224 000	366 000	670 500	694 700	864 900
З України до РП, тис. дол. США	343	328	350	293	21 300	24 200	30 100	46 900	49 400

За даними Державного комітету статистики України, обсяг українських інвестицій в польській економіці станом на 01.01.2010 р. склав 49,4 млн. дол. США, що становить 0,8% від загального обсягу українських інвестицій за кордоном. За наявною інформацією, обсяг реальних українських інвестицій в РП, які з різних причин не зараховуються місцевою статистикою, вже перевищив 1 млрд. дол. США. У Польщі наразі діє щонайменше десять підприємств з українським капіталом.

У зв’язку з вищенаведеними, можна переконливо ствердити, що незважаючи на світову економічну кризу, інвестиційна співпраця України і Польщі як і раніше активно розвивається.

Таблиця 4.

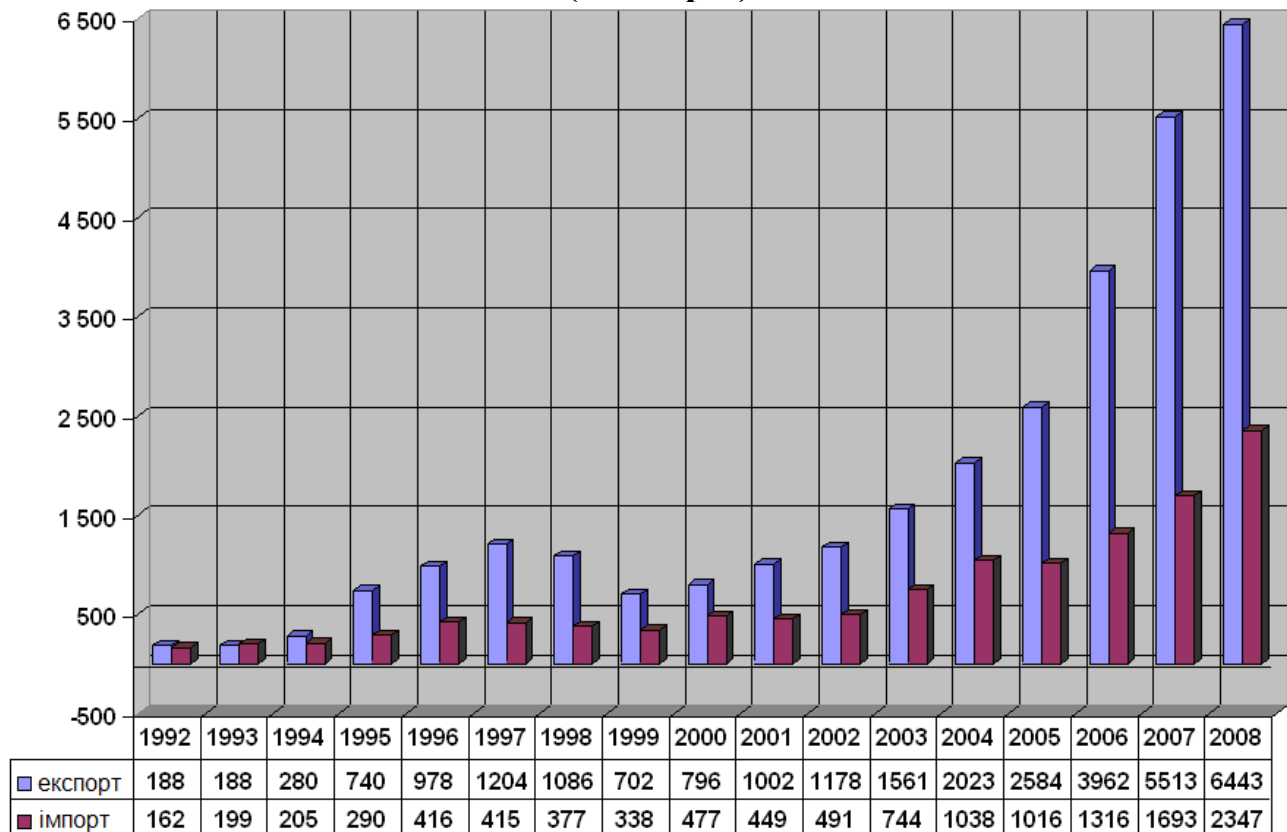
Товарообіг між Польщею та Україною за 2000-2008 рр.
(млн. USD)

Роки	Експорт	Імпорт	Сальдо
2000 р.	796	477	319
2001 р.	1002	449	553
2002 р.	1178	491	687
2003 р.	1561	744	817
2004 р.	2023	1038	985
2005 р.	2584	1016	1568
2006 р.	3962	1316	2646
2007 р.	5513	1693	3820
2008 р.	6443	2347	4096

Джерело: дані Головного Статистичного Управління в Польщі.

Основою для оцінки Польщі, як стратегічного партнера України в політиці і торгівлі, є статистичні дані про двосторонню торгівлю, а також про інвестиційну співпрацю, які надає Державний Комітет Статистики України. Переконливим є той факт, що за рівнем торгового обороту з Україною Польща має першість серед держав Центрально-Східної Європи.

Малюнок 1.
Товарообіг між Польщею і Україною за 1992-2008 рр.
(млн. грн.)

Джерело: дані Державного Комітету Статистики України.

Польський бізнес добре почувається та активно діє на українському ринку. Традиційні польські інвестиції були направлені в переробну промисловість (близько 60%), фінансовий сектор (близько 20%), роздрібну і оптову торгівлю (12%). Це свідчить про високий рівень довіри польських інвесторів до українських партнерів.

До перспективних напрямів розвитку діяльності польських фірм на українському ринку слід віднести [3]:

- енергетику – інвестиції в пошук енергетичної сировини (особливо, вугілля і природного газу, а також відновлюваної сировини);

- поставки машин, пристроїв і технологій для модернізації і підвищення рівня безпеки виробництва в секторах пошуку енергетичної сировини, виробництва і передачі енергії;

- продовольчо-сільськогосподарську галузь – інвестиції в тваринництво і рослинництво, а також продовольчо-сільськогосподарську переробку;

- поставки машин, технологій і ноу-хау;

- будівництво – інвестиції в житлове будівництво, поставки та/або виробництво машин, пристроїв і обробних матеріалів, інвестиції в інфраструктуру (зокрема, які стосуються реалізації проектів зі сфери підготовки до чемпіонату Європи з футболу „ЄВРО 2012”);

- сектор споживацьких благ – поставки та/або виробництво побутового устаткування, одягу, косметичних засобів, фармацевтики;

- сектор послуг – зокрема медичних, освітніх і туристичних послуг.

Протягом останніх років Україна успішно реалізувала ряд практичних кроків в напрямку активізації інтеграції в світовий економічний простір та зростання довіри до інвестування:

- підписані міждержавні угоди про сприяння і взаємний захист інвестицій більш ніж з 70 державами світу;

- підписано 60 міждержавних угод про усунення подвійного оподаткування, практично зі всіма державами СНД, Європи, з більшістю держав Азії, Північної і Південної Америки, а також з декількома країнами Африки;

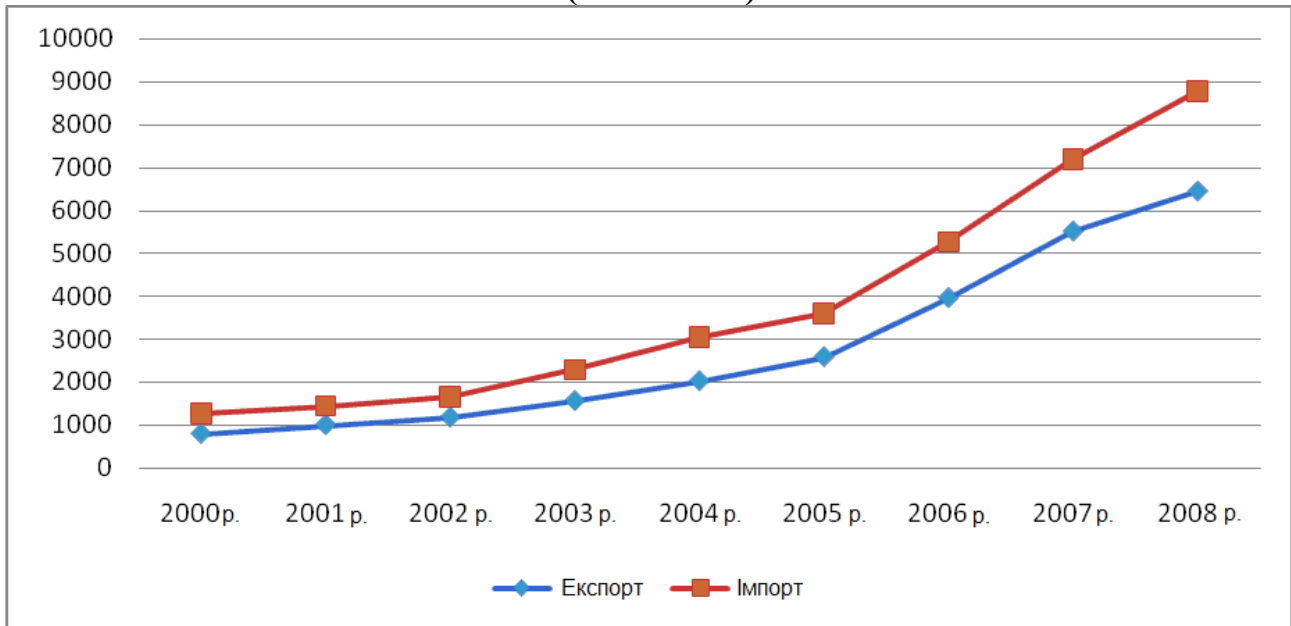
- у 2000 році в Україні була ратифікована Вашингтонська Конвенція 1965 року про порядок вирішення інвестиційних суперечок між державами та іноземними суб'єктами;

- 16 травня 2008 року Україна одержала статус члена ВТО;

- 28 січня 2009 року було створене Національне агентство України з питань іноземних інвестицій і розвитку (Укрззовнішінвест).

Україна заохочує, у тому числі і поляків, привабливою сферою, якою є низько енергоємне виробництво товарів з галузі промисловості електроустаткування, окрім іншого, автомобільна і авіаційна промисловість, сфера реконструкції і технічної модернізації металургійних заводів, металургійне і хімічне виробництво з використанням рециркуляції та екологічно чистих технологій.

**Товарообіг між Польщею та Україною за 2000-2008рр.
(млн. USD)**

Джерело: дані Головного Статистичного Управління в Польщі.

Аналізуючи українсько-польські економічні відносини можна зробити висновок, що світова економічна криза певною мірою зробила позитивний вплив на поведінку представників бізнесу, мобілізувала їх для реалізації поставлених цілей, навчила практичніше і ефективніше підходити до своїх планів в майбутньому.

У той же час, можна ствердити, що залишається великий невикористаний потенціал у цьому напрямку. Подальше поглиблення стратегічного партнерства між Україною та Польщею у всіх галузях повинно вести до цікавих ідей і проектів, які будуть направлені на розвиток підприємництва.

Порівнюючи динаміку ВВП в обох країнах, слід звернути увагу на той факт, що приріст і спад цього показника проявлявся в Україні і Польщі в ті самі роки, хоча з різною напругою. Це вказує на більшу стабілізацію польської економіки і позитивні наслідки реструктуризації окремих секторів. Цю стабілізацію забезпечило членство в Європейському Союзі, але, перш за все, успіх перших років трансформації.

Отже, Україна і Польща, що є стратегічними партнерами, що мають на сьогоднішній день високий рівень економічних відносин (торговельних, енерготранзитних та інвестиційних). Однак, потенціал, який закладено у міжрегіональному співробітництві двох дружніх країн та необхідний для поглиблення економічних відносин з метою постійної інтеграції України у європейський простір, є ще не до кінця використаний. Привернення уваги до згаданого напрямку в економічних відносинах України і Польщі принесе позитивний і необхідний результат для обох країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комюніке Комісії Ради та Європейського Парламенту „Розширена Європа – Нові сусіди: Нова система стосунків з нашими східними та південними сусідами” (Брюссель, 11 березня 2003 року).
2. Установче засідання МКРМС відбулося 25 січня 1996 р. в м. Замостя (Люблінське воєводство РП).
3. Відділ промоції торгівлі та інвестицій Посольства Польщі у Києві.
4. *W. Barnett*. The Price of Monetary Services and its Use in Monetary Index Number Theory / *W. Barnett, A. Serletis* // *The Theory of Monetary Aggregation*. – 2000.
5. *W. Barnett*. Understanding the New Divisia Monetary Aggregates / *W. Barnett, A. Serletis* // *The Theory of Monetary Aggregation*. – 2000.
6. *W. Barnett, Y. Liu*. The CAPM-Extended Divisia Monetary Aggregate with Exact Tracking Ability under Risk // *Working Paper*. – № 195. – Washington University, St. Louis MO, USA, 1995.
7. *W. Barnett, E. Offenbacher, P. Spindt*. New Concepts of Aggregated Money // *The Journal of Finance*. – Od. XXXVI. – № 2. – May 1981.
8. *W. Barnett* and Apostolos Serletis Editors. *The Theory of Monetary Aggregation*, Elsevier. Amsterdam – Lausanne – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo, 2000.
9. *N. Ciesla*. Konstrukcja pienie nych agregatow Divisia w warunkach polskich. *Narodowy Bank Polski, Materialy i Studia nr 89*, 1999.
10. *R. Dorsey*. Neural Networks with Divisia Money: Better Forecasts of Future Inflation. w: *M. T. Belongia, J. M. Binner*, *Divisia Monetary Aggregates // Theory and practice*. – 2000.
11. *R. Fluri, E. Spoerndl*. Simple-sum versus Divisia Money in Switzerland: Some Empirical Results. w: *M. Belongia, J. Binner*, *Divisia Monetary Aggregates // Theory and practice*. – 2000.
12. *J. Ford, A. Mullineux*. Innovation and Aggregates in the UK. w: *A. Mullineux*. *Financial Innovation // Banking and Monetary Aggregates*. – 1996.
13. *W. Gaab*. On the demand for Divisia and simple-sum M3 in Germany, 1960-1993. w: *A. Mullineux*. *Financial Innovation // Banking and Monetary Aggregates*. – 1996.
14. *M. Hancock*. Divisia money // *Bank of England, Quarterly Bulletin*, Spring. – 2005.
15. *До. Ishida, До. Nakamura*, Board and Narrow Divisia Monetary Aggregates for Japan. w: *M. Belongia, J. Binner*, *Divisia Monetary aggregates // Theory and practice*. – 2000.
16. *N. Janssen, 3. Kool*, Weighted Dutch and German Monetary Aggregates: How Do They Perform as Monetary Indicators for The

Netherlands. w: M. T. Belongia, J. M. Binner, Divisia Monetary aggregates // Theory and practice. – 2000.

17. N. Janssen. The Demand for Divisia money by the personal sector and by industrial and commercial companies // Bank of England, Quarterly Bulletin. – November 1996.

18. E. Gaiotti. Measuring Money with a Divisia index: an application to Italy. w: M. Belongia, J. Binner, Divisia Monetary aggregates // Theory and practice. – 2000.

19. D. Longworth, J. Atta-Mensah. The Canadian Experience with Weighted Monetary Aggregates // Bank of Canada. – 1995. – P. 95-10

20. D. Thornton, P. Yue. An Extended Series of Divisia Monetary Aggregates // Federal Reserve Bank of St. Louis Review. – November 1992.

21. До. Wesche. The Demand for Divisia Money in a Core Monetary Union, Review // Federal Reserve Bank of St. Louis. – 1997.

22. До. Wesche. Aggregating Money Demand in Europe with Divisia index. – University of Bonn, Discussion. – 1996. – 392 p.

УДК 316.334:7

Ришард Радзик

ПОЛЬЩА І УКРАЇНА. КУЛЬТУРНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

W napisanym pod wpływem Pomarańczowej Rewolucji w grudniu 2004 roku – i wygłoszonym wówczas w Kijowie – tekście zostały przedstawione w wielkim skrócie kulturowe uwarunkowania przemian społecznych, zwłaszcza gospodarczych i politycznych na Ukrainie i w Polsce. We wstępnej części artykułu odwołano się do czasów ZSRR i PRL, sięgając nawet niekiedy do realiów XIX wieku, wskazując na to, iż realny socjalizm został zbudowany w Moskwie (obudowany tamtejszą tradycją kulturową) i lepiej sprawdzał się w społeczeństwach prawosławnych niż w łacińskiej części Europy Środkowo-Wschodniej. Między rokiem 1945 a 1989 zachodziły wyraźne procesy wyrównywania poziomu życia i rozwoju gospodarczego w socjalistycznej (komunistycznej) części Europy. Zmieniło się to po roku 1989/1991. Okazało się, że budowany niegdyś w Amsterdamie i Londynie kapitalizm (i demokracja) lepiej i łatwiej przyjmuje się w krajach łacińskich naszej części kontynentu. Nie znaczy to, że uwarunkowania te mają charakter trwały, a tylko to, że ich ewentualne przewyższenie wymaga czasu i dodatkowej aktywności społecznej. Porównano bezpośrednio realia ukraińskie z polskimi. Wskazano na ciężący obu krajom w procesie budowania gospodarek rynkowych brak etosu mieszczańskiego, słabość klasy średniej, kłopoty z budowaniem społeczeństw obywatelskich. Przedstawiono

czynniki hamujące na Ukrainie proces formowania nowoczesnego społeczeństwa typu zachodniego: słabość tradycji elitarystycznej, dążności oligarchistyczne i kolektywistyczne, skłonności (wywiedzione z tradycji rosyjskiej) budowania stratyfikacji społecznej w oparciu o posiadanie władzy, stosunek do własności, silne podziały regionalne i rozbitcie społeczeństwa na dwie opcje: prorosyjską i proeuropejską. Wyzwania jakie stały przed oboma krajami na przełomie lat 80. i 90. były częściowo podobne, dostrzegalne były też jednak wyraźne różnice w reakcjach na nie.

Центральна і Східна Європа ніколи не були монолітними ні в економічних, ні в культурних, ні в політичних відносинах. У міжвійськовий період найбагатшою і найбільш демократичною країною в нашій частині континенту була Чехословаччина, а її східна частина – Чехія по економічному розвитку прирівнювалася до Західної Європи. Бідними країнами були Польща і Угорщина, а їх демократія відрізнялася від чеської. Прибалтійські республіки повністю відповідали центральноєвропейським стандартам. Найбіднішими країнами в цій частині континенту були Румунія і Болгарія. Напад в 1939 році СРСР на Польщу показав солдатам його армії величезну різницю в рівні життя між СРСР і Польщею. В цей час Польща була багатша Греції і в економічних відносинах не відрізнялася від південної Італії і Іспанії. Ще в 1950 році, тобто декілька років після закінчення війни, рівень національного доходу Польщі per capita дорівнював з Іспанією. Після закінчення Другої світової війни, в результаті встановлення ладу, розробленого і нав'язаного Москвою країнам центрально-східної Європи, сталося в них вирівнювання рівнів економічного розвитку. Більше усіх на соціалізмі втратили чехи, які стали в 2-3 рази бідніше за західні країни. Зате росіяни, українці і білоруси значною мірою скоротили дистанцію, що відділяє їх від країн Центральної Європи. Це стосується також (хоча у меншій мірі) і румунів, а національний дохід болгар статистично майже порівнявся з поляками. Проте, в сумі, в результаті введення нового державного устрою усі ці країни в порівнянні з Заходом збідніли. У 1989 році Польща виявилася набагато бідніше за Грецію, а тим більше за Іспанію і південну Італію (у 2-3 рази).

Після 1989 року в Центральній і Східній Європі почався процес господарської розрізненості, що нагадує той, який відбувався в міжвійськовий період. Вдалася економічна і політична трансформація в Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині, в 90-і роки – в прибалтійських країнах. Явно відстали від них Румунія і Болгарія, хоча останнім часом під впливом перспективи вступу в Європейський Союз тут здійснюється прискорена демократизація і економічна трансформація (в жовтні 2004

року середня заробітна плата бруто в Польщі складала 809 американських доларів, в Румунії – 262).

Найгірше в економічних і політичних відносинах виглядають Білорусія і Росія, в Росії ж погіршення економічного стану згладжується експортом енергоносіїв (якщо прийняти ВВП у вибраних країнах за 100, то у кінці 2004 року в Польщі він склав 143, в Угорщині 119, в Чехії 110, в Румунії 96, в Росії 72, на Україні 54). Відповідь на питання – чому це так сталося? – зрозумілий і простий. Протягом декількох десятиків років в Центральній і Східній Європі функціонував соціалізм – державний устрій, що придуманий в Москві і більш відповідає менталітету і умовам життя православного суспільства, а капіталізм – в латинському культурному колі, що перебуває під великим впливом протестантизму, що шанує свободу особи і право власності. Сучасна демократія, що характеризується ринковою економікою і ідеєю громадянського суспільства, не виникла в колективістській Москві з її традицією громад і відсутністю шанобливого відношення до права власності, а тільки на заході, – доки саме тут вона функціонує краще, ніж в Москві, Мінську і в Києві, хоча це не означає, що так буде завжди. У ХХ столітті на соціалізмі (комунізмі) зазнали економічних втрат усі країни радянського блоку (цим можна якоюсь мірою пояснити його падіння), але більше країни латинської Європи, чим православною.

Протести проти соціалізму, вираженням яких були масові громадські виступи, відбулися в НДР (повстання в Берліні в 1953 році), в Угорщині (1956 рік), Чехословаччині (1968) і передусім в Польщі (роки 1956, 1968, 1970, 1980/1981 і 1988/1989). Після Другої світової війни розвиток польського суспільства шляхом частих вибухів громадського невдоволення був результатом постійної конфронтації народу, що має сильні волелюбні традиції і активний шляхетсько-інтелігентський етнос, з декретованою державою системою політичних цінностей, що виникли на сході і поширені в створених там же формах. Отже, стало підсумком блокування механізмів, що забезпечують розвиток шляхом еволюції. У минулому царська Росія, правлячи одноосібно і жорстоко, хоча іноді прихильно, ніколи до 1905 року не поступалася своїм правлінням демократичним інститутам, а тим самим мобілізувала народ, що звик до демократичного самоврядування (польська шляхта), до постійних вибухів невдоволення і, нарешті, до повстань. Саме тому галиційські поляки по своїй політичній культурі стояли ближче до громадян габсбургської держави, чим до поляків – підданих Російської імперії (теж саме можна віднести до великополянам і німецької держави).

Політичні виступи такого типу не виникали ні в Румунії, ні в Болгарії, ні в радянських республіках – Російській, Білоруській і Українській.

Розпад СРСР випереджався (супроводжувався) волелюбними (народними), іноді демократичним рухами, головним чином, в прибалтійських республіках і на Україні („Рух” – в основному в західній її частині). Причому, якщо „народні заколоти” в Польщі і в Угорщині ініціювалися знизу, то праява весна 1968 року, масові рухи в прибалтійських радянських республіках у кінці 80-х років ініціювалися і підтримувалися керівництвом цих республік, тобто не виникали без їх дозволу. Як у Чехословаччині, так і в Прибалтиці народні маси сприяли радикалізації програм і швидкої інституціоналізації новоутворених рухів. Демократичні і волелюбні ідеї в цих країнах завжди були живі, хоча приховані. Проте в період формування нації, тобто в дуже важливий період формування національних культур цих народів, не було у них власних вищих шарів, що відіграють в суспільстві важливу, активну роль, а у зв'язку з цим – традицій, спрямованих на спонукання громадській активності, тому в таких умовах масова громадська підтримка цих ідей вимагала дозволу або ініціації згори.

Таким чином, можемо стверджувати, що демократичні, волелюбні ідеї в деяких країнах були живі і спонукали народи цих країн до постійної активності (Польща, Угорщина), в інших же (Чехословаччина 1968 року, Естонія, Литва і Латвія – в останні роки існування Радянського Союзу) з'являлися періодично, як би з дозволу владних еліт. У православних суспільствах ці ідеї були чужі народним масам або ж відкрито не проявлялися.

Активність суспільства – без сумніву важливий елемент трансформаційних процесів – перш за все обумовлена структурною формою суспільства, яка, у свою чергу, визначає форму і силу вираження громадських ідеалів, забезпечує збереження і спадкоємність традицій, більшою чи меншою мірою підтримує необхідність його постійної суспільно-політичної активності. Ті народи, які упродовж століть мали повністю сформовану громадську структуру, у тому числі дворянство, а потім інтелігенцію, що вийшла з нього, що відігравали важливу політичну і культурну роль, забезпечували тим самим життєвість нації, засновану на його політичних і державних традиціях. В результаті, вони мали в розпорядженні дієве, активним етосом, спонукаючим суспільство у разі появи загрози для його свободи і самовизначення до невпинної політичної діяльності, іноді навіть до заколоту. Активність суспільства, еліти якого по своєму громадському походженню це вихідці з селянства або міщанства, була іншого роду – позитивніша, менш романтичніша і індивідуалістична, у меншій мірі схильна до героїчних поривів, що ми і спостерігали протягом декількох десятиліть років в післявоєнний період.

Розумові категорії, що функціонують в сучасній Центральній Європі (у тому числі і в Польщі), значною мірою сходять до ХІХ століття. Народ забезпечив тодішнє суспільство численними цінностями, такими, як активність, здатність до перспективного мислення, надкласова солідарність. Народ став важливим носієм модернізації громадських процесів в Європі. В ім'я національного інтересу народи були готові – конкуруючи з іншими народами – навіть приносити в жертву реформи, які дали б користь тільки в далекому майбутньому. Отримати користь від збереження елітаристичних традицій і сильної національної самосвідомості зуміли поляки в переломні моменти своєї новітньої історії.

Польська довоєнна еліта була значною мірою розбита, проте 1989 рік показав, що вироблений в ХІХ столітті механізм розвитку і збереження польського народу не зник. У ХІХ столітті поляки, як сучасний народ, формувалися не шляхом наполегливої праці і справного, умілого управління інститутами власної держави, а в процесі коротких героїчних поривів – повстань і перманентного протесту проти структур, нав'язаних державами-окупантами (передусім Російською імперією). Ними був вироблений механізм ввірення влади елітам і підпорядкування їм в переломні моменти своєї історії. Після короткого періоду громадської ейфорії і підйому наставали довгі роки апатії і дезорганізації суспільства. У зв'язку з тим, що усі польські повстання зазнали поразки, поляки не навчилися перетворювати їх в щоденну працю на користь окремої людини, суспільства і держави. Період міжвійськового двадцятиріччя був занадто коротким для того, щоб в менталітеті польського суспільства сталися істотні зміни. Реалія 45 років соціалізму також цьому не сприяли. Отже, поляки (принаймні їх частина) прийняли 1989 рік як акт мирного народного пориву, в результаті якого наступило звільнення. Протягом короткого періоду мобілізації народ передав владу до рук опозиційних еліт. На відміну від Білорусі і України у них був тісний контакт із Заходом, поляки знали його реалія, людей, ідеї. В результаті був прийнятий так званий план Бальцеровича – комплект радикальних економічних реформ, який став шоком для суспільства, але в результаті введення якого Польща в останній декаді ХХ століття була визнана „тигром” центрально-східної Європи. Поляки знову були готові до самопожертвувань. Механізм цього типу народної мобілізації повністю чужий білорусам. Залишається відкритим питання – чи функціонує він на Україні. На відміну від Білорусі на Україні збереглися сильні козацькі традиції, тобто активного, хоча декілька анархічного заколоту. Важко сказати щось визначене про сучасну Україну, що пережила у далекому минулому заколоту, боротьбу за незалежність Галіції і усієї України в 1918-1919 рр., 70 років радянського маразму, страшний голод на початку

30-х років, що забрав життя мільйонів людей. Сучасна Україна – це національний етнос на заході країни і радянська пасивність і мислення регіональними і свійськими категоріями на сході. Можна припустити, що елітарна частина українського суспільства ближче до польської еліти, чим до білоруської, хоча уся історія України дає їй рішучу перевагу в порівнянні з Білоруссю. Українська еліта відрізняється неоднорідністю – вона різна у Львові, Києві і Донецьку, і зовсім інша в Сімферополі і Одесі.

У Польщі виявилось, що після падіння комунізму політичні і економічні успіхи не потребують шляхетсько-інтелігентських волелюбних традицій, зате дуже згодиться їм міщанський етос працьовитості і сумлінності. Розвиток Польщі, яка ще нещодавно була переважно селянською країною, невпинні претензії до держави, проблеми аборції, протести проти вступу Польщі в Євросоюз і розширення світових зв'язків переважають над активною позицією в питанні про прискореному реформуванні країни. Подібні явища спостерігаємо в сусідній селянській Словаччині і Литві. Традиції міщанської (іноді протестантського) етноса працьовитості спостерігаються в колишніх селянських суспільствах, що потрапили під вплив німецької культури, : в католицькій, хоча нині сильно секуляризованій Чехії, в протестантській Естонії і Латвії (хоча тут латиші складають трохи більше половини усього населення). Серед православних країн Росія відрізняється активним, інтелігентським, хоча малопомітним етносом своєї еліти, традиційно сконцентрованої у великих містах. Москва і Петербург чітко відрізняються від Мінська, але вже не від Києва. Затє глибока міська і сільська російська провінція своєю пасивністю нагадує білоруську і українську.

На більшій частині України, головним чином, в її російськомовній частині, носієм модернізації був не народ, а соціалізм. В результаті українці, що проживають на цій території, не є силою ні як співтовариство – народ, ні як індивідуум. Головне питання – якою є сучасна українська держава, наскільки воно дієве, чи розташовує воно широкими показними органами, чи спостерігається тут прагнення до активної і ефективної діяльності, як усього суспільства (витікаючій з почуття національній спільності), так і окремих людей (що виросла на капіталістичному Заході з лібералізму). Наскільки глибоко серед українців зміцнилося прагнення до модернізації своєї держави, чи є у них струнка ідеологічна система цінностей, сильна емоційна основа, яка допомогла б їм вистояти в моменти сильних громадських потрясінь. Для більшої частини українців занепад соціалізму став особистим крахом. Росіяни намагаються вирватися з цієї ситуації завдяки національній ідеї, традиціям елітаризму. У більшості українців радянський менталітет не співіснував з національною свідомістю, а замінював його. В результаті після 1991 року

з'явилася порожнеча, спустошеність, а звідси – безпорадність, незадоволення, звернення по допомогу до Москви. Наскільки бунт деякої частини українського суспільства проти радянських політичних прийомів і відношення до громадян України, як до своїх підданих, має міцну громадську основу, що є результатом змін, що сталися протягом декількох останніх років, відкриття і пізнання інших країн, а не лише коротким поривом мас, що тільки що приступають до будівництва громадянського суспільства?

Чи можемо стверджувати, що в Україні сформувався громадський клас, зацікавлений в швидкій економічній і політичній модернізації країни, який вимагав би встановлення правової держави, а не одноосібного управління (типу доброго царя-батюшки)? Чи існує тут клас, який був би в змозі побудувати суспільство, не залежне від влади? Звичайно, в Україні є прошарок багатих (відносно) людей. Чи сформувався середній клас, який на заході, згідно з передумовами, не залежить від державної влади. „Соціологи, – помічає Едмунд Мокшицьки, – з винятковою згодою визначають середній клас як фундамент економічного, громадського і політичного порядку в сучасному капіталізмі”. Ця держава належить середньому класу, а не навпаки. Середній клас – це сила, споживання, що приводить в рух, саме він зацікавлений в правовій державі, тільки за таких умов члени цього класу можуть планувати свою біографію, повністю відповідати за себе, а не переносити відповідальність за свою долю на владу, на державу. Можна стверджувати, що в Україні прошарок багатих людей часто функціонував в тіньовій економіці і на межі права, тобто в області громадської патології, яка обмежувала можливості економічній трансформації.

Протягом останніх віків православні суспільства найчастіше формували власні, без спонукання держави і не підлягають його контролю, але занадто слабкі структури (зв'язки) середнього рівня. Вони не створили сильних, як інституціоналізованні, так і неінституціоналізованих форм опору державі, деспотизму. У ХХ столітті кожному групову активність держава була в змозі частково розбити, частково підпорядкувати собі. Ці суспільства поки що не виробили механізмів системи, що визначають демократичний і автономний порядок, який ґрунтувався б на активності незалежної особи. Найчастіше вона залишалася наодинці з адміністративним державним молохом. Суспільство і релігія так сильно злилися з державою, що не в силах були протистояти йому. Не розвивалися значущі масові форми захисту, зразки поведінки і розумові категорії, що полегшують життя суспільства, що майже не підкоряються державі. Протестували найчастіше окремі особи, причому це протест ґрунтувався на православній духовності. Зрозуміло,

що в суспільствах такого типу реформи, особливо вдалі, реалізувалися, головним чином, згори. Неорганізоване, слабе суспільство не було в змозі „проштовхнути” свої власні пропозиції. Його розвиток йшов швидше за все через вибухи громадського невдоволення і революції, а не шляхом еволюції, було результатом відсутності інституціональних структур, які були б в змозі розрядити напругу в суспільстві і реалізувати його запити, ефективно впливаючи на діяльність влади. Традиційне для Східної Європи місце влади в суспільстві, в суспільній свідомості що проявляється, наприклад, як гострий розподіл на „ми” і „вони”, є перешкодою для швидких дій у відповідь на громадські пропозиції і поступову еволюцію системи. У політичних системах цього типу вибори у формально представницькі органи супроводжуються гострим посиленням плебісцитних настроїв. Це правило було порушене на Україні в грудні 2004 року. Без сумніву, традиції, що тяжіють на нас, не вічні, не незмінні, ними не обумовлюються дії окремих людей, громадських груп і цілих народів. Положення українців невизначене, від них тепер залежить вибір - Схід або Захід?

Слабкість громадського капіталу, тобто відсутність в посткомуністичній центральній-східній Європі твердих принципів громадського порядку, які на заході лягли в основу ринкової економіки і громадянського суспільства, викликає трансформаційний хаос в області економіки, політики і громадських норм. Таке положення призводить до тих, що суперечать практиці будівництва громадянського суспільства тенденціям, спрямованим на підпорядкування існуючого хаосу бюрократичним структурам державної адміністрації, з одного боку, і сферою бізнесу, що тісно співпрацює з нею, з іншою.

Ці тенденції виразніше проявляються на сході Європи (Росія, Україна, Білорусь), ніж в її центральній частині. У Росії і на Україні вони набули характеру політичного і економічного панування олігархічної верхівки. Отже, можемо стверджувати, що за ситуації, коли центральна і місцева влада, а також структури середнього рівня занадто слабкі, а традиції, що йдуть знизу, – з боку мас, саморганізаційної діяльності ще не зміцніли (за винятком Галіції), з'являється схильність до олігархізації громадського життя (політичною і економічною). У регіонах, де владні структури збереглися лише частково, олігархи наводять деякий лад. Олігархізація громадського життя – це відповідь на слабку державу і відсутність сильних демократичних (самоуправлінських) традицій; вона відповідає потребам тих людей, які хочуть жити в спокійному, хоча недемократичному громадському порядку. Вона супроводжується пануючою на усій східнослов'янській території тенденцією до формування

ієрархічних громадських структур, заснованих на владі, а не на культурі, як це існує в польській традиції.

Порівнюючи Польщу і Україну, слід зазначити відсутність в цих країнах сильної міщанської традиції, що, поза сумнівом, негативно позначається на процесі формування ринкової економіки і громадянського суспільства. У Польщі на ці процеси сприятливо впливає сильна національна самосвідомість, шляхетсько-інтелігентська традиція громадської активності (що зіграло важливу роль під час вступу Польщі в Євросоюз), однозначні прозахідні, проєвропейські настрої, одночасно рішуче прагнення до відриву від Росії (також як і в прибалтійських країнах), що істотно відрізняє Київ від Варшави. Протягом останніх двох віків Польща посилено зверталася до традицій шляхетської демократії I Речі Посполитої, що допомогло їй відновити демократичний лад. В той же час процеси трансформації в Польщі і на Україні гальмує так зване „селянське питання” (і також великопромисловий робочий клас). Ця проблема на Україні поглиблюватиметься.

Спостерігається виразне ділення – відмічене в польській літературній традиції – на дві Польщі: одна звертається до елітного шляхетсько-інтелігентського етносу, а інша – плебейська, класова, невдоволена, така, що виросла з бідності і селянської неволі, що існує до відміни кріпацького права 60-і роки XIX століття. Нині цей поділ, звичайно, менш виразний чим колись, обидві групи зв'язує загальна національна культура, проте плебейським масам чужі працьовитість і солідність міщанського протестантизму, а ближче анархізм польської шляхти. Не маючи ні землі, ні свободи, селяни відносилися до права інструментально, прагматично. Само по собі воно не представляло для них ніякої цінності. Відгомони цього типу правової культури ми чуємо нині серед селянських мас (частково і серед робітників – вихідців з селян), їх партій і партійних діячів. Класовий інтерес панує над громадським, а селянські партії в Польщі (і не лише) більше нагадують професійні спілки. У Польщі сільське населення складає 37% жителів усієї країни, велика його частина пов'язана з сільським господарством, що має дуже важливе значення. В результаті постійних натисків цих погано утворених, погано себе громадських шарів, що відчують в ринковому господарстві, спостерігається процес поступового відходу від економічних реформ, особливо в діяльності посткомуністичної і селянської партій, що негативно позначилося на темпі зростання національного доходу в 2001-2002 рр. Перед Україною, де в радянські часи селянство було знищене, ці проблеми встануть у багато разів більших розмірах.

Слід прямо сказати, що умови будівництва демократії і ринкового господарства на Україні, тобто вдалого проведення громадської

трансформації, без сумніву, гірше, ніж колись були в Польщі. Україна істотно відрізняється від монолітної Польщі своїм сильно розвиненим регіоналізмом, у тому числі поділ на схід (куди входить і південь країни) і захід, на російсько- і українськомовні частини, на національну і радянську, і, нарешті, на прозахідну і проросійську. У щоденному житті жителі цієї країни сповідують різні цінності. Західні українці віряють в Україну як цілісність тому що ними керують загальнонаціональні цілі. Російськомовний схід бачить Україну в інших категоріях. Він бачить її через призму місцевих інтересів, звичних зв'язків, встановлених ще в радянські часи назв і меж. Тут немає акцептації національної – в західних категоріях (наприклад, львівських) цього поняття – України, а лише відсутність опору її сформованій по-радянській спільності, звичка до існуючих реалій, можливо, до тих пір, поки не будуть порушені інтереси (як вони їх розуміють) жителів східної України. Дві частини України спляють дві різні, тільки в незначній мірі співпадаючі системи цінностей. Ідея політичного народу припускає ліквідацію як однією (створеною культурою народу), так і інший (що означає радянськість). Політичний народ західного типу – це нова якість в порівнянні з двома існуючими спільностями (хоча, звичайно, ближче до першої – західноукраїнською). Слід також усвідомлювати те, що будівництву громадянського суспільства вимагається загальна для усієї України структура цінностей. На заході цю спільність забезпечував народ. Неможливо будувати громадянське суспільство, спираючись на радянську систему цінностей. Тут ми маємо справу з двома такими, що суперечать один одному системами цінностей.

Слід також пам'ятати про те, що оточення Віктора Ющенка по своєму родоводу і позицією у функціонуючому естаблішменті принципово відрізняється від польської „Солідарності” 1989 року. Протягом усього періоду 80-х років „Солідарність” створювала нелегальні структури, не вступаючи з тодішньою владою ні в які зв'язки. Бальцеревич зміг приступити до проведення радикальних реформ, спираючись на повне, всенародне неприйняття комунізму і згода на розрив з Росією, на довіру усього суспільства, без ризику виступи сепаратистських рухів усередині країни. Жодна з сусідніх країн не була в змозі вирішальним чином вплинути на вибір поляків, викликати дестабілізацію обстановки в країні. Україна знаходиться в абсолютно іншому положенні. Її майбутній президент не розташовуватиме *carte blanche*, яку могло б видати йому усе суспільство. Він буде вимушений балансувати над прірвою. До краху Україну можуть привести як внутрішні сили, – коли у суспільства мине ейфорія, викликана перемогою в 2004 році, а доведеться жити в скрутних умовах, – так і зовнішні. Чи зможе тоді влада приступити до радикальних

реформ і здійснити їх? Ті механізми, завдяки яким була проведена вдала трансформація в Центральній Європі, на Україні не діють або ж мають свою специфіку. Українці, прагнучи провести принципові зміни свого суспільства, повинні поставити точний діагноз його стану. Неправильний діагноз обмежить можливості ефективної трансформації. Її успіх залежить передусім від самих українців. Україна – це велика, цікава, потенційно багата країна, в майбутньому вона може стати одним з центрів Європи. Проте для того, щоб досягти цю мету, Україна повинна пройти великий шлях, пересилити що тяжіють над нею історично обумовлені труднощі. Наші роздуми ми присвятили вибраними культурним детермінантам громадського розвитку. Слідє, проте, ясно підкреслити, що культура (і створювані нею цінності) не має незмінного характеру і не є єдиним елементом, що визначає можливості економічної і політичної еволюції суспільств. Всякі детермінізми заважають поставити вірний діагноз. У кінці 2004 року громадськість України виразила свій протест і готовність до боротьби. З одного боку, вона може виграти більше, ніж інші держави пострадянського табору. Україна – величезна країна, що має великий потенціал. З іншого боку, для того, щоб перемогти, вона повинна здолати величезні перешкоди, серйозніші, ніж інші держави Вишеградської групи.

ЛІТЕРАТУРА

1. J. Bielecki. Konkurent do dotacji i rynkow // Rzeczpospolita. – 10 XII 2004. - № 289. - С. 1.
2. W. M. Orłowski. Tygrys Balcerowicza // Wprost. – 19 XII 2004. – № 51. – С. 45.
3. L. Greenfeld. Nationalism Five Roads to Modernity // Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. - London 1992. – С. 18.
4. E. Mokrzycki, Nowa klasa srednia // Studia Socjologiczne. – 1994. –№ 1. – С. 40.
5. Хоча українці вже провели частину необхідних реформ, наприклад, зробили реальними ціни, обмежили інфляцію, ввели обмежений обмін грошей.

УДК 316.4

Бурбело О.Р.

КУЛЬТУРНИЙ ШОК – СТРЕС АКУЛЬТУРАЦІЇ

Szok kulturowy – stres akulturacji

Aktywność procesów migracyjnych oraz liczne problemy związane z nimi zwraca uwagę na proces adaptacji migrantów zarówno ze strony krajów-dawców jak i krajów-recepijentów. Składnikiem procesów adaptacyjnych jest problem szoku kulturowego, badania którego nie tracą aktualności od ponad pięćdziesięciu lat.

W artykule zwracamy uwagę na problem szoku kulturowego i analizujemy przyrodę, przyczyny, objawy, przebieg i metody radzenia sobie ze stresem, które zwykle mają miejsce w emigrantów w procesie adaptacji do środowiska innego etnosu i większą miarą zależą od zewnętrznych i wewnętrznych składników, mają niestały charakter, pozytywną i negatywną strony.

Szok kulturowy rozpatrujemy w socjokulturowym i psychologicznym aspektach zwracając uwagę na współczesne koncepcje analizy tego problemu.

Na podstawie analizy literatury poświęconej szokowi kulturowemu, adaptacji i komunikacji międzykulturowej wyodrębniono możliwe metody zapobiegania i zwyciężenia stanu stresowego na poziomach fizjologicznym, psychologicznym, bichewioralnym, kognitywnym i socjologicznym.

Wyrazy kluczowe: szok kulturowy, stres akulturacji, adaptacja, szkolenia kross-kulturowe.

Сучасний світ характеризується значною мобільністю населення, щороку все більше людей з різних причин змінюють країну проживання. У більшості випадків цей процес не є безболісним, а реалії адаптації бувають значно серйознішими, ніж уявлення про них. Вже понад п'ятдесят років вчені приділяють увагу проблемі культурного шоку, що спричиняється зміною культурного середовища, але, переступивши поріг ХХІ століття, ця проблема не стала менш актуальною як для іммігрантів, так і для приймаючих суспільств. Україна, зокрема, є країною-донором іммігрантів (за різними даними від 1,5 до 7 і більше мільйонів українців проживають за межами України). У процесі адаптації до нового культурного середовища „наші співгромадяни змушені переборювати дуже великі труднощі, які не завершуються з працевлаштуванням та не зводяться лише до побуту. Вони живуть в інших, ніж на Батьківщині умовах, іншому правовому полі, серед людей іншої культури та менталітету, переважно у відриві від рідних та близьких” [1, 221-222]. Такі факти обумовлюють актуальність проблеми, зважаючи на її недостатне

висвітлення у вітчизняній науковій літературі. Метою статті є комплексний аналіз проблеми культурного шоку, його природи, симптомів, стадійності та методів подолання стресового стану.

В літературі появу терміну „культурний шок” пов’язують з іменами Ruth Benedict та Cora Du Bois. У другій половині 50-х років ХХ ст. К. Оберг започатковує низку досліджень цього феномену і застосовує термін „культурний шок” до визначення стану дезорієнтації людини, спричиненого виїздом за кордон і зміною звичного культурного середовища. Саме К. Оберг вважається засновником теорії культурного шоку, і саме з його ім’ям сучасна наука пов’язує це поняття. У своїй доповіді (1954р., Ріо де Жанейро, Бразилія) К. Оберг визначає культурний шок як „тривожний стан, що виникає внаслідок втрати всіх звичних знаків та символів соціальної взаємодії” [2].

У подальшому явище культурного шоку досліджувалось рядом вчених, таких як П. Адлер, Р. Тафт, Дж. Беннет, Ф. Бокк, Дж. Беррі, Й. Кім, К. Вард, С. Бочнер, А. Фурнхем та ін. Так, Дж. Беннет розширює зміст терміна „культурний шок” і вважає його частиною „перехідного шоку”, неспроможністю індивіда ефективно взаємодіяти з новим середовищем. На думку Дж. Беннета „перехідний шок” трапляється тоді, коли індивід стикається з „втратою партнера у зв’язку зі смертю чи внаслідок розлучення, зміною стилю життя внаслідок переїзду, втратою звичної системи орієнтації у міжкультурному контакті або зміною системи цінностей внаслідок швидких соціальних змін” [3, 18]. На думку Ф. Бока, культурний шок є емоційною реакцією, викликаною невизначеністю, неспроможністю розуміти, контролювати та передбачати поведінку інших [4, 49]. У подальшому дослідники, уточнюючи поняття культурного шоку, концентрують свою увагу на окремих його аспектах: психічних, мовних, рольових. Наприклад, Guthrie вводить термін „культурна втома”, Smalley – „мовний шок”, Burnes – „рольовий шок”, Ball-Rokeach – „всеохоплююча невизначеність” [4, 49].

Стресовий стан при переїзді до нової країни може бути викликаний цілим рядом причин: різкою зміною форм та стилю життя, обмеженням спілкування з рідними та друзями, природно-екологічними факторами (клімат, особливості флори та фауни), їжею, водою, мовними перешкодами при спілкуванні, звичаями, одягом, релігією, настроями приймаючого суспільства (виявлення етноцентризму, ксенофобії, дискримінації за мовними, релігійними, расовими та іншими ознаками, етнічної напруженості, конфліктів, неприйняття, відсторонення), житловими та транспортними проблемами, проблемами зі здоров’ям, відмінностями світоглядів, темпом життя, зміною матеріальної структури, статусу, соціальних ролей і т. д. Останній фактор був окреслений Burnes і

названий „рольовим шоком”. На батьківщині індивід, зазвичай, виконує певні соціальні ролі, що забезпечують його функціонування у суспільстві. При зміні культурного середовища попередні звичні ролі замінюються на нові, незнайомі та незвичні. Невизначеність соціального статусу, втрата звичних соціальних зв'язків і набуття нових, невідповідних цілісному уявленню людини про себе як про індивіда, члена суспільства, працівника призводить до „рольового шоку”. Відсутність практичної інформації, якою б могли скористатись іммігранти, незнання своїх прав, неможливість отримати соціальну, психологічну та медичну допомогу чи практичну пораду можуть поглиблювати стресовий стан.

Як причиною, так і проявом культурного шоку можуть стати стереотипи, через призму яких багато людей сприймають іншу культуру, і які часто є бар'єром на шляху швидкої адаптації. „Етнічні стереотипи, етнічні позиції та етнічна упередженість можуть досліджуватись по відношенню як до приймаючого суспільства, так і до іммігрантів... У дослідженнях етнічних стереотипів існує традиція розглядати бачення домінуючими групами інших (гетеростереотипів) та інколи бачення самих себе (автостереотипів); однак, мало досліджень присвячено авто- та гетеростереотипам не домінуючих груп” [5, 622]. Психологи стверджують, що люди з нестійкою психікою особливо схильні до стереотипізації через те, що стереотипи зменшують ризик невідомого, роблячи світ передбачуваним. Проблема полягає в тому, що стереотипізація не дозволяє реалістично оцінювати світ, нову культуру та людей. Стереотипи формуються століттями, вони закріплюються і передаються через літературу, гумор, фільми, телебачення, Інтернет і т. д. Звичайно, не варто категорично заперечувати стереотипи, що закріпилися за тією чи іншою нацією, але і не варто беззастережно керуватись ними, вдаючись до формальних узагальнень, оскільки така стратегія навряд чи сприятиме глибшому пізнанню культури та людей і швидшій інтеграції у нове суспільство. Спілкування є дуже важливим для взаємного порозуміння, інтеграції і розвіювання нав'язаних і узагальнених стереотипів. Тут можуть стати доречними слова Королеви Єлизавети II про те, що „стереотипи в'януть, коли контакти між людьми процвітають”.

Приймаюче суспільство, як і іммігранти, схильне до бачення нових мешканців своєї країни через призму уявлень, що склались по відношенню до певної нації. Так, у статті „Трудова еміграція: час долати стереотипи” М. Сороневич, зазначає: „Зараз українські мігранти асоціюються, насамперед, з домашніми працівниками та робітниками мануальних професій. Поза тим, українці є однією із найосвіченіших етнічних меншин Італії” [6]. У дослідженні „Життя мігрантів за межами роботи. Досвід іммігрантів з центральної та Східної Європи в ЄС”,

проведеному британською фундацією „Joseph Rowntree Foundation” констатується: „соціальний контакт є також важливою складовою, це підтверджується досвідом мігрантів, які поділилися враженнями про відношення деяких британців до них: упереджене ставлення до їх батьківщини („А у вас у Литві є електрика?”); деякі негативні стереотипи; відчуття нерівності у ставленні до іммігрантів з боку приймаючої сторони” [7, 111].

Іншою проблемою є прояв етноцентризму. Людям притаманно вважати свої дії єдиноправильними, а свою культуру кращою, або глибшою за інші. За визначенням К. Оберга, етноцентризм – це „переконання, що не лише культура, але і раса та нація формують центр всесвіту”. Чисельні дослідження доводять, що за кордоном, далеко від батьківщини, особистість гостріше відчуває свою національність, і критика чи некоректні висловлювання щодо батьківщини іммігранта дуже часто сприймаються як критика самого іммігранта. За словами К. Оберга, „навіть якщо громадянин своєї держави критикує свою власну культуру, іноземець має слухати, але не висловлювати своїх критичних думок” [2].

Часто негативні відчуття та складність адаптуватися можуть бути спровокованими упередженим ставленням до іммігрантів, що панує у приймаючому суспільстві. Так, у дослідженні Е. Кілпі „Упередження, як відповідь на зміни у конкурентній загрозі: ставлення фінських громадян до іммігрантів 1986-2006” загроза додаткової конкуренції для корінного населення розглядається як пояснення упередженого ставлення до іммігрантів. При проведенні дослідження була використана теорія конкурентної загрози для розгляду змін на соціальному рівні як чинника упереджень. Конкурентні умови вимірюються кількістю іноземців, рівнем безробіття та інформацією, що подається у ЗМІ щодо імміграції. В результаті проведеного аналізу було зроблено узагальнення, що упереджені настрої є більш поширеними там, де є великі національні меншини або де вони кількісно збільшуються, а також там, де є безпосередня конкурентна загроза. Таким чином, більш упередженою частиною населення є люди, для яких іммігранти становлять реальну конкурентну загрозу. Це особи з низьким рівнем освіти, люди, що займаються фізичною працею, безробітні, а також частково міські жителі (останні є достатньо спірною категорією, оскільки побутує також точка зору, що міські жителі є менш упередженою категорією у зв'язку з тим, що місто за своєю природою є полікультурним осередком). Так само протилежними є погляди і щодо гендерної упередженості. Як зазначається у дослідженні, виявляються співвідношення між віком осіб та рівнем їх упередженості щодо іммігрантів. Серед інших факторів, що є чинниками упередженості є так званий ефект когорт. Він обумовлюється впливом

спільно пережитих подій на групу осіб приблизно одного віку, що належать до одного покоління. У випадку фінського суспільства таким фактором є пережиті війни Фінляндії з Радянським Союзом (1939-1944) [8].

Загалом, чим соціально та економічно вразливішим є суспільство, чим більш радикальними є національні та політичні тенденції, тим більше проявляється негативне ставлення до іммігрантів і відповідно тим більше посилюється культурний шок.

Тим не менш, не лише приймаюче суспільство може бути упередженим по відношенню до іммігрантів, а, як показують дослідження, і самі іммігранти схильні до упередженості по відношенню до „новоприбулих”. Так, двадцятип’ятирічна українка, що проживає і працює у Британії зізналася: „Ті, хто приїхав сюди давно, вбачають у тобі конкурента. Можливо я також дивлюсь на нових людей, як на конкурентів. Я вже вважаю себе жителькою Лондона” [7, 69].

Загалом в дослідженнях, присвячених проблемі культурного шоку, окреслюються спільні риси: досвід індивіда, що входить у нове культурне середовище потенційно характеризується дезорієнтацією, розгубленістю, емоційним збуренням. Це стан загального напруження, що виникає у індивіда внаслідок конфлікту між старою та новою культурами на фізіологічному, психологічному, біхевіоральному, когнітивному, соціальному рівнях. К. Оберг пропонує 6 аспектів культурного шоку: 1) напруга, пов’язана з необхідністю психологічно адаптуватись; 2) відчуття втрати друзів, статусу, роботи і т. д.; 3) неприйняття представниками нової культури індивіда, або неприйняття ним представників нової культури; 4) плутанина у рольових очікуваннях, цінностях, відчуттях та самоідентифікації; 5) здивування, неспокій, навіть відраза та обурення як наслідок усвідомлення культурних відмінностей; 6) відчуття безпомічності, що виникає в результаті неможливості взаємодіяти з новим середовищем. [4, 48]

Звичайно, процес адаптації у кожної людини проходить по-різному, відповідно і неприємні відчуття, викликані стресовим станом, кожна людина переживає неоднозначно. На перебіг цих процесів впливає низка суб’єктивних або внутрішніх (характеристики адаптанта) та об’єктивних або зовнішніх (характеристики соціального середовища) факторів. До перших належать соціально-демографічні характеристики (вік, стать, сімейний стан, соціальний статус, матеріальний статус), психологічні/індивідуальні особливості, інтелектуальні здібності, професійно-кваліфікаційний склад мігрантів, рівень обізнаності з новою культурою, доконтактний досвід, культурна різниця. До других відносять політичні, економічні, соціальні, релігійні, етнокультурні особливості

країни виїзду та країни поселення, орієнтованість культури (колективізм / індивідуалізм), стереотипи та авто стереотипи, наявність організацій, що надають підтримку іммігрантам.

Перед тим, як перейти до опису симптомів культурного шоку, варто зазначити, що люди неоднаково сприймають шоківий стан. Більшість іммігрантів, особливо на початковій стадії, не усвідомлюють, що у них культурний шок. К. Оберг виділяє деякі симптоми культурного шоку: „надмірне миття рук, надмірне хвилювання за якість питної води, їжі, постільної білизни, страх фізичного контакту з обслуговуючим персоналом, розсіяність, відсутній погляд (тропічний погляд), відчуття безпорадності, бажання отримати підтримку від іммігрантів-співвітчизників, що проживають у країні вже протягом певного часу, напади агресії, категорична відмова у вивченні мови, надмірний страх бути висміяним, пограбованим, покаліченим, сильна стурбованість через відчуття незначного болю, висипань на шкірі, сильне бажання повернутись додому...” [2].

Як вже зазначалось, симптоми культурного шоку у кожного різні: від легкої тривоги чи тимчасової ностальгії до гострого відчуття нещастя, паніки, сильної роздратованості, надмірної чутливості, втрати перспективи. В літературі описані також такі симптоми, як печаль, самотність, безсоння, депресія, чутливість, агресія, ідеалізація „старої” культури, недовіра, ворожість, постійне нарікання на країну перебування, небажання контактувати з людьми, соціальна ізоляція, тривожність у публічних місцях, психосоматичні розлади, переїдання і набирання ваги або відсутність апетиту і відповідна втрата ваги, зловживання алкоголем та наркотиками, спроби самогубства. За словами Ю. Кім, „особливо сильний стрес може виражатись у формі ескапізму чи проявлятися симптомами душевної хвороби. Психіатри останнім часом велику увагу приділяють клінічному опису стану психічного розладу, що зароджується у іммігрантів. Визнаною стала думка, що розвиток душевних та біхевіоральних розладів у іммігрантів спричинений не стільки вродженим якостям людини, скільки серйозним несприйняттям між переселенцями та приймаючим суспільством. Особливо сильно стрес проявляється у тих іммігрантів, культура яких радикально відрізняється від культури країни переселення, особливо, коли спостерігаються тиск та необхідність швидкої асиміляції і іммігранти не можуть або не хочуть відвідувати спеціальні групи, які б могли допомогти знизити напруження і при звичаїтись до змін [3, 64].

У науковій літературі проблема культурного шоку здебільшого висвітлюється в негативному плані, оскільки дуже часто культурний шок має негативні наслідки. В той же час існує ряд позитивних інтерпретацій

культурного шоку (зокрема у працях П. Адлера та Дж. Беррі). Так, на думку П. Адлера, культурний шок це „не хвороба, ліками від якої є адаптація, а основа міжкультурного пізнавального досвіду, самопізнання, та змін [3, 19]. Канадським психологом Дж. Беррі та його колегами була запропонована альтернативна культурному шоківі концепція „стресу акультурації”. Ці поняття за своєю сутністю дуже схожі, але, на думку Дж. Беррі, друге є більш прийнятним, оскільки: „по-перше, термін „шок” має відтінок, пов’язаний з патологією, тоді як термін „стрес” вживається як теоретична основа при вивченні негативного досвіду людей... В рамках цих досліджень припускається, що люди потенційно здатні ефективно долати фактори стресу у своєму житті та добиватись різноманітних результатів (адаптації), які варіюються від дуже негативних до дуже позитивних. Таким чином, виходячи з поняття стресу (на відміну від шоку), досвід акультурації може бути як позитивним (надання можливостей, цікавого досвіду), так і підриваючим життєві основи індивіда (обмеження можливостей і зменшення того досвіду, який надає життю смислу)”. Іншою перевагою поняття „акультураційного стресу” на думку Дж. Беррі є те, що: „витоки стресового досвіду знаходяться скоріше у полі міжкультурної взаємодії (звідси термін „акультурація”), ніж в одній якійсь культурі” [5, 390-391]. Отже, стрес акультурації може нести і дуже важливий позитивний досвід, що розширює перспективи, призводить до переоцінки власної культури як в позитивному, так і негативному плані, дозволяє зрозуміти себе, збільшує шанси на міжнародну інтеграцію та вчить толерантності по відношенню до інших. Він потенційно може стати поштовхом до саморозвитку та персонального росту в новому середовищі, „загартувати” особистість та дати їй можливість отримати задоволення від подолання негативних проявів.

У ході адаптації до нового середовища людина проходить певні етапи або стадії, що характеризуються певним рівнем стресу, який переживає особистість. Як правило, проблема культурного шоку розглядається у контексті так званої кривої процесу адаптації. Загалом, існує велика кількість моделей, що описують стадійність емоційного та біхевіорального стану людини, що переживає культурний шок. За К. Обергом виділяються наступні стадії процесу:

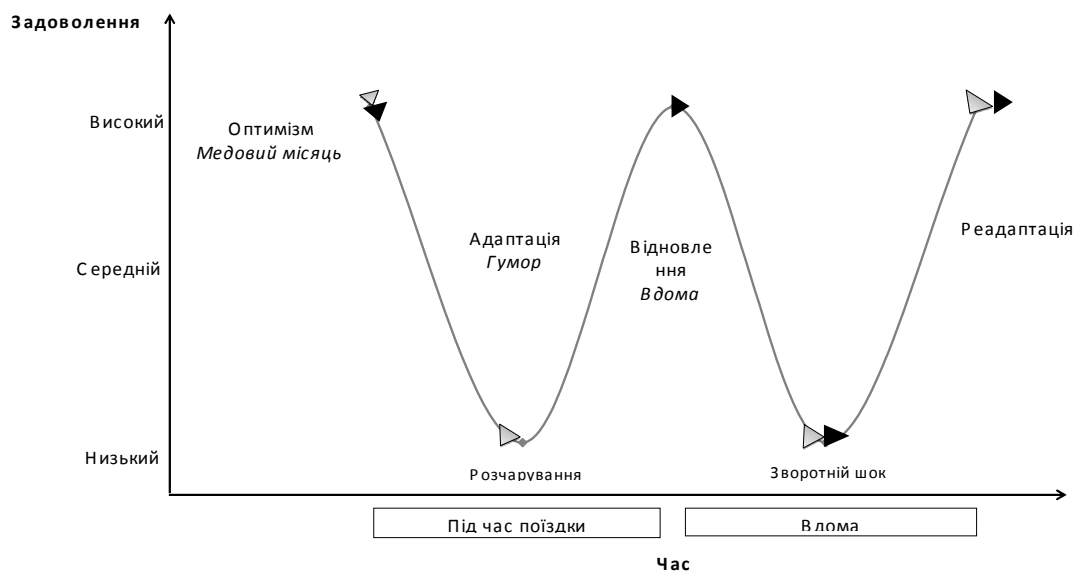
1 етап – „медовий місяць”, характеризується ейфорією, ентузіазмом, загальним піднесенням. Триває від декількох днів / тижнів до шести місяців.

2 етап – характеризується ворожим та агресивним ставленням до „чужої” країни, критикою, мисленням стереотипами. Починають проявлятися проблеми, мешканці нового середовища здаються байдужими до проблем особистості, що переживає кризовий стан.

3 етап – „відновлення”, характеризується подоланням кризового стану різними методами, з’являється почуття гумору.

4 етап – „пристосування”, характеризується прийняттям звичаїв нової країни, зникає почуття тривоги, з’являється звикання до традицій країни, їжі, напоїв [2].

П. Адлер, в свою чергу, пропонує п’ятистадійну модель „контакт – дезінтеграція – реінтеграція – автономія – незалежність”. У 1955 р. С. Лисгаард, була запропонована модель адаптації (U-крива), згідно з якою адаптант долає три основні фази: початкове пристосування, кризовий стан, остаточне пристосування [4, 131]. Пізніше динаміка зображена U-кривою була розширена Дж.Т. Гулахорн та Дж.Е. Гуллахорн до W-кривої, яка була покликана відображати процес реадaptaції при поверненні мігранта, який встиг успішно адаптуватися у новій країні, на батьківщину. Зміни, які відбулися за відсутності мігранта в його родині, колі друзів, в житті загалом, його нові погляди часто викликають відчуття дискомфорту, непотрібності, незрозуміння та спричиняють процес зворотної адаптації [9, 60].

U– та W– крива процесу адаптації

Однак, численні дослідження заперечують універсальність U- та W-моделей, оскільки процеси адаптації та реадaptaції залежать у великій мірі від індивідуальних особливостей осіб, супутніх факторів та їх комбінації у процесі адаптації та реадaptaції. Так, в літературі вже є загальноприйнятою думка, що процес адаптації у багатьох іммігрантів не обов’язково починається з „медового місяця”, а повернення на батьківщину не завжди спричиняє відчуття певного дискомфорту. Частина

іммігрантів не проходить усіх стадій адаптації через цілий ряд причин, зокрема, через неможливість подолати негативні відчуття на певній стадії або через необхідність покинути нове середовище, так і не адаптувавшись у ньому. Отже, кожна людина переживає стресовий стан по-різному, відповідно і тривалість культурного шоку у кожного різна: від декількох тижнів до року.

Зазвичай, особливо на початку, іммігранти не завжди усвідомлюють наявність у них стресового стану. Вони можуть відчувати погіршення самопочуття, депресію, ностальгію, але більшість не намагається розібратися у причинах, проаналізувати ситуацію та зарадити собі. На жаль, іммігранти не завжди можуть звернутись до спеціальних служб, які б надавали психологічну та соціальну підтримку, і часто залишаються сам на сам зі своїми проблемами або ж шукають підтримку у колі співвітчизників чи нових знайомих. Звичайно, люди з сильним характером здатні легше протистояти неприємностям, в той час як невпевнені в собі, чутливі, сором'язливі особистості піддаються більшому стресу, ізолюються від контактів з корінними мешканцями, сприймають будь-який їхній жест з підозрою. На щастя, з часом симптоми культурного шоку зникають. Першими знаками „одужання” є відновлення гарного самопочуття, почуття гумору. Людина починає розуміти мову та спілкуватись мовою приймаючого суспільства, краще орієнтуватись у побуті, розуміти культурні особливості, поступово підвищується самооцінка, відновлюється почуття самоповаги. Людина починає більше спілкуватись з новими знайомими, іммігрант стає відкритішим та привітнішим з людьми, вони в свою чергу відповідають йому тим самим, так іммігрант стає членом нового суспільства.

Щоб допомогти особистості попередити або подолати неприємні відчуття, пов'язані зі стресом, були створені крос-культурні тренінги. Вченими доведений той факт, що ті люди, які пройшли „крос-культурний тренінг” легше переживають адаптаційний період, підвищують „культурну компетенцію”, у них спостерігається зменшення негативної стереотипізації, підвищується ефективність соціальної взаємодії і просто розширюється світогляд. У 1996 вчені Gudykunst, Guzley, Hammer, створили типологію, що базується на двох основних моментах, раніше виділених Paige (тренінгових підходах та тренінговому змісті). Тренінгові підходи можуть бути дидактичними (зосереджують увагу на схожості та різності культур) та експериментальними (акцентують увагу на ситуаціях, у які може потрапити іммігрант). Тренінговий зміст включає культурно-специфічний та загальнокультурний тренінги. У першому розглядаються специфічні елементи, притаманні певній культурі, другий допомагає іноземцям зрозуміти культурний вплив на поведінку. Таким чином, за

цими критеріями було запропоновано чотири категорії тренінгів: дидактичний загальнокультурний тренінг (лекції, дискусії, відео, загальнокультурні асимілятори), дидактичний культурно-специфічний тренінг (мовний тренінг, культурно-специфічні асимілятори), експериментальний загальнокультурний тренінг (загальнокультурні моделювання, самооцінювання), експериментальний культурно-специфічний тренінг (семінари за участю представників різних культур, культурно-специфічні стимулятори, культурно-специфічні рольові ігри) [10, 37-39]. Традиційно методичною базою тренінгу були лекції, дискусії, книги, карти, пізніше відео фільми. У 60-х роках ХХ ст. у США з'явився так званий „культурний асимілятор” (Culture Assimilator) – одна з крос-культурних тренінгових програм, що на сьогоднішній день застосовується для роботи з іммігрантами. Він був розроблений групою дослідників у галузі соціальної психології та комунікацій (Fiedler F.E., Mitchell T. and Triandis H.C). Культурний асимілятор (пізніше Albert, R. запропонувала замінити назву на „міжкультурний активатор” (Intercultural Sensitizer), керуючись тим, що термін „асимілятор” передбачає культурну асиміляцію, тобто відмову від власної культурної ідентичності і повне розчинення у новій культурі) спрямований на оптимізацію взаємодії представників різних культур, входження або адаптації представника однієї культури в іншу. Культурні асимілятори були створені для Арабських країн, Ірану, Таїланду, Центральної Америки та Греції.

Завданням цієї програми є підвищення міжкультурної компетентності, озброєння інформацією про особливості та відмінності культур, допомога у розумінні світобачення представників інших культур та оцінці ситуацій з точки зору представників інших культур, ознайомлення зі способами інтерпретації поведінки людей представниками іншої культури. Такого роду програми можуть використовуватись для роботи у групі, а також індивідуально. Вони, зазвичай, складаються з ситуацій, у яких взаємодіють представники двох різних культур (ситуації являють собою типові випадки міжкультурної взаємодії, які часто призводять до виникнення непорозумінь) та чотирьох інтерпретацій їхньої поведінки [11, 5-6]. При формуванні ситуацій приймаються до уваги ключові відмінності між культурами, традиції, взаємні стереотипи, вербальні особливості та особливості невербальної поведінки. Статистика свідчить, що крос-культурні тренінги позитивно зарекомендували себе. На жаль, на сьогоднішній день в Україні не є прийнятною практика проходження такого роду тренінгів через цілий ряд причин: обмеженість доступу до програм, незнання про їх існування або просто небажання приділити увагу цьому питанню. В той же час, першим кроком до вирішення проблеми має бути усвідомлення наявності самої проблеми, її аналіз, та пошук шляхів її

подолання. Загалом, рекомендується розвивати такі риси, як відкритість до сприйняття нового, гнучкість, повагу. Дуже важливо підтримувати стосунки з друзями, спілкуватись з родинами тих, хто був у подібних ситуаціях, варто знати, що іммігрант може опинитись у важкому стані, і, що стрес – не аномалія, а нормальне явище для людини, що переїхала в іншу країну. Дуже важливо намагатись більше відпочивати, знаходити друзів, пізнавати нове середовище. Рекомендується уникати образ, вивчати мову країни, не прагнути влитись у нове середовище відразу, ставити цілі, не критикувати нове суспільство та його мешканців, бути оптимістом, намагатись отримати задоволення від спілкування чи перебування в новій культурі, не соромитись, не закриватись у собі, не втрачати свого „я”, не намагатись асимілюватись і абстрагуватись від своєї культури, не бути абсолютистом та ідеалістом, долати, а не накопичувати стрес, приймати, а не відштовхувати, шукати вихід замість заперечення існування проблеми.

Таким чином, можна зробити деякі узагальнення і охарактеризувати культурний шок, як стан, притаманний людині (іммігранту) що змінює звичне середовище і у значній мірі залежить від набору зовнішніх та внутрішніх факторів, має нестійкий періодичний характер, позитивну та негативну складову. Логічно, що для зменшення негативних проявів стресу існує необхідність проведення досліджень та розробки методології крос-культурних програм, інформування суспільства про потенційні ризики при виїзді за кордон, розробки та впровадження соціальних проектів, зокрема з метою підвищення позитивного іміджу України у світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Євтух В.* Закордонне українство / Євтух В., Трощинський В., Попок А. – К., 2005. – С. 221-222.
2. *Oberg K.* Culture shock – 1954 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:PeqSBK0liXUJ:www.smcm.edu/Academics/international/Pdf/cultureshockarticle.pdf+Cultur+e+shock+1954&hl=ru&gl=ua&sig=AHIEtbSjXevw17kDkIf118EaiW>
3. *Kim Y.* Becoming Intercultural. An integrative Theory of Communication and Cross-Cultural Adaptation / Y. Kim. – USA, 2000. – P. 18.
4. *Furnham A.* Culture Shock. Psychological Reactions to Unfamiliar Environments / Furnham A., Bochner S. – NY, 1986. – P. 49.
5. *Berry J. W.* A Psychology of immigration / J. W. Berry // Journal of Social Issues. – 2001. – Vol. 57. – No. 3. – P. 622.

6. Сороневич М. Трудова еміграція: час долати стереотипи [Електронний ресурс] / М. Сороневич // Українська правда. – К., 2009. / . – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/>
7. Spence S. Migrants' lives beyond the workplace. The experiences of Central and East Europeans in the UK / Spence S., Ruhs M., Anderson B., Rogaly B. – The Chancellor, Masters and Scholars of the University of Oxford, 2007. – 111 p.
8. Kilpi E. Prejudice as a response to changes in competitive threat: Finnish attitudes towards immigrants 1986-2006 / Kilpi E. – Oxford OX1 3UQ. – P. 9. – Режим доступу: www.sociology.ox.ac.uk/swp.html
9. Reisinger Y. Cross-cultural behaviour in tourism: concepts and analysis / Reisinger Y., Turner W. L. – Oxford, 2004. – P. 60.
10. Fowler S. An Analysis of Methods for Intercultural Training / S. Fowler, J. Blohm // Handbook of international and intercultural communication. – USA, 2001 – P. 37-39.
11. Gropper R. C. Culture and the clinical encounter: an intercultural sensitizer for the health professions / Gropper R. C. – USA, 1996. – P. 5-6.

УДК 159.923:316.48

Пов'якель Н.І.

РЕГУЛЯЦІЯ ТА ПОДОЛАННЯ ВНУТРІШНІХ КОНФЛІКТІВ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Regulowanie i zwyciężenie konfliktów wewnętrznych młodzieży studenckiej

Artykuł jest poświęcony rozpatrzeniu treści i pozycji kluczowych, dotyczących badania konfliktów wewnętrznych młodzieży studenckiej, ich pochodzenia z pozycji różnych paradygmatów psychoterapeutycznych, wyznaczeniu głównych przesłanek ich pojawienia się oraz technologii psychoterapeutycznych ich regulowania i zwyciężenia.

Szczególne miejsce i rolę pełnią konflikty wewnętrzne w różnych wiekowych i kryzysowych okresach życia. W tym kontekście ważne są konflikty wewnętrzne w okresach rozwoju studenckiego, aktywnych osobistych i profesjonalnych poszukiwań, samoidentyfikacji profesjonalnej, formowania podstaw kształcenia profesjonalnego.

Rezultatem regulowania i pozytywnego zwyciężenia konfliktów wewnętrznych jest: podniesienie kompetencji profesjonalnej, podniesienie samooceny, wiary w siebie, przyjęcie siebie, formowanie profesjonalnych umiejętności i zdolności, rozwój adekwatności oczekiwań, wyrobienie „imunitetu psychologicznego” jako umiejętności stawienia profesjonalnych i osobistych granic, formowanie realistycznych celów, pojawienia się możliwości krytycznej oceny i szybkiego

uczenia się nowych podejść rozwiązania problemów profesjonalnych, sprzyjanie kształtowaniu samoświadomości profesjonalnej, rozwój osobistej i profesjonalnej refleksji.

Постановка проблеми. Розгляд особливостей різноманітних конфліктів, їх змісту, природи та особливостей подолання, доцільно розглядати з погляду на особистісні проблеми кожного окремого індивіда. Психологічні дослідження внутрішніх конфліктів завжди займали особливе місце в гуманітарних, та в особливості в психологічних дослідженнях. Це було пов'язано з тим, що внутрішні конфлікти грають ключову роль у багатьох видах конфліктів (міжособистісних або міжгрупових, етнічних або сімейних, педагогічних або управлінських тощо) [1; 2; 3; 7; 8].

Особливе місце й роль мають внутрішні конфлікти в кризові та вікові періоди життєвого шляху. В цьому контексті, суттєве місце займають внутрішні конфлікти в студентський період розвитку, період активного особистісного й професійного пошуку, професійного самовизначення, закладання основ професійного становлення.

Внутрішній конфлікт найчастіше визначається як зіткнення у особистості приблизно рівних за силою, але протилежно спрямованих (амбівалентних) інтересів, прагнень, мотивів та потреб, більшість із яких особистістю не усвідомлюється. внутрішній конфлікт – це конфлікт, що відбувається в психічному світі особистості, якому властиві деякі особливості:

- Специфічність із точки зору структури конфлікту: внутрішній конфлікт не має суб'єктів конфліктної взаємодії в особі окремих особистостей або груп людей.

- Специфічність форм прояву й протікання: внутрішній конфлікт проходить у формі переживань, іноді надзвичайно тяжких. Нерідко супроводжується стресом, страхом, депресією, іноді набуває форми неврозу.

- Латентність або прихованість: внутрішній конфлікт не завжди легко побачити, тому що людина більшою мірою не тільки не усвідомлюють власний стан конфлікту, але й приховують (свідомо або підсвідомо) іноді навіть від себе стан переживання конфлікту під активною діяльністю, підвищеною контактністю або веселістю тощо.

Метою статті є узагальнюючий розгляд основних теоретичних позицій глибокої психології стосовно проблеми, наслідків та основних психотерапевтичних технологій регуляції та подолання внутрішніх конфліктів.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Найбільш впливовою і інтелектуально насиченою в глибинній психології стала на межі 19-20 сторіч теорія З. Фрейда, в якій внутрішній, психологічний, внутрішньоособистісний або внутрішній конфлікт особистості виступає як постійна й значна динамічна сила. Згідно із З. Фрейдом, людина конфліктна за своєю природою [8].

Основним механізмом захисту від переживання внутрішніх конфліктів З. Фрейд вважав сублімацію, тобто перетворення сексуальної енергії людини в інші види його діяльності, в тому числі і у творчість. Крім названих вище, до захисних механізмів у розвиток поглядів З. Фрейда, також відносять: заперечення, ізоляцію, фантазію, придушення, компроміс, заперечення реальності, знищення тощо. Положення, які сформульовані й обґрунтовані в класичному психоаналізі З. Фрейда, отримали подальший розвиток і інтерпретацію або ж критику в роботах його послідовників і опонентів, зокрема, в теоріях А. Адлера, К. Юнга, К. Хорні, Е. Фромма тощо.

Так, А. Адлер надавав велике значення механізмам компенсації і зверхкомпенсації як мотивам діяльності й поведінки людини. В ході роботи над проблемою комплексу неповноцінності, принципу компенсації (адекватної і неадекватної або вигаданої) та зверхкомпенсації, А. Адлер досліджував несвідоме, його зміст і структурні елементи, особливе значення надаючи внутрішнім конфліктам у прагненні особистості до переваги над іншими.

К. Юнг вивчав проблему внутрішніх конфліктів шляхом розгляду комплексів, розробив і ввів у психологічну практику поняття “комплекс Електри”, який доповнив поняттям “комплекс Едіпа”, що стосується потягів і переживань дівчинки по відношенню до батька, звідси неусвідомлена неприязнь до матері [11].

Е. Фромм звертається до проблем внутрішнього конфлікту, розглядаючи його в аспекті “екзистенціальної дихотомії”. Автор робить висновок про наявність таких суперечностей, які містяться в самій сутності людини. Тому вони не можуть бути подоланими: проблеми життя і смерті, обмеженість життя, величезні потенційні можливості людини й обмежені умови їх реалізації. Внутрішній конфлікт за Е. Фроммом набуває значного соціального значення. Деструктивність внутрішнього конфлікту вбачається автором у бажанні зруйнувати світ, щоб позбутися відчуття власної безсили, як остання спроба не дати миру зруйнувати себе. Людина повинна прийняти на себе відповідальність за самого себе і визнати, що тільки власними зусиллями зможе знайти сенс власного життя [8].

К. Хорні, визначаючи психологічні причини виникнення внутрішніх конфліктів, вважає, що поведінка особистості визначається несвідомим. Саме несвідомі спонукання, на думку автора, мають афективний, емоційний характер, при цьому відчуття тривоги розглядається К. Хорні як базове у дослідженні і моделюванні поведінки особистості [10].

Тривога, за К. Хорні, є одним із найпоширеніших афектів, які відчуває людина, а ворожі спонукання утворюють головне джерело невротичної тривожності. Автор виділяє чотири основні способи уникання тривожності: раціоналізація; заперечення; спроба приглушити тривогу (наприклад, шляхом застосування алкоголю або наркотиків); уникання (або утікання) від хвилюючих думок, відчуттів, спонукань чи ситуацій, які їх викликають.

Внутрішній конфлікт, за К. Хорні, виявляється у стосунках любові, прихильності і ставлень людини, ставленнях, пов'язаних із оцінкою "Я", пов'язаних із самоствердженням або ж пов'язаних із агресією та ін. К. Хорні визначає три основні моделі поведінки як результат вирішення внутрішніх конфліктів: прагнення до людей – прагнення до єднання з іншими людьми, причетність до групи, до суспільства особистість намагається забезпечити себе (модель сумісної діяльності, взаємодії, інтенсивного спілкування); прагнення від людей – прагнення бігти від людей, від спілкування з ними, відходити від суспільства, при цьому бажання створювати свій власний (можливо, ілюзорний) світ (модель відходу від спілкування та взаємодії); прагнення проти людей – прагнення руйнувати світ, боротися проти нього (модель боротьби та руйнування). Моделям поведінки, що виділені К. Хорні, відповідають і типи конфліктних особистостей: стійка; запобігаюча; деструктивна. Визначені моделі поведінки в ситуації внутрішнього конфлікту в більшій або меншій мірі як раз і є причиною так званої зовнішньої конфліктності особистості, яка має прояв у міжособистісних та інших зовнішніх конфліктах.

Досить поширеними та надзвичайно популярними в психології конфліктів є роботи К. Левіна, який розглядав різні види внутрішніх конфліктів [4]. Спираючись на розроблену "теорію поля" особистості, К. Левін запропонував наступну класифікацію внутрішніх конфліктів: еквівалентний (конфлікт наближення-наближення), вітальний (конфлікт уникання-уникання), амбівалентний (конфлікт наближення-уникання).

Вивчаючи проблематику внутрішніх конфліктів, особливо у підлітковому та юнацькому віці, доцільно приділяти увагу питанням взаємозв'язку потреб і ступеня їх задоволення. Перетворення, які відбуваються в суспільстві, що знаходиться в стані змін, на думку П.В. Лушина, зумовлюють не тільки зміни процесу пошуку та отримання особистістю ідентичності, але і сам зміст цієї ідентичності як однієї з

першорядних і життєвих людських потреб. Переживання особистістю власної неоднозначності, складності внутрішнього світу, усвідомлення змінності і нестабільності світу, власних бажань і домагань, та нерідко – неможливості їх реалізації, коливання самооцінки, боротьба мотивів – все це є простором внутрішніх конфліктів [5].

Наші дослідження показали, що внутрішні конфлікти в юнацькому віці, можна поділити на дві групи, в залежності від протиріч, що лежать в основі конфлікту [7]:

- конфлікти, що виникають у наслідок переходу об'єктивних протиріч, зовнішніх по відношенню до людини, у внутрішній світ (моральні конфлікти, адаптаційні та ін.);

- конфлікти, що виникають із протиріч внутрішнього світу особистості (мотиваційні конфлікти, конфлікти неадекватної самооцінки), котрі відображають відношення особистості до середовища.

О. Донченко і Т. Титаренко виділяють три рівня розвитку психологічного протиріччя, що складає основу внутрішнього конфлікту: психологічна рівновага внутрішнього світу особистості; порушення рівноваги, ускладнення видів діяльності, проекція психологічного дискомфорту на роботу, спілкування з оточенням (внутрішній конфлікт); неможливість реалізації планів і програм, “переривання життя”, неможливість виконувати власні життєві функції до тих пір, поки не вирішиться протиріччя (життєва криза) [3].

Як визначають автори, на кожному з рівнів можливо вирішення протиріччя. Ця можливість залежить від того, що людині необхідно для нормального і повноцінного життя, яким потребам та їх реалізації погрожує відмова або неможливість реалізації. Може бути і так, що до внутрішнього конфлікту людина так і не приходять, але нерідко все ж таки протиріччя розвивається далі і переростає у внутрішній конфлікт.

Проведені дослідження з практичної психології конфлікту показали, що можна визначити різноманітні умови виникнення внутрішніх конфліктів і супроводжувальних їх переживань [7; 8]:

- особистісні умови (складний внутрішній світ та актуалізація цієї складності; складна ієрархія потреб і мотивів; високий рівень розвитку відчуттів та цінностей; підвищена схильність особистості до самоаналізу і рефлексії);

- зовнішні умови (задоволення глибоких і активних мотивів і ставлень особистості стає неможливим або знаходиться під загрозою);

- внутрішні умови (наявність суттєвих протиріч між різними сторонами особистості; усвідомлення особистістю суб'єктивної невирішеності ситуації, коли людині здається, що вона не зможе пережити ситуацію вибору, та емоційно занурюється в неї тощо).

Переживання, як відомо, є формою активності особистості, в якій усвідомлюється протиріччя і відбувається процес його розв'язання на суб'єктивному рівні. Переживання є емоційно забарвленим станом особистості. Ф. Василюк розглядає "...переживання як внутрішню діяльність, внутрішню роботу, за допомогою якої людині вдається перенести ті чи інші... життєві події... встановити втрачену душевну рівновагу, ...впоратися з критичною ситуацію" [2].

Для внутрішнього конфлікту особистості властиве, на думку автора, у першу чергу, ціннісне переживання, зокрема, коли:

- особистість ще не досягла вищих етапів ціннісного вдосконалення, і супроводжується зміною її ціннісно-мотиваційної системи (мотиви, які не відповідають цінностям, відторгаються свідомістю або ж стають незначущими);

- особистість знаходиться на вищих щаблях розвитку ціннісної свідомості (не цінність належить особистості, а сама особистість є частиною цінності, належить їй, в ній знаходить сенс життя).

В цілому, переживання, зокрема, деструктивних внутрішніх конфліктів специфічні і відрізняються від інших типів переживань: досить високою психоемоційною напругою; специфікою усвідомлення труднощів ситуації; проявом процесу вибору, сумніву та боротьби, що відображає переструктурування ціннісно-мотиваційної системи особистості та ін.

Переживання, що супроводжують внутрішні конфлікти, мають позитивні і негативні наслідки в залежності від:

- ступеня переживання та психоемоційної напруги, що супроводжують внутрішній конфлікт;
- від конструктивної або деструктивної спрямованості конфлікту.

Так, конструктивні внутрішні конфлікти ускладнюють психічне життя людини, сприяють її розвитку й особистісному зростанню, є основою морального розвитку та особистісних змін. Крім того, конструктивні і позитивно спрямовані конфлікти формують особистість, її самооцінку, Я-концепцію, саморегуляцію тощо.

Деструктивними або негативними конфліктами вважаються такі внутрішні конфлікти, які поглиблюють роздвоєння особистості, переходять у життєві кризи, що супроводжуються суттєвими і глибокими переживаннями, призводять до розвитку невротичних реакцій, виникнення й усталення непродуктивної поведінки (конфліктної, адиктивної, суїцидальної).

До суттєвих наслідків деструктивних внутрішніх конфліктів відноситься, у першу чергу, і те, що вони порушують життєвий цикл особистості та успішність життєдіяльності. Так, вони знижують ефективність професійної діяльності і працездатність, сприяють

виникненню втомлюваності, “емоційного вигорання”, розвитку стресів і неврозів, пов'язаних із неуспішністю діяльності та очікуванням нових неуспішностей і невдач.

Довготривалі внутрішні конфлікти можуть затримувати розвиток особистості. Суттєвим є і те, що властиві внутрішнім конфліктам переживання, коли вони займають суттєве місце в житті людини, є те, що особистість не тільки не може знайти вихід з складної ситуації або зі стану психоемоційної напруги, але й неможливим стає навіть їх розв'язання та конструктивна трансформація, що стимулює виникнення глибинних невротичних конфліктів. Невротичні внутрішні конфлікти особистості можуть приводити до різних психологічних наслідків, зокрема, до виникнення різних форм і видів відхилень і порушень поведінки особистості. У першу чергу, мова йде, про виникнення адиктивної поведінки, суїцидальної поведінки, суїцидальних думок і нав'язливих станів тощо.

Особливу цікавість із психологічної точки зору має специфічна поведінка адиктів у міжособистісних стосунках, а саме: знижена витривалість труднощів, що обумовлена наявністю гедоністичної установки (прагнення до негайного отримання задоволення та удоволення власних бажань); підвищена образливість, підозрілість, конфліктність; прагнення справляти на оточуючих позитивне враження, але при цьому адикти, як правило, нудні, одноманітні люди у повсякденному спілкуванні; нездатність до глибоких позитивних емоційних стосунків; уникання від відповідальності у прийнятті рішень та пошук виправдовувальних аргументів; стереотипність, повторюваність поведінки; необов'язковість; схильність до брехні.

Схильність до адиктивної поведінки, як це показали дослідження, доцільно розглядати як особистісне новоутворення, що формується постійно і складається з деяких компонентів: відсутність мотивації досягнення; несформованість функції прогнозування поведінки; низький рівень самосвідомості; екстернальний локус контролю; низький рівень самоповаги; протирічність самооцінки та рівня досягнень; уникання реальності.

Суїцидальна поведінка відноситься до крайньої форми і ступеня переживань і деструктивного виходу з внутрішніх конфліктів, вона супроводжує суїцидальну кризу, що переживає особистість. Центральну роль у виникненні суїцидальної кризи особистості можуть грати конфлікти, які обумовлені специфікою трудової діяльності, сімейних стосунків, проблемами здоров'я або матеріально-побутовими труднощами.

Суїцидальна поведінка найчастіше зумовлюється гострими переживаннями конфліктних ситуацій, їх сприйняттям як критичних, кризових і безвихідних, наявністю деструктивного внутрішнього конфлікту, що має прояв:

- у мотиваційній сфері – наявністю смислоутворювальних мотивів, які неможливі до одночасної реалізації та впровадження в життя;
- в емоційній сфері – афективні емоційні переживання, що відображають рівень підвищеної значущості кризової ситуації (гострий афект, депресивні стани, стани фрустрації високої інтенсивності, переживання неможливості переживання конфліктної ситуації, ефективно очікування негативних наслідків конфлікту, страх відповідальності та очікування тощо);
- у пізнавальній сфері – усвідомлення психотравмуючої ситуації як кризової, усвідомлення кризи та безвихідності, прийняття суїцидального рішення суїцидальних цілей та планування суїцидальних дій;
- у поведінковій сфері – наявність вербальних і поведінкових суїцидальних реакцій та дій.

Одне з найважливіших місць у профілактиці крайніх (наприклад, адитивних або суїцидальних) форм переживання конфліктних ситуацій та їх подолання займає психологічний аналіз та регуляція внутрішніх конфліктів особистості, яка підвищено уразлива і схильна до таких крайніх форм переживань, і, зокрема, психологічна робота з особистісними якостями і негативними психічними станами, а саме з:

- підвищеним егоцентризмом особистості, що надмірно занурена у власні переживання і страждання;
- аутоагресією особистості, що спрямована на саморуйнування, негативне ставлення до себе, неприйняття себе, своїх рішень, своєї зовнішності;
- песимістичною установкою особистості, її схильністю до негативного світосприйняття і депресивних переживань;
- схильністю до нав'язливих станів і думок, які мають зверхцінний характер і викликають стан неспроможності, дезадаптації, депресії, відчаю.

Знаючи причини і чинники, які сприяють виникненню внутрішніх конфліктів, особливості їх переживання, можливо обґрунтувати умови їх регуляції, попередження й подолання. Серед психологічних умов регуляції, попередження і подолання деструктивних внутрішніх конфліктів особистості провідне місце займають різноманітні психотерапевтичні технології, які дозволяють: по-перше, трансформувати деструктивний внутрішній конфлікт у позитивне русло, перетворити його в рушійну силу розвитку особистості, а по-друге, змінити негативний

спектр переживань особистості та їх наслідків, пов'язаних з внутрішніми проблемами самотності, невпевненості. Тривожності та різноманітних страхів і очікувань невдач, негативного самоствавлення та Я-концепції особистості.

Серед умов попередження внутрішніх конфліктів виділяються наступні: прийняття складних життєвих ситуацій як даності буття; формування життєвих цінностей й дотримування їх; необхідність бути гнучким та адаптивним; поступаючись у незначному, не бажано перетворювати це у систему; бажано сподіватися на найкращий розвиток подій, та взагалі базуватися на позитивному світосприйнятті й оптимістичному ставленні до життєвих ситуацій, що є важливою умовою і показником психічного здоров'я людини; необхідність не стільки прагнути до задоволення всіх своїх потреб, а зменшувати їх; розвиток вольових якостей та умінь довольної саморегуляції; особистісна зрілість; прагнути до того, щоб оцінка власного Я відповідала дійсному Я, тобто бажано забезпечувати адекватність самооцінки; доцільно не накопичувати проблеми і негативні переживання тощо.

Особистості, які переживають внутрішні конфлікти, своєю поведінкою, відношеннями і стосунками провокують виникнення інших конфліктів. Саме тому для регуляції і подолання внутрішніх, особливо деструктивних внутрішніх конфліктів у психотерапії конфліктів є важливим:

- по-перше, встановлення факту наявності внутрішнього конфлікту;
- по-друге, визначення психологічної природи, типу конфлікту та його поверхових і глибинних причин;
- по-третє, застосування відповідного та конструктивного у даному випадку психотерапевтичного засобу подолання конфліктної ситуації та переживань, пов'язаних з нею. При цьому надзвичайно важливо пам'ятати, що найчастіше для розв'язання внутрішніх конфліктів їх носії потребують психологічної, а найчастіше та у першу чергу психотерапевтичної допомоги.

Важливим є і те, що перед тим, як аналізувати думки і аргументи опонентів конфлікту, які є причинами їх конфліктної протидії, перед тим, як починати процедуру експертизи та розв'язання конфлікту, необхідно детально проаналізувати та вивчити психологічні особливості самих учасників (опонентів) конфлікту, тому що надзвичайно висока вірогідність наявності у них деструктивних внутрішніх конфліктів. В цьому випадку фахівці відзначають специфічні відмінності поведінки та вирішення конфлікту.

У визначенні психотерапевтичних технологій подолання внутрішніх конфліктів, треба враховувати, яку функцію вирішує внутрішній конфлікт.

Саме тому особливу увагу повинні займати дезінтегруючі неконструктивні конфлікти, які не тільки дезорієнтують і дезінтегрують особистість, але й призводять до виникнення довготривалих і негативних психічних станів: страхів, стресів, хвилюючих переживань, депресій, відчаю, виникненню і розвитку захисних стереотипів поведінки тощо.

Внутрішній конфлікт зумовлюється самою психікою особистості, особливо, в пізньому юнацькому віці (студентський період розвитку), її розвитком і змінами, а також наявністю взаємозв'язку внутрішнього світу людини і зовнішнього середовища, в якому особистість реалізує свої потреби. Вирішення внутрішніх конфліктів особистості можливе різними способами і за допомогою різних психотерапевтичних технологій залежно від змісту конфлікту.

Особливого значення набуває психотерапевтична підтримка “Я-концепції” особистості в напрямі досягнення нею адекватного уявлення про себе, усвідомлення та прийняття реальності і тієї ситуації, в якій вона знаходиться. Порушення внутрішньої гармонії “Я-концепції” більшою мірою веде до виникнення і розвитку саме деструктивних внутрішніх конфліктів, їх неможливості позитивних трансформацій і конструктивного подолання. В цих випадках внутрішні конфлікти виникають в результаті незадоволення потреб, випробування труднощів при їх реалізації.

Узагальнюючи, можна виділити базові психотерапевтичні способи, що набули рівня технологій у подоланні внутрішніх конфліктів особистості:

1. Латентні або приховані способи подолання внутрішніх конфліктів, що набули вже форму технологій і досліджуються, зокрема, в психоаналітичній психотерапії, та які припускають: істерію, симуляцію страждання; сублімацію – переклад психічної енергії в інші області діяльності; компенсацію – відшкодування втраченого шляхом отримання інших цілей і результатів; відхід від дійсності – занурення у мрії, фантазії, роздуми; номадизм – зміна місця проживання, роботи, сімейного стану; неврастенію; раціоналізацію – самовиправдання за допомогою логічних міркувань, цілеспрямованого відбору фактів, аргументів; ідеалізацію – абстрагування – відрив від реальності; регресію – придушення відчуттів, устремлінь, бажань – звернення до примітивних форм поведінки, відхід від відповідальності; ейфорію – показні веселощі, радісний і задоволений стан; проекцію – прагнення звільнитися від негативних якостей шляхом приписування їх іншому; диференціацію – уявний розподіл висловлених думок від їх автора або опонента. Саме приховані або латентні технології спроб особистості подолання внутрішніх конфліктів і пов'язаних з ними переживань різного ступеню конструктивності, іноді дозволяють людині відійти від переживань і страждань, але, як відомо, значною мірою

створюють інші суттєві психологічні проблеми і наслідки для особистості, її психічного та фізичного здоров'я.

2. Відкриті способи подолання внутрішніх конфліктів, що властиві технологіям когнітивної психотерапії, гештальттерапії, гуманістичній та екзистенціальній психотерапії, та припускають: рефлексію власних можливостей і реалій, та ухвалення рішення особистістю; припинення коливань і сумнівів; зосередження на проблемі та її повному або частковому її вирішенні (найкращий варіант – змістовне „вичерпування” проблеми), а не на переживаннях і відчаї; зміні негативних установок на позитивні, позбавлення від принципу створення в складних життєвих ситуаціях „образу конфлікту”, та, відповідно, підтягувань життєвих негаразд і негативу; відчутті сили і свободи власного життєвого потенціалу і власних можливостей, зокрема, у вирішенні конфліктних і будь-яких ускладнених ситуацій.

Висновки та перспективи. Психологічний феномен внутрішніх конфліктів та психотерапевтичних технологій їх регуляції і подолання є невичерпним і неосяжним у просторі глибинної психології, її можливостей і потенціалу. Внутрішні конфлікти сприяють успішній професійній ідентифікації тільки за умови їх усвідомлення й вирішення. В результаті регуляції і продуктивного подолання внутрішніх конфліктів: підвищується професійна компетентність; підвищується самооцінка, віра в себе й прийняття себе; формуються професійні уміння і навички; розвивається адекватність очікувань; виробляється „психологічний імунітет” як уміння встановлювати власні особистісні і професійні межі; формується реалістичність цілей; з'являється здатність критично оцінювати і швидко засвоювати нові підходи у рішенні професійних проблем; сприяє формуванню професійної самосвідомості, розвитку особистісної та професійної рефлексії. Таким чином, під конструктивною регуляцією, перетворенням (трансформацією) і подоланням внутрішніх конфліктів у контексті глибинної психології та її технологій, розуміється, у першу чергу, набуття узгодженості компонентів внутрішнього світу людини, встановлення єдності психіки та її складових, зниження гостроти протиріч життєвих стосунків. Психологічні механізми регуляції внутрішніх конфліктів містять розвинення у студентської молоді рефлексії, самоусвідомлення та саморозвитку, формування „психологічного імунітету” й становлення психологічного здоров'я особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцупов А. Я. Конфликтология: Учебник для вузов / Анцупов А. Я., Шипилов А. И. – М.: Юнити, 1999.
2. Василюк Ф. В. Психология переживания / Василюк Ф. В. – М.: МГУ, 1984.
3. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармония / Донченко Е. А., Титаренко Т. М. – Киев: Политиздат, 1989.
4. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / Левин К. – СПб, 2000.
6. Лушин П. В. Психология личностного изменения / Лушин П. В. – Кировоград: ООО Имекс ЛТД, 2002.
7. Пов'якель Н. І. Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи : [монографія] / Пов'якель Н. І. – 2 вид., доп. і випр. – К.: ВО НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008.
8. Пов'якель Н. І. Основи психології конфлікту (з практикумом) / Пов'якель Н. І. – К.: НПУ, 2009.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / Фрейд З. – М.: Наука, 1991.
10. Хорни К. Ваши внутренние конфликты / Хорни К. – СПб: Лань, 1997.
11. Юнг К. Г. Аналитическая психология: теория и практика / Юнг К. Г. – К.: СИНТО, 1995.

УДК 141.7:37

Ярошенко А.О.

НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТНЬО - ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Kierunki modernizacji ukraińskiej polityki oświatowo-informacyjnej

Artykuł został poświęcony rozpatrzeniu aktualnych kierunków modernizacji ukraińskiego systemu oświaty, które przewidują stworzenie informacyjnej przestrzeni oświaty oraz wejście do światowej przestrzeni informacyjnej poprzez informatyzację i internetyzację oświaty. W wyniku informatyzacji rozwija się jakościowo nowy system ciągłej, otwartej, dystansowej oświaty, jaka może pomóc zwyciężyć kryzys w oświecie.

Badania struktury i określenie czynników oświatowo-informacyjnej polityki pozwoliło zobaczyć jej wewnętrzne związki i zależności, otwierając możliwość przeniknięcia do jej istoty. Wyjaśnienie treści oświatowo-informacyjnej polityki możliwe jest przy pomocy opracowania kierunków, dla jakich ona ma ważne znaczenie. Do takich należą: humanizacja oświatowo-informacyjnego kierunku, co wykazuje współczesny stan humanistyki i obejmuje szerokie spektrum działalności

oświatowej ludzi; demokratyzacja; udoskonalenie prawnych i prawodawczych zasad; integracja do światowej przestrzeni oświatowej, stworzenie sprzyjających warunków dla skutecznego zabezpieczenia informacyjnego w sferze oświaty; regulowanie działalności ŚMP (środków masowego przekazu) w sferze oświaty.

Proces informatyzacji w oświecie wykonywany będzie w takich kierunkach: informatyzacja socjalno-psychologicznej dziedziny oświaty; informatyzacja środków działalności oświatowej; informatyzacja zarządzania. W związku z tym informatyzacja nie jest celem, lecz jedynie środkiem stworzenia niezbędnych warunków informacyjnych, które zwiększają skuteczność korzystania z działalności oświatowej oraz zapewniają rozwój oświaty. Stworzenie jednolitej przestrzeni informacyjnej Ukrainy będzie służyć udoskoleniu skuteczności zarządzania oświatą. Pomóc w tych przedsięwzięciach ma polityka oświatowo-informacyjna.

В останні десятиріччя освіта стала набувати нового характеру. В громадській думці знаходить схвалення така діяльність, яка створює умови для розв'язання кризових явищ і проблем освіти в основному політико-правовими методами. У цьому контексті освітньо-інформаційна політика може трактуватись як ефективний засіб досягнення освітньо-політичних цілей. При цьому вона здатна відповідати сучасним ідеям гуманізму.

Одним із важливих напрямів освітньо-інформаційної політики є гуманізація освітньо-інформаційного напрямку, що відповідає сучасним гуманістичним поглядам і охоплює широкий спектр освітньої діяльності людей. Гуманізація вимагає від сучасної освіти особливо серйозних реформаційних кроків у бік оновлення змісту освіти і застосування нових педагогічних підходів до навчання, впровадження інформаційних і комунікаційних технологій, які модернізують процеси розвитку суспільства. Ці реформи не відбуватимуться легко; вони потребуватимуть значних зусиль, багато часу для адаптації та впровадження змін.

Не менш важливим є переконання в тому, що освітньо-інформаційна політика неминуче повинна базуватися на гуманістичних настановах. У реальній практиці досягти такого ідеального стану вельми важко, тому критерієм тут може бути принцип достатності, який визначає політичну доцільність насильства в демократичній державі, коаліції таких держав, світовій спільноті в рамках ООН. Оскільки ідеї гуманізму можна реалізувати найбільшою мірою в умовах істинної демократії, то найважливішим напрямом освітньо-інформаційної політики є забезпечення демократизації освітньої сфери. Цей напрям базується на відносинах між державою і суспільством, владою і громадською думкою як усередині країни, так і зовні. Тут великого значення набуває формування та врахування громадської думки. Вона зумовлена

характером сучасної освітньо-політичної діяльності, а також її актуалізацією, пов'язаною з новим змістом освітньо-політичних відносин і освітньої справи в цілому.

Державно-політичні та соціально-економічні перетворення в Україні кінця ХХ століття мали істотний вплив на освіту. За короткий строк відбулась її адаптація до принципово нових умов політичного життя, до вільного розвитку демократичного суспільства. Вдалося започаткувати академічну автономію вищих навчальних закладів, забезпечити різноманіття освітніх установ і варіативність освітніх програм, розвиток багатонаціональної української школи і недержавного сектора освіти. Отже, іншим важливим напрямком модернізації освітньо-інформаційної політики є її подальша демократизація.

Важливим напрямом освітньо-інформаційної політики є й вдосконалення її правових, законодавчих основ. Становлення та розвиток демократії як найпоширенішої форми політичного режиму характеризується рядом вимог, серед яких найважливішими є: верховенство права й закону; пріоритет прав і свобод громадян над інтересами держави; рівність усіх перед законом і судом; дотримання демократичних процедур вироблення та ухвалення законів.

Нові інформаційні можливості зумовлюють зміну підходів у сфері освітнього будівництва. Досвід освітньої діяльності, накопичений упродовж останнього десятиріччя, показує, що сьогодні є, щонайменше, дві визначальні тенденції: а) освіта стає безпрецедентно інформаційно насиченою; б) підготовка та успішний розвиток сучасної освіти вимагають ефективного освітньо-інформаційного забезпечення з боку держави. Тому розвинуті держави світу відповідально розробляють і здійснюють освітньо-інформаційну політику.

Зазначені напрямки дістали віддзеркалення й закріплення в Законі "Про освіту". Проте комплексного оновлення системи освіти не сталось, у зв'язку з чим нинішній стан освіти – його зміст і структура, його матеріальна база, організаційно-економічні та управлінські механізми, статус педагогічного працівника не відповідають сучасним потребам розвитку країни, запитам особи, суспільства і держави.

Сьогодні розвиток українського суспільства відбувається значною мірою під впливом ідей і цінностей, які диктуються ринковою економікою, зростаючою конкуренцією тощо. Дедалі відчутніший акцент робиться на комерційних цінностях і досягненні успіху. Спостерігається зростання індивідуалізму й егоцентризму, що лише підсилюється впровадженням інформаційних технологій. Глобалізація як породження лібералізму стала каталізатором процесу загальної комерціалізації та впровадження логіки конкурентної боротьби і ринку в такі сфери, як

культура, освіта, охорона здоров'я, соціальні послуги, тобто в ті сфери, які ще донедавна розглядались як "суспільне благо".

Така пильна увага до освіти з боку ділових кіл, політиків і міжнародних організацій пояснюється тим, що освіта сьогодні – це стратегічний ресурс, який забезпечує досягнення успіху не тільки окремим індивідам, виробникам, а й цілим країнам. Держава ж повинна виступати гарантом і захисником суб'єктів освітнього процесу. Заходи соціальної підтримки освіти повинні поєднуватися з посиленням ролі держави в забезпеченні відповідності освітньої діяльності запитам особистості й суспільства.

Говорячи про пріоритети освітньо-інформаційної політики української держави, зупинимось на тих її аспектах, які детермінують рівень її розвитку. Йдеться про вироблення мети, завдань, змісту освітньо-інформаційної політики у контексті наближення нашої системи освіти до світової, згідно з Болонськими домовленостями.

Судячи з особливостей розвитку освіти в останні 20 років, її головну мету можна звести до того, щоб а) дати можливість тим, хто навчається, вдосконалювати і поповнювати свої знання в різних сферах у рамках діючих освітніх програм; б) забезпечити отримання кваліфікаційного ступеня на основі результатів відповідних іспитів; в) гарантувати якісну освіту з різних напрямів підготовки фахівців. Підвищення якості освіти сьогодні дедалі більшою мірою залежить від рівня впровадження інформаційно-комунікаційних технологій і формування інформаційної культури [2, с. 13-22].

Нові геополітичні реалії відкривають для України нові, набагато ширші можливості демократичного розвитку, у тому числі й у сфері освіти. Отже, наступним напрямком освітньо-інформаційної освіти України є інтеграція в світовий освітній простір. Болонська система реформування освіти стала однією зі складників євроінтеграції. Враховуючи єдність кордонів України з Євросоюзом, історичну, культурно-цивілізаційну, територіальну ідентифікацію України, а також входження в єдиний європейський загальноосвітній простір і стратегічний курс держави на євроінтеграцію, постає потреба вивчення освітньо-інформаційної політики розвинутих європейських країн і запозичення передового досвіду в нашій країні.

У добу становлення інформаційної цивілізації багато традиційних інститутів і цінностей трансформуються. Під впливом нових умов змінюються цілі, зміст і засоби освіти. Але малоімовірно, що зміниться її сутність. Швидше вона набуде нових рис, матиме свої особливості.

Іншою тенденцією в системі відношення "освіта – інформація – людина" стає посилення прив'язки комунікативної дії до конкретного

одержувача інформації. В сучасних умовах інформаційна дія розраховується на певну категорію людей. Наприклад, “дія у випадку PR (public relations) спрямована на певні сегменти аудиторії, і в майбутньому нас чекає колосальна індивідуалізація такої комунікації, коли кожен одержуватиме особисте послання, складене з урахуванням його інтересів”.

Ще однією тенденцією нового інформаційного впливу вважається зміна спрямованості інформаційних потоків у системі “лідер – маси”. Специфіка нової пропаганди, на думку А. Едельштейна, не в гомогенності аудиторії, що пасивно сприймає нав’язувану їй інформацію, а в її різноманітності [див.: 4].

Оскільки інформацію, що викликає соціальний резонанс, до громадськості доводять головним чином електронні ЗМІ, то їхня діяльність створює образ певної реальності. Засобами управління ЗМІ можна формувати образ належної (ціннісно зумовленої) реальності. Таку реальність можна не тільки сконструювати, а й зробити фіктивною. При цьому вона сприйматиметься як об’єктивно існуюча. Така залежність дає можливість ефективно оперувати фіктивною реальністю в освітній меті. В цьому контексті, на думку В. Рачкова, можна вивести закономірність: “те, що потрапило в інформаційне поле і стало об’єктом уваги, стає більш реальним, ніж те, що не потрапило” [1, с.534]. Тож у змістовному аспекті освіта дедалі більшою мірою стає залежною від інформаційного складника в безпосередньому й опосередкованому її використанні.

Є й інша сторона питання. Вона полягає в самому інформаційному забезпеченні, засобах інформаційних технологій, їх структурі та розміщенні. Ми стаємо свідками того, що освіта, освітянська діяльність почали змінювати свої форми. Здійснюється часткова модернізація засобів освіти способів і методів освітянської діяльності для досягнення політичної мети. Причому головним завданням цієї модернізації є інформаційне насичення навчально-виховного процесу, систем освітнього управління та свідомості самих освітян. При цьому позитивним пріоритетом освітньо-інформаційної політики стає забезпечення трансформації освітньої сфери суспільства та освітньої справи відповідно до умов інформаційної цивілізації. Реалізація цього стратегічного пріоритету вимагає створення відповідних програм. Існують і інші пріоритети. Для різних держав вони різні, проте в загальному контексті і в умовах переходу до інформаційної цивілізації вони зберігають свою актуальність.

Цілком очевидно, що становлення інформаційного суспільства неможливе без здійснення інформатизації всіх сфер людської діяльності. Як відзначають українські вчені, глибинна суть інформатизації суспільства полягає в інтелектуально-гуманістичній трансформації всієї

життєдіяльності людини і суспільства на основі дедалі більш повної генерації та використання інформації як головного ресурсу розвитку [3].

На основі сказаного можна визначити наступні напрями освітньо-інформаційної політики: а) забезпечення єдності процесів управління освітою за допомогою автоматизованих засобів управління і пов'язаних з ними комплексів із використанням технічних і програмних засобів нових поколінь; б) створення інформаційних систем Міністерства освіти і науки України на користь забезпечення процесів (у тому числі й інтелектуальних) освітньої діяльності; в) використання сучасних інформаційних технологій для досліджень і запровадження в життя якісно нових засобів інформаційних технологій і форм їх застосування та ін.

Найважливішим напрямом модернізації освітньо-інформаційної політики є удосконалення системи державного управління, що передбачає вирішення наступних питань.

По-перше, в системі органів державної влади повинна бути сформована єдина структура, функцією якої є здійснення державної інформаційної політики. Ця структура повинна охоплювати всі гілки і рівні державної влади і включати як спеціалізовані органи, які забезпечують регулювання інформаційної сфери, так і підрозділи в інших органах влади, відповідальні за інформаційні аспекти діяльності у межах їхньої компетенції.

По-друге, державне управління інформаційною сферою має бути планомірно забезпечене фінансовими і матеріальними ресурсами за рахунок бюджетного фінансування виходячи з реальних можливостей держави.

По-третє, проведення державної інформаційної політики повинно координуватися з єдиного центру на рівні вищого керівництва країни при персональній відповідальності одного з вищих посадовців держави за розв'язання цієї проблеми.

При цьому слід враховувати прямий зв'язок регулювання інформаційної сфери з комплексною проблемою реформування системи державного управління. Потреба в реформуванні державного управління України визначається тим, що існуюча система нездатна жорстко контролювати виконання законодавчих і нормативних актів, що приймаються найвищими органами державної влади, а також ефективно здійснювати оперативне управління тими сферами соціально-економічного життя суспільства, які частково чи повністю перебувають у сфері державного регулювання. Впадає у вічі невідповідність методів і технологій державного управління новим політичним і соціально-економічним умовам, які випереджають зміни в системі державного управління процес реформ.

Організаційною основою системи управління інформаційними ресурсами доцільно вважати організовану сукупність центральних державних органів, органів регіонального та місцевого самоврядування, їхніх спеціальних підрозділів і служб, а також посадових осіб, юридичних осіб (підприємств і установ, інших господарюючих суб'єктів), громадських організацій та громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо формування, зберігання, поширення та використання інформаційних ресурсів для задоволення інформаційних потреб особистості, суспільства і держави в межах чинного законодавства України.

Сьогодні можна вести мову лише про логічність побудови і можливість удосконалення організаційної системи управління та захисту інформаційних ресурсів, що містять державну таємницю. Спеціальним актом законодавства визначені повноваження державних органів, починаючи від формування державної політики у цій сфері, компетенція посадових осіб і спеціальних підрозділів, діяльність яких пов'язана з державною таємницею. На рівні закону визначена компетенція уряду щодо встановлення єдиних вимог до виготовлення, врахування, користування, зберігання, охорони, передавання і транспортування матеріальних носіїв секретної інформації.

Низкою нормативних документів, затверджених Президентом України, Кабінетом Міністрів України визначена компетенція ієрархічної структури суб'єктів щодо охорони державної таємниці на таких важливих напрямках діяльності, як міжнародне співробітництво та обробка секретної інформації в автоматизованих системах.

Отже, важливим пріоритетним напрямом освітньо-інформаційної політики є створення сприятливих умов для ефективного інформаційного забезпечення в освітній сфері. Реалізація цього пріоритету може досягатися шляхом моніторингу інформаційних потреб споживачів інформації в освітній сфері, створення, вдосконалення та модернізації інфраструктури інформаційного забезпечення, організації діяльності ЗМІ, інформування громадян і формування громадської думки, підготовки фахівців і формування інформаційної культури освітніх кадрів. Результатом названих видів діяльності має стати забезпечення максимального задоволення інформаційних запитів споживачів інформації (об'єктів інформаційного забезпечення) у сфері безпеки країни.

Найважливішим напрямом освітньо-інформаційної політики, пов'язаним з інформаційним забезпеченням, є регулювання діяльності ЗМІ в освітній сфері. Побудова демократичної, правової, соціальної держави зумовлює зростання суспільної потреби в інформації в усіх сферах життя суспільства. Задоволення цієї потреби прийнято здійснювати за допомогою ЗМІ через те, що вони володіють такими

властивостями, як масовість, тиражування, періодичність, оперативність. Центральним питанням освітньо-інформаційної політики України відносно ЗМІ є створення таких умов, які забезпечували б, з одного боку, суспільні потреби в достовірній об'єктивній і своєчасній інформації про освітні проблеми, а з іншого – дотримання режиму захисту інформації. В рамках освітньо-інформаційної політики потрібні такі правові, організаційні, технологічні та інші регулятори, які допоможуть ЗМІ надавати об'єктивну, достовірну, ціннісно вивірену інформацію.

Зовнішній аспект освітньо-інформаційної політики повинен бути спрямований на пошук правових механізмів організації та управління інформаційними потоками, пов'язаними з освітньою справою. Цей пріоритет може реалізовуватися через систему міжнародного договірної права. Міжнародно-правовий напрям освітньо-інформаційної політики націлено на об'єднання зусиль різних держав і світової спільноти в цілому для оптимальної організації відносин між країнами, націями і народами в нових інформаційних умовах. Водночас це шлях освітньо-інформаційної консолідації інформаційної цивілізації.

Досягнення сприятливих умов для входження освіти в єдиний освітньо-інформаційний простір вимагає розв'язання в рамках освітньо-інформаційної політики завдань двоякого роду. З одного боку – підготовка країни, освітньої організації держави до освітньої діяльності, а, з іншого – пошук варіантів освітньо-політичної співпраці, партнерства. Оскільки в таких відносинах істотну роль відіграє інформація, то освітньо-інформаційна політика держави постає важливим механізмом розв'язання освітньо-політичних проблем на ранніх етапах загострення суперечностей.

Тож у формуванні освітньо-інформаційної політики громадяни визначають загальні умови і встановлюють межі використання інформації в освітньо-політичній сфері. Разом із тим їх інтереси різні, суперечливі, а їх інтегральне вираження набуває суспільно значимого статусу в концентрованому вигляді в представницьких органах влади. Звідси найважливішим генератором освітньо-інформаційної політики є парламент.

Згадані пріоритети освітньо-інформаційної політики держави актуальні для будь-якої країни. Реалізація цих пріоритетів необхідна, якщо держава береться за побудову інформаційного суспільства. Вступ до інформаційної цивілізації неможливо здійснити без цілеспрямованої діяльності з формування освітньої сфери суспільства такого рівня і змісту, які забезпечували б ефективно її функціонування в цих нових умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Почепцов Г. Г. Информационные войны / [ред. Удовик С. Л.]. – М.: “Рефл-бук”, 2000. – 574 с.
2. Триер У. П. Развитие образования в будущем: окно в неизвестность / У. П. Триер // Перспективы, сравнительные исследования в области образования.– 2001. – Том XXXI, № 4. – С. 13-22.
3. Урсул А. Д. Шлях в ноосферу. (Концепція виживання і стійкого розвитку людства / А. Д. Урсул. – М.: Луч, 1993. – 275 с.
4. Edelstein A. Total propaganda. From mass culture to popular culture / A. Edelstein. – N.Y.: Mahwah ect., 1997.

УДК [330.341:32]:346.12

Пермінова Г.В.

СУТНІСТЬ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ

Istota korporatywnej socjalnej odpowiedzialności w kontekście społecznych oczekiwań

Trudności rozumienia i interpretacji fenomenu współczesności – korporatywna socjalna odpowiedzialność uwarunkowane są brakiem zbieżności poglądów naukowych oraz odmianami definiowania tego terminu przez zachodnich i ukraińskich naukowców. Na dzień dzisiejszy korporatywną odpowiedzialność socjalną coraz częściej rozpatrują nie w jej wąskim rozumieniu, jako kontakty ze społeczeństwem, filantropię albo dobroczynność, a raczej jako strategicznie wybudowaną działalność. W takim traktowaniu korporatywna socjalna odpowiedzialność to odpowiedność odpowiedzialności potrzebom i oczekiwaniom społeczeństwa. To znaczy, że wrkótce można oczekiwać tworzenia nowych technologii i praktyk socjalnych, jakie zapewnią jakościowo nowy poziom swobód przedsiębiorczości i obywatela w porównaniu z poprzednimi etapami rozwoju społeczeństwa. Bliskie jest rozwiązanie problemu osiągnięcia kompromisu pomiędzy społeczeństwem a biznesem, gdyż kompromis jest niezbędnym warunkiem, co reguluje stosunki społeczeństwa i biznesu, a także jest nadziejnym sposobem uwzględnienia potrzeb obywateli w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego.

Państwo, opierając się na logikę światowych procesów socjalnych, stopniowo zmniejsza wpływ na różne sfery życia socjalnego, co warunkuje samorealizację potencjału socjalnego, utwierdzenie społeczeństwa obywatelskiego z właściwimi dla niego mechanizmami regulowania. Te mechanizmy wpływają na kształcenie procesów samoregulacji bycia socjalno-ekonomicznego, skierowanych na

przebudzenia inicjatywy obywateli w tworzeniu „państwa dobrobytu” (welfare state). Współczesne „państwo dobrobytu”, jak uważają autorytetni zachodni badacze, nie może stworzyć nowego modelu socjalnego zabezpieczenia bez włączenia do sfery socjalnej biznesu, a także inkorporowania do życia społecznego wzajemnej odpowiedzialności za społeczne dobra i wartości. Społeczne wartości ciągle zmieniają się, a istota tych zmian polega w zmianie odpowiedzialności, rozpowszechnieniu jej nie tylko na państwo, lecz także na struktury przedsiębiorcze, na zwykłych obywateli.

Українське społeczeństwo niestety nie czuje jeszcze zainteresowania i wpływu państwa na rozpowszechnienie i ukorzenienie korporatywnej odpowiedzialności socjalnej. Brakuje w kraju przezroczystego dialogu pomiędzy przedstawicielami biznesu, państwa i społeczeństwa dotyczącego opracowania programów socjalnych oraz odpowiedniego stymulowania ze strony państwa i społeczeństwa dla ich szybszego wprowadzenia w życie.

Актуальність проблеми. Реальність сьогодення свідчить про те, що українське суспільство продовжує свій розвиток в умовах складних соціальних трансформацій і змін. Характер змін залежить від могутніх соціальних сил і потужних економічних феноменів, якими наповнений соціальний простір. Складні вітчизняні соціальні процеси не можуть залишити осторонь науковців України від вивчення і осмислення загальних світових тенденцій сучасного цивілізаційного розвитку. Зазначене актуалізує пошук тих феноменів, які зможуть забезпечити стабільність і поступальність розвитку економіки і суспільства. Вочевидь, що соціально-філософський аналіз проблеми корпоративної соціальної відповідальності відкриває можливість на теоретичному рівні створити підґрунтя для подальшого практичного використання цього феномену в українському діловому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складність осмислення та інтерпретації феномену сучасності – корпоративна соціальна відповідальність, обумовлюється відсутністю подібності наукового погляду на нього та визначення в західній та українській науковій термінології. У синонімічному ряді вживаються такі поняття як соціальна відповідальність бізнесу (О. Гуменна, С. Гончарова, В. Воробей, І. Сайчук, В. Пантелеєнко та ін.), соціальна спрямованість бізнесу (В. Жуков, П. Калита, О. Золотарьова) та ін., що не дозволяє ідентифікувати соціальний феномен корпоративна соціальна відповідальність та визначити рівень його впливу на становлення в Україні цивілізованого бізнесу.

Мета статті. Спираючись на наявний науковий доробок західних та українських дослідників, здійснити спробу теоретичного осмислення

сутності корпоративної соціальної відповідальності у контексті суспільних очікувань.

Виклад основного матеріалу. Корпоративна соціальна відповідальність певною мірою нове поняття як для суб'єктів суспільного життя України, так і для українського ділового середовища. Сьогодні корпоративну соціальну відповідальність все частіше стали розглядати не у вузькому розумінні, як зв'язок з громадськістю, філантропія або доброчинність, а як стратегічно-вибудовану діяльність. „Наше суспільство переструктурується шляхом усунення старих традиційних соціальних укладів, укорінювання на їхньому місці нових соціальних утворень, заміни сталих органічних зв'язків раціональними [4, с. 147]”. Тобто, на часі утворення нових технологій та соціальних практик, які забезпечували б якісно новий рівень свободи підприємництва і громадянина порівняно з попередніми етапами суспільного розвитку. У такому сенсі, корпоративна соціальна відповідальність – це відповідність цієї ж таки відповідальності потребам та очікуванням суспільства. При цьому важливо враховувати, що „корпоративна соціальна відповідальність, яка відображається у системі економічних, екологічних та соціальних показників сталого розвитку, здійснюється через постійний діалог з суспільством і є невід'ємною частиною стратегічного планування та управління [8, с. 126]”.

Відповідно до стратегічних принципів управління корпоративна соціальна відповідальність має:

- на короткостроковий період – бути адаптованою до вимог часу та відповідати нагальним суспільним потребам;
- на довгостроковий період – стати обов'язковим елементом, своєрідним виміром розвитку громадянського суспільства та дієвою складовою політики нової соціальної держави.

У контексті нашого дослідження слід звернути увагу на позицію М. Вебера і В. Паретто стосовно визначення підприємницької діяльності з точки зору соціальної взаємодії з суспільством. Вони дають змогу краще зрозуміти сутність корпоративної соціальної відповідальності, уяснити, що бізнес – це економічна поведінка, яка інтегрується в соціальних системах, які складаються з певних інститутів та механізмів, що діють на засадах людських цінностей [6, с. 567].

Відтак, важливо, щоб досягався суспільний компроміс, який виявляється при взаємодії суспільства і бізнесу. „Консенсус досягається завдяки принципу універсальності або неупередженості та справедливості [1, с. 105]”. Компроміс є необхідною умовою, що регулює відносини між суспільством і бізнесом, та надійним способом найоптимальнішого задоволення потреб громадян при побудові

громадянського суспільства. При цьому громадянське суспільство через відстоювання соціальних аспектів громадянства (соціальні права на зайнятість, економічну безпеку, освіту і здоров'я) руйнує усталені відносини панування влади, залучає якомога більше людей до суспільних процесів, прийняття рішень, превалювання відповідальності (інклюзії замість ексклюзії) [5, с. 149].

Отже, спираючись на логіку світових соціальних процесів, держава поступово зменшує вплив на різні сфери соціального буття, що зумовлює самореалізацію соціального потенціалу, утвердження громадянського суспільства з властивими йому регуляторними механізмами. У свою чергу регуляторні механізми спонукають до становлення процесів саморегуляції соціально-економічного буття, спрямованих на пробудження ініціативи громадян стосовно побудови „держави добробуту” (welfare state).

Світоглядною основою побудови соціальної держави, чи „держави добробуту”, є запровадження комплексу соціальних законів „соціального страхування”, який вперше запровадив канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк, що й досі є актуальним. Соціальні програми німецького канцлера були далекі від сучасних соціальних гарантій, однак, вони вперше системно убезпечували певну частину суспільства (людей похилого віку, неповнолітніх, безробітних) від ризиків автономного життя, що спровоковані ринковою системою. Йдеться про перші базові соціальні виплати – лікарняні для робітників індустріальної сфери, яким держава гарантувала певний перелік соціальних благ та життєвих стандартів.

Поступово соціальні гарантії набували системного характеру, а державні соціальні послуги надали найширшим суспільним верствам можливості для пристойного життя. У цьому контексті варто навести слова відомого англійського дослідника „держави добробуту” Р. Фея, який зазначає, „Бісмарк достатньо швидко усвідомив, що для об'єднання нації спільною відповідальністю необхідно вжити заходи для покращення життя простих промислових робітників [5, с. 200]”.

Сучасна „держави добробуту”, на думку авторитетних західних дослідників, не в змозі вибудувати новітню модель соціального забезпечення без залучення бізнесу до соціальної сфери, та інкорпорування в суспільне життя взаємовідповідального ставлення до суспільних благ. Суспільні цінності та пріоритети постійно змінюються, головний сенс змін, – це поступове переміщення відповідальності, поширення її не тільки на державу, а й на підприємницькі структури, пересічного громадянина.

Єдиною відповідальністю бізнесу, відповідно до теорії корпоративного егоїзму М. Фрідмана, є максимізація свого прибутку, при умові дотримання відкритої, вільної конкуренції, а „соціальні блага”, на

думку вченого, підривають основи ринкового механізму. Такий підхід зумовлює розмивання самого поняття бізнесу як функціонування „суспільно корисної діяльності” та спричиняє до його вузького розуміння.

У 60-х роках минулого століття, вперше поставлено під сумнів тезу про єдину мету бізнесу – отримання прибутку. Наукова школа закликала до визнання та необхідності вивчення та осмислення процесу взаємодії підприємництва і суспільства, поширення корпоративної соціальної відповідальності. З часом ідея корпоративної соціальної відповідальності підприємств стала носити соціально-економічний характер, та передбачала, що управління бізнесом має виходити за рамки створення прибутку, включаючи такі функції як соціальний захист працівників та підвищення добробуту суспільства.

Історичний досвід переконливо доводить, що вдаль поєднання позитивних характеристик „держави добробуту” з інноваційними тенденціями можливо лише за умови наявності в архетипах колективного підсвідомого, культурно-історичного та демократичного надбання. Сутність „держави добробуту” ґрунтується, за позицією Я. Пасько, на такій базі: вона є демократичною, здатною до цивілізованого (економічного, соціального) перерозподілу, а також інститутом „суспільної справедливості та спільного блага”, що сприймається громадянським суспільством як система захисту його інтересів [5, с. 228]. Стабільний розвитку європейських країн свідчить, що без вибудовування ними правової соціальної держави на основі демократичних цінностей, сучасні економічні відносини європейського суспільства не набули б новітнього цивілізаційного вигляду, а підприємництво не стало б зразком для наслідування.

Таким чином, слід сказати, що сучасні соціальні реалії вимагають опрацювання нової моделі функціонування підприємництва, яка б передбачала здійснення бізнесом спільно з державою і недержавними структурами нової потужної соціальної політики. Тобто на часі „перехід від суцільних соціальних витрат, до відповідальності за формування стабільних соціальних інвестицій [3]”. Принагідно підкреслимо, що у високорозвинутих країнах світу спостерігається стабільне зростання різних фондів соціально-відповідальних інвестицій бізнесу (Socially Responsible Investments, SRI): починаючи з 1995 року і до 2005 року активи SRI у США зросли на 258 %, у Європі цей показник складає – 1 трл. доларів [9, с. 64]. Сьогодні кожний десятий долар цих країн, що знаходиться під професійним управлінням, відноситься до сфери соціально-відповідальних інвестицій.

Розглядаючи ефективні практики соціально-відповідальних інвестицій, треба звернути увагу на те, що вони засновані на принципах добровільних

вкладень та заощаджень задля суспільного добробуту і виключають максимізацію доходів. На прикладі звіту Організації соціальних інвестицій (Social Investment Organisation) Канади, можна відстежити основні показники запровадження соціально відповідальних інвестицій: по-перше, ведення бізнесу за принципом не заподіяти шкоди суспільству – „етичні наслідки” (ethical consequences); по-друге, громадська довіра до бізнесу (fiduciary), що імплементується в управлінські та інвестиційні процеси та охоплює розв’язання таких проблем, як збереження оточуючого природного середовища та вирішення суспільних і соціальних гострих питань [10].

Поряд з соціально-відповідальними інвестиціями існують і поширюються такі інвестиції, як „інвестиції в суспільство”, „соціальні фінанси”, „корпоративні інвестиції”, „громадські пенсійні фонди” та ін. Тобто, функціонують різні інноваційні фінансові моделі, які покликані задовольняти нагальні соціальні потреби суспільства Канади [10, с. 7].

Світовий досвід демонструє, що саме соціально-відповідальні інвестиції в більшості випадків визначають успішний розвиток суспільства в цілому та бізнесу, зокрема. Строк окупності таких інвестицій значно довший, ніж традиційних, що позначається певними труднощами стосовно їх поширення. На початкових етапах підприємницького розвитку, організація стикається з проблемами „виживання” та адаптації до зовнішнього ринкового середовища. У цей період можливі прояви тільки внутрішньої соціальної відповідальності, яка переважно складається зі своєчасних виплат податків, заробітної плати, збереження робочих місць та ін. У подальшому, коли підприємство перебуватиме у стабільному стані розвитку, відбувається його перехід на більш високий рівень соціально-економічної діяльності і здійснюється його соціально-економічна трансформація в зовнішнє соціальне середовище [8, с. 127].

Для того, щоб інвестиції, вкладенні в певні соціальні програми, мали «суспільно-корисну» ціль і приносили позитивний результат, необхідно переходити від „лінійних” форм реалізації соціальних програм (одноманітних акцій, одноразових спонсорських заходів та ін.) до створення системи корпоративної соціальної відповідальності в управлінні, що вимагає значних стратегічних та організаційних змін на підприємстві в бік соціальної активності. Як зазначає В.Жуков, „соціально спрямований бізнес – це бізнес, спрямований до людей, тобто той, що приносить їм користь, і мінімум шкоди на рівні усього суспільства [2, с. 132]”.

На жаль, українське суспільство поки що не відчуває впливу стабільної державною політики стосовно поширення та вкорінення

корпоративної соціальної відповідальності. Влада сприймає цей соціальний феномен дуже вузько, однобічно, вбачаючи в ньому тільки „благодійництво”, „спонсорство”. Як наслідок, спостерігається слабка не послідовна підтримка державою соціальних проектів [7]. До того ж відсутній прозорий діалог бізнесу, держави, суспільства стосовно розробки широкомасштабних соціальних програм, опрацювання відповідних державних і суспільних стимулів для їхнього упровадження.

Сьогодні держава потерпає від того, що відсутня готовність бізнесових структур до партнерства з нею, у суспільстві превалюють споживацькі настрої щодо проявів підприємцями філантропії, спонсорства, а також громадська думка про „кришування” бізнесових структур державними органами влади, соціум наповнений негативними стереотипами відносно бізнесових кіл. Означені причини не дозволяють відкрито залучати бізнес до взаємовигідної співпраці з державою і суспільством, а від цього втрачає і держава, і суспільство, і бізнес.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що український соціум знаходиться в очікуванні суттєвих змін у відносинах з підприємництвом. Цьому мають сприяти і держава і новітні наукові напрацювання, зокрема, стосовно поширення корпоративної соціальної відповідальності, що стане важливою складовою стабільного розвитку суспільства і бізнесу. Актуальність означеної проблеми передбачає продовження дослідження феномену корпоративної соціальної відповідальності, передусім, в контексті соціального партнерства бізнесу, суспільства, держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Александрова О. С.* Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз : монографія / О. С. Александрова. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2009. – 251 с.
2. *Жуков В. І.* Бізнес як соціально спрямована дія (соціологічний аспект) / Вісник Академії праці і соціальних відносин / Наук. журнал. – 2007. – № 4(41). – С. 131-137.
3. *Кот А.* Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі. [Електроний ресурс] / доступ <http://www.dt.ua> / – Дзеркало тижня. Соціум. – 2010. – Вип. № 2 (781) 23-29 січ.
4. *Оссовський В. Л.* Соціологія громадської думки / Навч. посіб. – К.: ПЦ „Фоліант”; ВД „Стилос”, 2005. – 186 с.
5. *Пасько Я. І.* Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння : монографія / Я. І. Пасько. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. – 272 с.

6. *Реймон Арон*. Етапи розвитку соціологічної думки / Наук. ред. О. Шевченко / Переклад з фр. Г. Філіпчука. – К.: Вид. Юніверс, 2004. – 688 с.

7. *Саприкіна М.* На шляху до соціальної відповідальності. [Електроний ресурс] / доступ <http://www.dt.ua/> – Дзеркало тижня. Соціум, – 2008. – Вип. № 19 (698) 24-30 травня.

8. *Чернова Е. А.* Корпоративная социальная ответственность и устойчивое развитие организации / Науч. журнал Вестник Московского ун-та им. М. Ломоносова, 2009. – Вип. № 3. – С. 126-127.

9. *Пантелеєнко В. М.* Соціальна відповідальність бізнесу: досвід Заходу й України / Вісник Академії праці і соціальних відносин / Наук. журнал. – 2007. – № 4 (41). – С. 62-66.

10. Canadian Socially Responsible Investment Review 2008 / A comprehensive survey of socially responsible investment in Canada. [Електроний ресурс] / доступ www.socialinvestment.ca/documents/caReview2008.pdf. – 2008. – С. 35.

ROLA RODZINY W KSZTAŁTOWANIU KULTURY WSPÓŁŻYCIA Z OSOBAMI NIEPEŁNOSPRAWNYMI

Роль сім'ї у формуванні культури спільного життя з інвалідами

Ми не багато знаємо про відчуття інвалідів, про відношення членів сім'ї до інвалідів. Мало маємо інформації про те, як часто близькі люди проводять час з інвалідами поза місцем проживання.

Ситуацію інвалідів в сім'ї описала З. Кавчинська-Бутрим, а також М. Ходковська. Зі спогадів жінок-інвалідів виникають особливі драми пов'язані з: ізоляцією, приниженням зі сторони чоловіка, втрата зв'язків, що закінчується розлученням. Розлучення часто є втечею від проблем, пов'язаних з інвалідністю члена сім'ї.

Можна однак стверджувати, перебування в сім'ї інваліда є набагато кориснішим, коли відповідно забезпечені психо-соціальні умови. Сім'ї вирішують „віддати” інваліда лише у тому випадку, коли інвалід вимагає великих фінансових затрат на лікування і реабілітацію. Однак, такі сім'ї повинні мати особливу допомогу, яку повинні виділити громадські і суспільні установи.

Дослідження показують, що деякі сім'ї не виконують покладених на них завдань опіки над інвалідами.

Стосунки з інвалідом у сім'ї можуть іноді мати характер маніпуляцій: з однієї сторони – інвалід проявляє тиск на сім'ю, з другої – навпаки. Іноді інвалід буває використаний і економічно (наприклад, позбавлений пенсії), і суспільно – коли це становить привід до того, щоб позбутися позародинної активності.

Невідповідне знання, зі сторони найближчих про хвороби і способи опіки, надмірність особистих обов'язків є причиною послаблення емоційних стосунків, позбуття інваліда, а навіть фізичного над ним знуцання.

Wstęp

W rozważaniach na ogół sytuacja osób niepełnosprawnych prezentowana jest z uwagi na jednostkę. Ujęcie tutaj przedstawione jest oparte na założeniu, że problemy osób niepełnosprawnych dotyczą nie tylko ich samych, ale także ich rodzin. W tym też środowisku kształtują się postawy wobec osób niepełnosprawnych, a mają one szerokie kulturowe uwarunkowania.

W literaturze wyszczególnia się sytuację, w której jest ona objęta opieką rezydualną, instytucjonalną, realizowaną w np. w domu pomocy społecznej. W analizach uwzględnia się też jednoosobowe gospodarstwa domowe [7, 92].

Tutaj mówimy tylko o takiej sytuacji, w której osoba niepełnosprawna jest członkiem rodziny i przebywa wśród w rodzinie. Jeszcze jedna uwaga metodologiczna wydaje się istotna, otóż dla analiz statystycznych wyodrębnia się rodziny z osobą niesprawną i niepełnosprawną [15]. Do tej drugiej kategorii zalicza się osoby z orzeczoną prawnie niepełnosprawnością i o takiej głównie kategorii osób z niepełną sprawnością będzie mowa w niniejszym artykule.

Opracowań poświęconych rodzinie z osobą niepełnosprawną [5] jest stosunkowo niewiele. Dotyczące jej traktują o problemach życiowych, sytuacji bytowej, sytuacji dziecka niepełnosprawnego w rodzinie i jego problemach edukacyjnych, zmian w rodzinie, jakie zachodzą w wyniku choroby czy innego typu niepełnosprawności, terapii rodzin. Najważniejsze opracowanie dotyczące funkcjonowania rodzin osób niepełnosprawnych, autorstwa Z.Kawczyńskiej – Butrym, [9] powstało w ramach szerszych badań przeprowadzonych w 1993 roku przez Instytut Filozofii i Socjologii PAN na zlecenie PFRON. Celem tych badań, przeprowadzonych po okresie 15. lat od ostatniego raportu na temat osób niepełnosprawnych [2], było dostarczenie danych pozwalających polityce społecznej na opracowanie stosownych programów wspomaganie i kształtowania ich warunków życiowych oraz projektów integracji tych osób ze środowiskiem. Nadmienić należy, że badanie rodzin osób niepełnosprawnych wymaga uwzględnienia specyficznych uwarunkowań takich badań [17].

Badaniami objęto 2469 osób przebywających w rodzinie, wyodrębniając gospodarstwo domowe z osobami niepełnosprawnymi [10]. Osobne badania, w ramach tego projektu, dotyczyły funkcjonowania 123 rodzin, w których łącznie żyło 488 osób w tym 187 (38,3%) osób niepełnosprawnych (w tym 40 osób, t.j. 21,4% nie posiadało żadnej grupy inwalidzkiej) [9, 9].

Dane dotyczące rodzin z osobą niepełnosprawną zawarte są również w opracowaniach Departamentu Badań Demograficznych GUS-u. Zebrano je w ramach badań nad stanem zdrowia ludności w roku 1996, [14] badań aktywności ekonomicznej ludności Polski (BAEL), opracowań Departamentu Świadczeń na Rzecz Rodziny MpiPS [6] i opracowań Biura Pełnomocnika do Spraw Osób Niepełnosprawnych [12].

Przypomnijmy, że o niepełnosprawności dzieci do lat 16. świadczy uprawnienie do zasiłku pielęgnacyjnego, natomiast w odniesieniu do osób w wieku 16-24 lat – orzeczenie stosownej komisji o niepełnosprawności w stopniu znacznym, umiarkowanym lub lekkim.

Z badań stanu zdrowia ludności Polski przeprowadzonych przez GUS w 1996 r. wynikało, że było wówczas w Polsce 4372,0 tys. osób posiadających orzeczenie prawne o inwalidztwie, w wieku 15 lat i więcej, co stanowiło 14,3% [14, 34]. Osób niepełnosprawnych pozostających w związku małżeńskim było w 1996 r. 3365,3 tys., co stanowiło 65,4% tej populacji. Jak wynika z kolei z danych uzyskanych w wyniku przeprowadzonego w 2002 roku Narodowego

Spisu Powszechnego, spośród blisko 5.5 mln osób niepełnosprawnych, 4 mln 450 tys. posiada prawne potwierdzenie niepełnosprawności. Dane te są podobne do wyników uzyskanych w ramach kwartalnego badania aktywności ekonomicznej ludności Polski (BAEL), gdyż w drugim kwartale 2003 roku stwierdzono obecność 4 mln 158 tys. osób niepełnosprawnych prawnie w wieku 15 lat i więcej, z czego 58,5% stanowiły osoby w wieku produkcyjnym. W tym kontekście zasygnalizujemy już niezwykle ważny problem zatrudnienia osób niepełnosprawnych. Praca stanowi społeczną kwestię nie tylko w odniesieniu do osób sprawnych, ale i niepełnosprawnych tym bardziej, że dla tej drugiej kategorii jest również podstawową płaszczyzną integracji społecznej. Właśnie zatrudnienie i rehabilitacja zawodowa zapewniają stosowane warunki życia, dochody na poziomie zapewniającym rodzinie poczucie stabilności i możliwości indywidualnej rehabilitacji.

Przy okazji zauważmy, że nie obniża się liczba osób z orzeczoną niepełnosprawnością, wskaźnik ten w II kwartale 2000 roku wynosił 13,6% osób w wieku 15 lat i więcej z orzeczoną niepełnosprawnością, a już w IV kwartale 2000 – 14,4%. Nieco wyższa jest częstość niepełnosprawności prawnej wśród mężczyzn w wieku 15 lat i więcej (wg danych z II kwartału 2001 roku wynosiła 14,1%), niż spośród kobiet w tym wieku (13,7%). Także wyższa jest niepełnosprawność – mierzona liczbą osób mających orzeczenie – wśród mieszkańców wsi, aniżeli wśród mieszkańców miast, co tłumaczy się większym odsetkiem osób starszych w populacji mieszkańców wsi (odpowiednio: 15,2% na wsi i 13,1% w miastach w II kwartale 2001 r.) [4].

1. Struktura rodzin niepełnosprawnych

Z danych (tab. 1.2., s. 158), które uzyskano w wyniku badań przeprowadzonych w 1993 r. wynika, że najczęściej rodzin z osobami niepełnosprawnymi zamieszkuje na wsi (44,6%), przy czym w większości są to rodziny z 1 osobą niepełnosprawną (50,7%) i z 2 osobami niepełnosprawnymi (41,6%). W miastach do 20 tys. mieszkańców żyje 12,6% takich rodzin, kolejno w miastach 21-100 tys. – 16,9%, 101 – 500 tys. 14,7% i w miastach powyżej 501 tys. 11,2%. Z obliczeń dokonanych przez IFiSPAN na podstawie ankiety przeprowadzonej na ogólnopolskiej próbie rodzin niepełnosprawnych [18, 168] wynika, że najczęściej jest w Polsce rodzin z dwoma osobami niepełnosprawnymi, bo 32,2% [11]; dla porównania: rodzin dwuosobowych bez osób niepełnosprawnych jest 20,4%. Przeciętna liczba osób w rodzinach niepełnosprawnych (3,3) nie odbiegała znacząco od liczby osób obliczonej dla przeciętnego polskiego gospodarstwa domowego (3,1), ale istotna różnica polega na właśnie częstszym występowaniu rodzin dwuosobowych wśród niepełnosprawnych w porównaniu z ogólnopolską reprezentacją [10, 89]. Z badań wynika także, iż rodziny niepełnosprawne są to w większości dwupokoleniowe małżeństwa z dziećmi [10, 168]. Co trzecie gospodarstwo w

Polisce jest rodziną nuklearną, a co piąte (około 21%) jest rodziną trzypokoleniową [10, 90]. Częściej niż co piąta rodzina – jak wynika z kolei z badań Z.Kawczyńskiej – Butrym [9, 10] – z niepełnosprawną osobą jest niepełna (22,8%). Z badań tej Autorki wynika również, że niepełnosprawnym są w podobnym odsetku ojciec (32%), matka (32%), dziecko (33%). Z badań GUS przeprowadzonych w 1996 r. wynika z kolei, że najczęściej jest rodzin z dwoma osobami niepełnosprawnymi: odpowiednio – na wsi 25%; w mieście – 30,5%. Gospodarstwa z osobą niepełnosprawną w 2000r. jak wynika z badań GUS (BAEL) stanowiły 30% ogółu gospodarstw domowych.

Przyczyną niepełnej sprawności była – jak podaje Z.Kawczyńska-Butrym – w 43% przewlekła choroba, w 27% nabyta biologicznie wada w chwili urodzenia, w 20% doznany uraz. Według danych GUS przyczyną niepełnosprawności w największym odsetku była choroba (68,3%) i choroba zawodowa (12,3%) [14, 127]. Największy odsetek osób w rodzinach tych posiadał wykształcenie zasadnicze (22,3%), dalej – podstawowe i niepełne (20,7%), średnie 20,3%, wyższe 6,6%. Struktura aktywności pokazuje, że 36,9% nie pracuje lub jest aktualnie „na bezrobociu”, 37,5% pobiera naukę lub pozostaje w domu jako dzieci niepełnosprawne. Struktura zawodowa przedstawia się następująco: bez zawodu – 33,0%; pracownicy fizyczni – 11,7%, fizyczno-umysłowi – 7,2%; specjaliści – 3,3%; urzędnicy – 2,6%. Wykształcenie osób niepełnosprawnych, w porównaniu z osobami sprawnymi (przedstawia je tabela 1.) w każdym z prezentowanych poziomów wypada niekorzystnie w przypadku osób niepełnosprawnych. Interpretując tak niekorzystną dla osób niepełnosprawnych strukturę wykształcenia autorzy raportu GUS stwierdzają, iż wynika ona w dużym stopniu ze starszej struktury wieku tej populacji. Wydaje się jednak, że przyczyn należy upatrywać przede wszystkim w niesprawności i wynikających z niej barierach intelektualnych, komunikacyjnych, ekonomicznych, psychologicznych, a nawet ideologicznych. Te ostatnie, typowe dla okresu realnego socjalizmu, ujmowały te osoby jako niezdolne do aktywności społecznej, a pracę wymagającą wykonywania prostych czynności zapewnić miały spółdzielnie inwalidów. Te bariery stanowią najważniejsze przyczyny osiągnięcia przez osoby niepełnosprawne znacznie niższego poziomu wykształcenia.

Tabela 1.

**Wykształcenie osób niepełnosprawnych w porównaniu z osobami
sprawnymi. Dane w %.**

Typ wykształcenia	Osoby niepełnosprawne	Osoby sprawne
Wyższe	3,5	7,7
Policealne	0,9	2,7
Średnie ogólnokształcące	5,9	8,3
Średnie zawodowe	12,2	19,1

Zasadnicze zawodowe	20,2	28,2
Podstawowe	44,0	29,3
Podstawowe nieukończone	13,2	4,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań GUS z 1996 r. i I FiS PAN z 1993 r.

2. Sytuacja materialna badanych rodzin

Trzeba podkreślić na wstępie, że porównanie zmian, jakim w okresie lat 1993 – 2003 ulegała aktywność ekonomiczna rodzin osób niepełnosprawnych jest niemożliwa z racji stosowania rozmaitych zmiennych w poszczególnych badaniach. Analiza struktury źródeł dochodów składających się na budżet rodzinny przeprowadzona w wyniku badań w 1993 roku dostarcza nieco więcej informacji na ten temat. Okazuje się, że z samych rent inwalidzkich utrzymuje się stosunkowo niewielka liczba rodzin (około 16%). Najczęściej, bo około 50% rodzin, łączy się niezarobkowe i zarobkowe źródła dochodów, tj.: renty z pracą najemną (około 20%); renty z pracą na własnym gospodarstwie (około 6%); renty z pracą najemną i pracą na własnym gospodarstwie (około 5%). Poziom dochodu na osobę w gospodarstwie domowym jest relatywnie najwyższy w rodzinach z jedną osobą niepełnosprawną. Im więcej natomiast osób niepełnosprawnych w rodzinie, tym większe koszty utrzymania i gorsza sytuacja materialna. Z.Kawczyńska- Butrym badała również subiektywne odczucie sytuacji finansowej, co – jak wiadomo – w polityce społecznej raczej łączy się z jakością życia. Okazuje się, że tylko 2,4% rodzinom starcza pieniędzy na wszystko bez specjalnego oszczędzania. Nieco mniej niż co piąta rodzina stwierdza, że żyje bardzo oszczędnie, aby odłożyć na poważniejsze zakupy, a w 50,4% rodzinach pieniędzy starcza skromnie na żywność, ale nie mogą sobie pozwolić na inne zakupy. Autorka stwierdza, że w 84,5% rodzinach istnieje bardzo zła sytuacja materialna. Tylko 13,8% badanych rodzin oceniło własną sytuację materialną jako taką, którą można uznać za klasyfikującą się powyżej minimum socjalnego [14, 14-15]. Zaistnienie niekorzystnej sytuacji materialnej badane rodziny wiążą z wystąpieniem niepełnej sprawności (stwierdza tak w badaniach 72%), a niekorzystne zmiany potęgują się wraz z upływem czasu. Zależność między wystąpieniem niepełnosprawności a pogorszeniem się ich sytuacji materialnej potwierdziło w badaniach GUS w 1996 r. 72,2% badanych, z tego aż 51,3% odczuło znaczne pogorszenie w ich warunkach życiowych [14, 102].

W.Ostrowska, J.Sikorska, Z.Sufin formułując końcowy wniosek z badań przeprowadzonych w 1993 r. napisali, że sytuacja materialna przeciętnego gospodarstwa domowego z osobami niepełnosprawnymi jest znacznie gorsza w porównaniu z ogółem polskich gospodarstw. I chociaż został on sformułowany w wyniku badań przeprowadzonych ponad 10 lat temu, to można śmiało postawić hipotezę, iż obecnie sytuacja materialna nie jest korzystniejsza dla

osób niepełnosprawnych. Wpływ na pogorszenie się sytuacji materialnej w wyniku zaistnienia niepełnosprawności mają przede wszystkim wydatki na cele zdrowotne i rehabilitacyjne, a na całkowite zaspokojenie potrzeb związanych z niepełnosprawnością może sobie pozwolić jedynie 7,6%. Około 73% osób niepełnosprawnych stwierdziła, że najwięcej wydatków pochłaniają leki i materiały higieniczne. Chcąc zaspokoić potrzeby wynikające z niepełnosprawności osoby te ograniczają swoje wydatki na inne cele, najczęściej – jak to było w przypadku 39,5% – mniej pieniędzy wydają na jedzenie [14, 103-104].

Większość gospodarstw – jak wynika z badań GUS przeprowadzonych w 1996 r. – utrzymywała się przede wszystkim z pracy – blisko 40% i częściej dotyczyło to rodzin wiejskich niż miejskich (44% na wsi wobec 37% w miastach). Drugim źródłem utrzymania była emerytura, która częściej występowała w rodzinach miejskich. Na wsi natomiast częściej korzystano z renty inwalidzkiej (29% na wsi wobec 25% w mieście). W 1996 r. 41,7% gospodarstw z osobą niepełnosprawną prawnie deklarowało, że żyją oszczędnie, aby odłożyć na poważniejsze zakupy (oszczędniej żyły rodziny na wsi – 43,9% wobec 40,6% w miastach), a 18,6% rodzin pieniędzy starczało tylko na najtańsze jedzenie i ubranie i w tym przypadku nie zachodziły różnice w odczuciach między rodziną żyjącą w mieście i na wsi [14, 66]. Ponad 43% rodzin z osobą niepełnosprawną deklarowało obawy o swą przyszłość. Poczucie zagrożenia częściej towarzyszyło rodzinom żyjącym w mieście niż na wsi, co można wytłumaczyć samodzielnością ekonomiczną gospodarstw wiejskich w ogóle w stosunku do gospodarstw miejskich. Rodziny wiejskie, wyjąwszy pracowników byłych PGR, utrzymują się z własnej pracy w gospodarstwie, gdzie źródłem dochodu są płody rolne, inwentarz itp. Nie występuje więc takie poczucie zagrożenia ubóstwem i obawy o utratę pracy lub dodatkowych źródeł zarobkowania, jak w mieście.

Autorzy raportu dotyczącego stanu zdrowia ludności Polski, porównując źródła utrzymania rodzin niepełnosprawnych i przeciętnych polskich stwierdzają, że te pierwsze utrzymują się rzadziej z pracy, dużo częściej z rent inwalidzkich i nieznacznie częściej z emerytur. Z wydanych przez GUS opracowań p.t. „Warunki życia ludności w 1998 r.” oraz „Budżety gospodarstw domowych w 1998 r.” wynika, że sytuacja materialna gospodarstw domowych z osobą niepełnosprawną była relatywnie gorsza niż pozostałych domostw. 56% rodzin żyło na poziomie nie pozwalającym, nawet przy oszczędnym gospodarowaniu, na odłożenie pieniędzy na poważniejsze zakupy (taką opinię w pozostałych rodzinach wyraziło 35%); 22,6% rodzin podało, że środków finansowych starcza im tylko na najtańsze jedzenie i ubranie (przy 18,8% innych domostw), 16,6% wystarczy na najtańsze jedzenie, ale nie wystarczy na ubranie (w stosunku do 12,2% innych rodzin), a 6,8% oceniło, że

nie wystarcza środków nawet na najtańsze wyżywienie i ubranie (5% – pozostałe rodziny). Także poczucie zagrożenia ubóstwem występuje częściej w gospodarstwach rodzin z osobą niepełnosprawną (22% wobec 17,2% w pozostałych rodzinach). Analizy dochodów rodzin ujawnia, że rozmiar niedostatku uzależniony jest od głównego źródła utrzymania. Blisko 62% gospodarstw utrzymujących się z rent inwalidzkich stwierdziło, że stać je co najwyżej na najtańsze jedzenie i ubranie. Dużo gorzej oceniły własną sytuację rodziny utrzymujące się z innych nie zarobkowych źródeł (poza rentą i emeryturą). Dotyczyło to 67% rodzin utrzymujących się z takich dochodów, w tym 84% z zasiłku dla bezrobotnych. Najkorzystniej oceniają własną sytuację rodziny utrzymujące się z pracy, zwłaszcza na własny rachunek (w rolnictwie i poza nim) i relatywnie często wśród rodzin utrzymujących się z emerytury [14, 67].

Do najuboższych rodzin, tj. takich, w których nie starczało środków finansowych nawet na najtańsze jedzenie i ubranie należało blisko co czterdzieste gospodarstwo z osobą niepełnosprawną, przy czym w tej kategorii były gospodarstwa samotnej matki z dziećmi – co dziesiąta rodzina [14, 67].

Badania GUS z 2003 r. ujawniają, że przeciętny miesięczny dochód na 1 osobę wyniósł w 2002 r. w rodzinach „sprawnych” 685,95 zł, natomiast w rodzinach „niepełnosprawnych” 610,34 zł. Był wyższy średnio o 100 zł w porównaniu do roku 1999, gdzie na rodzinę z osobą niepełnosprawną w gospodarstwie jednoosobowym przypadało 519,69 zł, w dwuosobowym – 492,69 zł, w trzy i więcej osobowym – 420, 48 zł. Widzimy, że sytuacja materialna rodzin liczniejszych była zarazem mniej korzystniejsza finansowo. Na dochód 1 osoby w gospodarstwach domowych z osobą niepełnosprawną składały się głównie świadczenia z ubezpieczeń społecznych (49%) i dochody z pracy najemnej (27,6%), podczas gdy w rodzinach bez osób niepełnosprawnych głównym składnikiem dochodu były środki z pracy najemnej (52,4%), a dopiero kolejnym świadczenia z ubezpieczeń społecznych (21,2%). Bez względu na przyjętą metodę wyliczania zagrożenia ubóstwem, odsetek osób nim zagrożonych jest zawsze niekorzystny dla rodzin niepełnosprawnych. Np. w 2002 r. poniżej relatywnej granicy ubóstwa żyło 18,4% rodzin z osobą niepełnosprawną, podczas gdy 17,7% rodzin bez osoby niepełnosprawnej.

Przyczyny niezbyt dobrej sytuacji materialnej gospodarstw z osobą niepełnosprawną prawnie, to niskie płace (emerytury, renty), brak dodatkowych zarobków, długotrwała choroba lub inwalidztwo, wysokie koszty utrzymania mieszkania. Pod tym względem nie istotnych różnic między rodzinami żyjącymi w mieście i na wsi, z wyjątkiem wydatków na utrzymanie mieszkania, które w znacznie mniejszym stopniu obciążają budżety rodzin wiejskich (wieś – 9,5% w stosunku do 19,9% w mieście), ale co jest zupełnie zrozumiałe w

kontekście standardu mieszkań wiejskich i miejskich a także faktu, iż na wsi są to na ogół domy odziedziczone, w których nie występują liczne składowe kosztów utrzymania (kanalizacja, śmieci, centralne ogrzewanie itp.)

Badania ujawniały również, że zmiany w dochodach i – co się z tym wiąże – sytuacji bytowej są niekorzystne: warunki życia tej kategorii społecznej pogarszają się. W 1996 r. 41,7% badanych deklарowało, że żyje oszczędnie, aby odłożyć na poważniejsze zakupy, w 1997 r. odsetek ten wynosił 43%, a w 1998 r. 56%. Trzeba jednak zauważyć, że sytuacja materialna rodzin z osobą niepełnosprawną pod pewnymi względami nie odbiega znacząco od takiej sytuacji rodzin sprawnych. Dochód na osobę w rodzinie z osobą niepełnosprawną wynosił w 2003 r. 610,34 zł, a rodzinie sprawnej – 685,95 zł.; poniżej relatywnej granicy ubóstwa żyło wówczas 18,4% rodzin „niepełnosprawnych” i 17,7% rodzin „sprawnych”. Choć więc sytuacja rodzin z osobą niepełnosprawną jest pod wieloma względami gorsza, to hipoteza o zdecydowanie gorszej i wymagającej wsparcia materialnego ze strony państwa sytuacji rodzin „niepełnosprawnych” ma raczej znamiona mitu, aniżeli faktycznie rażącej nierówności pod tym względem.

3. Warunki mieszkaniowe

Sytuacja mieszkaniowa większości rodzin z osobami niepełnosprawnymi była gorsza aniżeli rodzin „sprawnych”. Decyduje o tym nie tyle wskaźnik zagęszczenia, ile głównie standard lokali. Wyposażenie w instalacje sanitarno-higieniczne oraz w dobra trwałego użytku było wyraźnie gorsze – jak wynika z badań przeprowadzonych w 1993 r. – w porównaniu z gospodarstwami przeciętnych rodzin w Polsce. Warunki pogarszał fakt, że były to (i są) mieszkania w domach wielorodzinnych (blokach), najczęściej kwaterunkowe (50,3%). Rzutuje tu ujemnie przede wszystkim nieprzystosowanie mieszkań w tych budynkach do potrzeb osób niepełnosprawnych. W sposób negatywny daje tu o sobie znać rozwijane pod względem liczby mieszkań budownictwo socjalistyczne, bez zadbania jednak o podstawowe standardy, jakim muszą odpowiadać budynki mieszkalne dla osób niepełnosprawnych. Taka sytuacja, zwłaszcza, gdy połączy się ją z obecnością barier architektonicznych w dostępie do obiektów użyteczności publicznej, ma kolosalne znaczenie dla integracji społecznej. Okazuje się wówczas, że infrastruktura budownictwa może stanowić poważną barierę w swobodnym przemieszczaniu się, a co za tym idzie, komunikowaniu z innymi ludźmi i jest poważnym, negatywnym uwarunkowaniem społecznej integracji.

Wyniki badania warunków życia z 1996 r. pokazują, że większość rodzin z osobą niepełnosprawną miała samodzielne mieszkanie, a tylko co dwunaste mieszkało wspólnie z inną rodziną. Takie przypadki częściej też występowały na wsi – w blisko co ósmym gospodarstwie [15, 68]. Powierzchnia mieszkalna u 43,5% rodzin niepełnosprawnych wynosiła 20,1 m kw. na 1 osobę (w mieście

– 45,8; na wsi – 39,2). Wielkość powierzchni mieszkaniowej, jaka przypadała w 1996 r. na 1 osobę w rodzinie niepełnosprawnej nie odbiegała znacząco od tej, jaka przypadała w rodzinie przeciętnej w kraju, chociaż relatywnie więcej było rodzin, zwłaszcza w miastach, w których powierzchnia ta wynosiła 15 m kw. na osobę. Wyposażenie mieszkań w rodzinach z osobą niepełnosprawną wyglądało w 1996 roku następująco: elektryczność posiadało 99,8% gospodarstw, kran z bieżącą wodą 91,3%, ustęp spłukiwany wodą 80,9%, łazienkę z wanną lub prysznicem – 79,6%, ciepłą wodę bieżącą – 66,1%, gaz z sieci – 54,4%, gaz z butli – 34,%, telefon – 47,5%. Rodziny zamieszkujące na wsi miały lokalne w mniejszym odsetku wyposażone w łazienkę z wanną, gaz z sieci (z butli – 62,8%), ciepłą bieżącą wodę (53,2%) i telefon (23,0%). W mieszkaniach rodzin wiejskich

47,1% ma centralnie ogrzewane mieszkanie oraz opala piecami (47,6%). Rodziny w miastach natomiast w większym odsetku zalegają z opłatami za czynsz, za gaz i energię elektryczną. Więcej też korzystało z pomocy mieszkaniowej (7,4% w mieście, przy 2,3% na wsi).

Wśród przedmiotów trwałego użytkowania, które znajdowały się w 2000 r. na wyposażeniu rodzin z osobą niepełnosprawną znajdują się urządzenia do odbioru telewizji, odtwarzacz płyt kompaktowych, radiomagnetofon, magnetowid, pralka automatyczna, chłodziarka. Największy odsetek rodzin posiadających podobne urządzenia trwałego użytku występował wśród rodzin z 1. osobą niepełnosprawną, a najmniejszy pośród rodzin z 4. osobami niepełnosprawnymi – np. telewizor – odpowiednio: 60% i 31,4%. Zauważyć również można, iż w większości rodziny starają się zabezpieczyć w przedmioty niezbędne do codziennego życia- np. pralka i chłodziarka (97,5% w rodzinie z 1 osobą niepełnosprawną i 97,1% z 4 i więcej osobami niepełnosprawnymi). Sytuacja taka może ujemnie rzutować na korzystanie z kultury zważywszy na fakt, że telewizja jest najpowszechniejszym i zarazem uniwersalnym programowo medium oraz umożliwia dostęp do kultury bez wychodzenia z domu. W przypadku obiektów użyteczności publicznej w 2001 r. przystosowanych do potrzeb osób poruszających się na wózkach było 42,2% obiektów kulturalnych – teatrów, instytucji muzycznych itp. co relatywnie biorąc i tak jest stosunkowo dobrym wynikiem w odniesieniu do innych instytucji.

4. Aktywność osób niepełnosprawnych z uwagi na rodzinę

Praca zawodowa, pełnienie ról społecznych, uczestnictwo w życiu rodzinnym świadczą o własnej aktywności, o włączaniu się w działalność rodzinną i na rzecz rodziny, a także determinują procesy integracji osób niepełnosprawnych ze społeczeństwem. Problem aktywności osób niepełnosprawnych w rodzinie został częściowo podjęty w badaniach w 1993 r. Biorąc pod uwagę codzienne zajęcia podejmowane na rzecz domowników,

zajęcia czasu wolnego badacze wyłonili trzy kategorie osób niepełnosprawnych z uwagi na ich zaangażowanie w wyżej wymienione formy aktywności. Pierwsza grupa to osoby obiektywnie najmniej aktywne, to znaczy nie wykonujące pracy zawodowej i nie podejmujące żadnych obowiązków domowych. Dotyczyła ta ocena co czwartej z badanych osób niepełnosprawnych, co wskazuje na znaczący odsetek nie angażujących się w problemy rodziny. Do drugiej kategorii zaliczono tych, których aktywność ogranicza się do pracy zawodowej bez włączania się w prace na rzecz domu. Takich osób jest zresztą najmniej – w badanej próbie około 2%. Ujęto tutaj również te osoby, które włączają się w obowiązki domowe, ale nie pracują zawodowo (około 60%). Trzecią grupę stanowią ci, którzy pracują zarobkowo i wykonują stałe zadania na rzecz rodziny. Tę najaktywniejszą formę udziału w życiu rodzinnym przejawia co dziesiąta badana osoba niepełnosprawna [10, 103-104].

Aktywność zarobkową w największym stopniu przejawiają bardziej sprawni mężczyźni. Poprawiała ona ogólny status ekonomiczny rodziny. Należy dopowiedzieć, że aktywność na rzecz rodziny tych osób, które nie są obciążone znaczną niesprawnością ma ogromne znaczenie dla kondycji i spójności rodziny, a także dla samej osoby niepełnosprawnej. Podejmowały się one niejednokrotnie wykonywania usług, a często też przysparzały korzyści materialne, na których kupowanie nie byłoby stać wielu rodzin [10, 103-104]. Aktywność osoby niepełnosprawnej w rodzinie uwidocznia się na tle codziennych obowiązków domowych. Na pytanie: "Jakie przede wszystkim zajęcia wypełniają Pana (i) dzień?" najczęściej wymieniano (N=2468; badani mogli wymienić po kilka zajęć) [10, 106]:

- a. prace domowe 61,6%
- b. czytanie, radio, TV 21,4%
- c. pracę zawodową 20,7%
- d. pracę na działce 16,5%
- e. spacery 16,0%
- f. zakupy, załatwianie spraw 11,7%
- g. opiekę nad dziećmi 11,2%
- h. rozmowy domu 3,5%

Biernych osób, nie włączających się w pomoc rodzinie było 5,7%. Dotyczyło to bardziej poszkodowanych osób, które z uwagi na swoją kondycję wymagali opieki i „nic nie robili”.

Analizując powyższe zestawienie zauważyć można, że w codziennym rozkładzie dnia prace na rzecz rodziny zajmują pokaźną część. Wśród stałych obowiązków na rzecz rodziny wymieniano najczęściej (N=1576; badani mogli podać po kilka zajęć) [10, 107]:

- 1) gotowanie, zmywanie 58,4%

- 2) sprzątanie 48,0%
- 3) robienie zakupów 22,7%
- 4) pranie 19,8%
- 5) „prowadzenie domu” 15,5%
- 6) praca w gospodarstwie rolnym 7,8%
- 7) przygotowanie opału, palenie w piecach 5,3%
- 8) różne formy pomocy 4,8%
- 9) dokonywanie drobnych napraw 4,0%
- 10) załatwianie różnych spraw 1,4%

Struktura obowiązków domowych według płci pokazuje, że kobiety niepełnosprawne częściej gotują, zmywają, sprzątają i piorą. Mężczyźni natomiast częściej robią zakupy, zajmują się cięższymi pracami domowymi (przygotowanie opału, palenie w piecach, praca w gospodarstwie rolnym). Starsze natomiast wiekiem osoby niepełnosprawne na ogół wykonują prace, które określają jako „prowadzenie domu”. Na zaangażowanie się w prace na rzecz rodziny wpływ mają naturalnie stopnie niepełnosprawności i jest oczywiste, że aktywność tę podejmują przede wszystkim osoby z umiarkowanym i lekkim stopniem ograniczenia.

5. Czas wolny a rola rodziny

Osoby niepełnosprawne czas wolny wykorzystują głównie na odpoczynek bierny i konsumpcję kulturalną w domu i - ewentualnie- na spacerach. Rzadkością jest bywanie w instytucjach kultury, czyli udział w tzw. formach pozadomowych. Jak wynika z badań realizowanych w 1993 r., do kina, teatru, na koncerty i wystawy nie chodziło 88,2% osób niepełnosprawnych; „raczej rzadko” brało udział w spotkaniach towarzyskich 34,6% niepełnosprawnych, a „wcale” nie uczestniczyło w tej formie społecznej integracji 15,4%. Najczęściej czytali oni gazety (22,2%, ale 21,6% nie czytało w ogóle), oglądali telewizję 37,2% (wobec „wcale” – 4,4%) [10, 110]. Udział w kulturze i preferencje w tym zakresie, podobnie zresztą jak w przypadku przeciętnego Polaka, uwarunkowany jest wykształceniem: im wyższe tym przeważały czytelnictwo i spotkania towarzyskie. Jak wynika z kolei z badań przeprowadzonych w 1996 roku, ponad połowa uznała, że niepełnosprawność nie ma wpływu na dostęp do kultury. Jednak pewna grupa osób stwierdzała pogorszenie (19,6% badanych) w dostępie do kultury, a nawet (w przypadku 8,2%) niemożność uczestnictwa w niej [15, 106]. Podobnie z badań Z. Kawczyńskiej-Butrym wynika, że niepełnosprawność w rodzinie ma znaczący wpływ na ograniczenie uczestnictwa w kulturze [9, 46]. Autorka odnotowała, że fakt zaistnienia niepełnosprawności wpływa negatywnie na uczestnictwo w kulturze.

Problem uczestnictwa w kulturze rodzin osób niepełnosprawnych wymagałby odrębnego i szczegółowego potraktowania gdyż, jak wynika z badań z roku 1996, 42,5% nie wiąże swego stanu zdrowia z niemożnością

uprawiania rekreacji, a 39,7% w ogóle nie odczuwa negatywnego wpływu swego stanu zdrowia na możliwość korzystania z rekreacji, 29,2% uznaje iż nastąpiło pogorszenie. Pewna tylko grupa (9,4%) oceniła negatywnie zmiany w aktywności w wyniku zaistnienia niepełnosprawności. Jeśli więc zaistnienie niepełnosprawności nie rzutuje ujemnie na rekreacje fizyczną, to dlaczego wpływa ujemnie na udział w kulturze symbolicznej? Interpretując te dane odpowiedzieć trzeba, że znaczne ograniczenie dostępu do kultury sygnalizują przede wszystkim osoby ze znacznym stopniem niepełnosprawności. Także udział w kulturze – poza domowymi formami – wymaga kontaktu z instytucjami kultury (kino, teatr, opera, filharmonia, galerie sztuki) które – jak wiadomo – nie usunęły barier architektonicznych. Udział w kulturze fizycznej, a zwłaszcza w rekreacji, nie wymaga dostępu do instytucji, poza nielicznymi wyjątkami. Tym więc chyba należy tłumaczyć negatywny wpływ niepełnosprawności na udział w kulturze, przy artykułowaniu opinii przez 42,5% osób niepełnosprawnych o braku negatywnego wpływu na uprawianie rekreacji. Rozwijający się sport osób niepełnosprawnych, ale i twórczość artystyczna tych osób również świadczą o tym, że bariery aktywności tkwią raczej w zewnętrznym środowisku fizycznym, a nie w postawach samych osób niepełnosprawnych.

Podsumowując przedstawione wyniki badań, wskazujące na pogorszenie sytuacji pod wpływem niepełnosprawności i ogólnie niekorzystny wskaźnik udziału w kulturze symbolicznej zauważyć należy, że uwarunkowany jest on w znaczącym stopniu dostępnością do instytucji kultury i wielością form dostosowanych do rodzaju niepełnosprawności i rodzinnych potrzeb spędzania czasu wolnego. Obecność barier, które mogą być (i powinny) usunięte w wyniku odpowiedniej polityki społecznej ogranicza możliwość korzystania z kultury. Pod tym względem osoby niepełnosprawne i ich rodziny są w znacznie mniej korzystnej sytuacji, aniżeli osoby sprawne, a niekiedy wręcz nie mogą same przekroczyć barier mentalnych i architektonicznych.

Jako przykra oceniana jest szczególnie sytuacja uniemożliwiająca osobom niepełnosprawnym utrzymywanie czynnych kontaktów z otoczeniem, co uniemożliwia integrację społeczną. O ile jednak zlikwidowanie barier architektonicznych stanowi poważną kwestię polityki społecznej i wiąże się ze znacznymi nakładami finansowymi, o tyle organizacja zajęć codziennych, czasu wolnego, nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów społecznych możliwe będzie przy zaangażowaniu społeczeństwa. Kształtowanie natomiast więzi rodzinnych należy w najwyższym stopniu do zadań rodziny. Właśnie ze strony pozostałych jej członków osoby niepełnosprawne mają prawo oczekiwać największego wsparcia.

6. Więzy w rodzinie z osobą niepełnosprawną

Stosunkowo nie wiele wiadomo o odczuciach, jakie żywią względem osób niepełnosprawnych członkowie rodziny. Badania z 1996 r. wykazały, że zaistnienie niepełnosprawności nie miało, według 65,9% badanych, wpływu na więzi rodzinne, ale ich pogorszenie sygnalizowało 17,6%, uniemożliwienie 1,4%, a polepszenie 6,7%. Postawy członków rodziny są tutaj diametralnie różne – od postaw zintegrowania wokół problemów osoby niepełnosprawnej, do obojętności i bezradności. Nieco mniej badanych stwierdziło, że niepełnosprawność nie wpływa na kontakty z osobami spoza rodziny, bo 57,5%, pogorszenie sygnalizowało 27,3%, uniemożliwienie 4,6%, a polepszenie 1,7%. Można wysnuć wniosek, że niepełnosprawność ogranicza jednak kontakty z innymi osobami i w znacznej mierze ich role przyjmują członkowie rodziny. Od nich zależy też pomoc w podtrzymywaniu tych więzi i w nawiązywaniu nowych stosunków. Na pogorszenie więzi rodzinnych wskazywali w nieco większym odsetku mężczyźni i mieszkańcy wsi. W przypadku kontaktów z innymi osobami o pogorszeniu w większym odsetku informowały kobiety i również mieszkańcy wsi.

Badania statystyczne – jak wiadomo – pokazują skalę zjawiska – nie dostarczają danych pozwalających wnioskować o jego jakości. Nie wiele wiadomo o odczuciach osób niepełnosprawnych, stosunku członków rodziny, rodzaju postawy wspierającej. Mało posiadamy informacji o częstotliwości wychodzenia z osobą niepełnosprawną poza miejsce zamieszkania, najbliższe otoczenie, miejscowość zamieszkania, o relacjach między członkami rodziny a osobą niepełnosprawną. Kryją się w wzajemnych stosunkach niekiedy wielkie problemy rodziny i dramaty osobiste. Więcej światła na ten problem mogłyby rzucić badania osób pozostających pod opieką domów pomocy społecznej, centrów rehabilitacji i edukacji dla osób niepełnosprawnych.

O sytuacji osób niepełnosprawnych w rodzinie pisała wspomniana Z. Kawczyńska-Butrym, a także M. Chodkowska analizując sytuację kobiety niepełnosprawnej w rodzinie [3]. Wyłaniają się z pamiętników kobiet niepełnosprawnych szczególnie dramatyczne sytuacje, będące wynikiem ich niepełnosprawności, jak izolacja, poniżanie ze strony męża, zerwanie więzi kończące się rozwodem. Rozwód stanowi niejednokrotnie ucieczkę od problemów związanych z niepełnosprawnością członka rodziny i najczęściej jest skutkiem niedojrzałości społecznej ojca. W takim przypadku osoba niepełnosprawna pozostaje w rodzinie, natomiast prawnie zobowiązana do niesienia pomocy i zabezpieczenia finansowego, porzuca ją. Niekiedy wydarzenie to poprzedzone jest awanturami, co sprawia, że pozostali członkowie odczuwają coś w rodzaju ulgi. Jak stwierdza jedna z badanych: „*Stosunki w rodzinie poprawiły się, po odejściu ojca...*” [9, 29].

Wstępne rozeznanie upoważnia do sformułowania tezy, że pobyt w domu jest o wiele korzystniejszy przy zachowaniu warunków psychospołecznych.

Rodziny decydują się na „oddanie” niepełnosprawnego członka głównie z uwagi na znaczny stopień niepełnosprawności i brak możliwości finansowych do zapewnienia leczenia i rehabilitacji. Jeśli tak, to rodziny nie radzące sobie z trudnymi problemami powinny być otoczone szczególnym wsparciem, które zresztą może oczekiwać zarówno od strony instytucji publicznych, jak i społecznych. Nie wszystkie jednak decydują się na przyjmowanie pomocy socjalnej, pedagogicznej, materialnej, itp. z uwagi na obawy przed „naznaczeniem społecznym”. Edukacja środowiskowa jawi się w tym kontekście jako paląca konieczność, zwłaszcza w odniesieniu do rodzin wiejskich i o niskim poziomie wykształcenia [9, 27-28]. Brak właściwej opieki w rodzinie wynika bowiem niejednokrotnie z niewiedzy i niewłaściwych postaw, co sprawia, że osoba niepełnosprawna egzystuje na marginesie rodziny lub jest przez nią pomijana. Sygnalizuje ten problem wypowiedź niepełnosprawnej kobiety: *” Nie miał mnie kto odwieźć do tej szkoły. Rodzice stwierdzili, że nie będzie miał kto robić na te moje szkoły, a poza tym to przecież kaleka, więc po co jej to. Zostałam w domu”* [3, 38]. Pomoc z zewnątrz rodzinie niepełnosprawnej staje się konieczna zwłaszcza wówczas, gdy potrzeby opiekuńcze nie mogą być zaspokojone w wyniku rozbieżności między potencjałem rodziny a potrzebami niepełnosprawnego jej członka. Przykładem może być – pisze Kawczyńska-Butrym- sytuacja, w której matka, opiekująca się psychicznie chorym 39-letnim synem, sama jest chora. Wówczas to sytuacja taka przekracza możliwości opiekuńcze, pojawia się rezygnacja i pragnienie skorzystania z pomocy „jakiegoś zakładu” [9, 27].

Analiza stosunków w rodzinie niepełnosprawnej z punktu widzenia podstawowych funkcji, jakie ona wypełnia wobec swoich członków, uwidacznia pewne w tym zakresie niekorzystne zmiany. Dysfunkcje dotyczą także opieki i wsparcia, których to właśnie od innych członków rodziny ma prawo oczekiwać osoba niepełnosprawna. Żadna przecież pomoc z zewnątrz człowiekowi niepełnosprawnemu nie jest w stanie zastąpić rodziny. Przypadki takie są, jak wiadomo, traktowane jako wskaźnik więzi rodzinnej, a także czynnik kształtujący zdrowie [8, 16-21]. Badania pokazują, że niektóre rodziny nie wypełniają zadań jej przypisanych w zakresie relacji opiekuńczych. To podważa tezę, że codzienną pomoc potrzebujący człowiek powinien znajdować wyłącznie w rodzinie. Fakty bowiem przeczą temu pogładowi, jako że właśnie badania pokazują niewystarczającą i niestosowną pomoc. Jest to wyraźna sugestia pod adresem społecznej polityki państwa, aby wspierać te rodziny, który z racji różnych względów są pod tym względem niewydolne.

Relacje w rodzinie z osobą niepełnosprawną mogą przybierać niekiedy charakter manipulacji – zarówno takiej, w której osoba niepełnosprawna wywiera presję na rodzinę, jak i tej, gdy rodzina manipuluje osobą niepełnosprawną. Badania pokazały, że istnieje dość duża presja osób

niepełnosprawnych na decyzje dotyczące rodzinnego życia(ilustruje to tab. Nr 1). I chociaż badania amerykańskie Duffa i Hollingsheada [9, 33] ujawniły problem wzajemnej manipulacji, to w rodzinach polskich dominującym zachowaniem zdaje się być wywieranie presji przez niepełnosprawną osobę (zob. tab. N r 2). Jak stwierdza matka niepełnosprawnej 21-letniej dziewczyny: „ *Córka zawsze mówi nam co chce oglądać. Więc i my to oglądamy. A jak się znudzi filmem, mówi – no to idziemy spać i wszyscy idą spać...*” [9, 32] takie przyzwolenie na manipulowanie rodzina przez osobę niepełnosprawną świadczy o niewłaściwych relacjach wychowawczych. Problem ten – jak się zdaje – może być bardziej powszechny aniżeli ujawniają to przeprowadzone badania i wymagałyby osobnego potraktowania.

Badania nie potwierdzają prawidłowości – jak pisze Z. Kawczyńska-Butrym – manipulowania osobą niepełnosprawną przez rodziną. Niemniej przypadki takie występują i mogą dotyczyć wymuszania przez rodzinę na osobie niepełnosprawnej pewnych usług, niekiedy ponad siły. Jak pisze jedna z badanych [3, 58]: „...*Stale jest: wynieś, przynieś, pozamiataj. Nie potrafią zrozumieć, że jestem chora...*” Niekiedy osoba niepełnosprawna bywa traktowana instrumentalnie zarówno w sensie ekonomicznym (np. pozbawianie renty) i społecznym – gdy staje się pretekstem do wycofywania się z aktywności pozarodzinnej.

Brak stosownej wiedzy o chorobach i sposobach postępowania z osobami niepełnosprawnymi, nadmiar własnych obowiązków i temu podobne czynniki są przyczyną rozluźnienia relacji emocjonalnych, odrzucenia osoby niepełnosprawnej a nawet fizycznego się nad nią znęcania.

Różne badania potwierdziły jednak obecność relacji pozytywnych. Szczególnie były one silne na początku okresu choroby, a rozluźniały się w miarę jej trwania. Pozytywne zmiany w rodzinach dotyczyły głównie opieki. Wzajemną pomoc jako skutek zaistnienia niepełnosprawności sygnalizowało 69% badanych rodzin. Może ona być traktowana jako wskaźnik pogłębiającej się więzi rodzinnej, poczucia wspólnoty, odpowiedzialności, partnerstwa współdziałania w rodzinie [9, 40]. Również w innych sytuacjach społecznych badani zauważyli korzystne zmiany, jak pogłębienie stosunków z dalszą rodziną, wzmożenie częstotliwości praktyk religijnych, kontaktów z sąsiadami, a nawet wpływu na trwałość rodziny. Powiększa się zatem, w wyniku zaistnienia niepełnosprawności, społeczny system oparcia w najbliższym środowisku życia [1]. Z czasem obniżył się jednak poziom pozytywnych zmian związanych z pracą zawodową i z uczestnictwem w kulturze.

7. Kulturowe uwarunkowania aktywności osób niepełnosprawnych

O społecznej kondycji osób niepełnosprawnych decyduje wiele czynników. Jednym z nich, i zdaje się, że najistotniejszym obok uwarunkowań biologicznych, jest czynnik kulturowy. Przez kondycję społeczną rozumiem

tutaj potencjalną zdolność do pełnienia ról społecznych i aktywnej obecności w życiu społecznym, w zakresie takim, jaki jest możliwy wskutek ograniczeń naturalnych (wynikających z choroby, ograniczeń w poznawaniu świata i w sprawności fizycznej). Od lat kształtował się obraz osoby niepełnosprawnej w społecznej świadomości. Dla emocjonalnego stosunku do sygnalizowanego problemu przypomnijmy tylko, iż starożytni (np. Spartanie) eliminowali noworodki z dysfunkcjami. Nie tak dawne czasy nazizmu hitlerowskiego są także źródłem wielu postaw „niehumanicznych” wobec osób niepełnosprawnych. W lokalnych, małych społecznościach, zamkniętych na innych i dzielących świat na „my” i „oni”; „swoi” i „obcy” problem ten stanowił także wyzwanie dla moralności i życzliwości. Jeszcze we wczesnych czasach tzw. realnego socjalizmu nagminnie było a małych miejscowościach (wsiach, miasteczkach) stygmatyzowanie odmiennych pod względem wyglądu, kalectwa itp. osób. Wiejski „głupek” mógł paść ewentualnie krowy, ale za przyczyny nieszczęść, jakie dotknęły lokalną zbiorowość, obwiniano na ogół fizycznych i umysłowych odmieńców. W prymitywnych plemionach izolowano takie osoby, we współczesnych żyły one przez długi okres cywilizacyjnego rozwoju na marginesie. Znana książka amerykańskiego pisarza Steinbecka Pt. tytułem „Grona gniewu” stanowić może przykład takiego kulturowego uwarunkowania postaw wobec osób niepełnosprawnych. Jeszcze współcześnie w enuncjacjach prasowych znajdujemy doniesienia o niehumanicznym traktowaniu osób starych (np. w podwarszawskiej wsi trzymano schorowaną babcię w stodole!).

Kulturowe uwarunkowania postaw wobec osób niepełnosprawnych stanowią jednocześnie źródło postaw pozytywnych wobec integracji osób niepełnosprawnych, jak i barier. Zrozumienie tych mechanizmów sprawiło, że rozwinął się na skalę dotąd niespotykaną system pomocy i rehabilitacji zawodowej, medycznej, społecznej. Edukacja osób niepełnosprawnych stanowi jedną z dróg tej rehabilitacji: powstają szkoły integracyjne, klasy integracyjne; młodzież niepełnosprawna ma szansę na kontynuowanie kariery edukacyjnej na poziomie szkolnictwa wyższego. W tym ogólnospołecznym i – rzecz można by- nawet cywilizacyjnym wymiarze ludzkość dokonała olbrzymiego kroku, jeśli chodzi o wiedzę o możliwościach leczenia, rehabilitacji i integracji osób niepełnosprawnych. Dość wspomnieć o polskiej sytuacji i wymienić światowe osiągnięcia lekarzy- profesorów Weisa i Degi w zakresie rehabilitacji leczniczej. Okazało się, że niektóre dysfunkcje można leczyć, inne można usprawniać wskutek postępu technicznego. Czy jednak usunięte zostały wszelkie mentalne bariery? Czy osoby niepełnosprawne są postrzegane właśnie jako **osoby**? Czy tak zwani zdrowi obywatele rozumieją problemy tej kategorii osób? Badania prowadzone przez polskich socjologów, pedagogów w latach 90 ubiegłego wieku w Polsce pod kierunkiem prof. Antoniny Ostrowskiej pokazały, że nie do końca znikły bariery w postawach ludzi i urzędników

odpowiadających za likwidację barier architektonicznych i pomoc socjalną. Zmiany jednak dokonują się, a – jak się zdaje – jednym z powodów, co prawda smutnym, jest upowszechniana przez *mass media* informacja o chorobach, wypadkach itp. sytuacjach, wskutek których nasze społeczeństwo zdaje sobie sprawę z obecności osób niepełnosprawnych. Można by powiedzieć, że o ile na progu XX wieku, gdy ludzkość odczuwała jeszcze traumę ostatnich wojen, rewolucji, kolonializmu i dźwigała się z totalnych zniszczeń przeżywając śmierć najbliższych, brak dobytku gromadzonego przez pokolenia, obecność osób niepełnosprawnych nie była zauważana – doktrynalnie w państwach socjalistycznych, faktycznie w społecznościach cierpiących biedę. Możemy stwierdzić, że podejmowane obecnie i rozwiązywane problemy osób niepełnosprawnych są świadectwem podniesienia się naszej kultury społecznej na wyższy poziom. Uprawnione jest również stwierdzenie, że same niepełnosprawne osoby zdają sobie sprawę z przyznanych im uprawnień obywatelskich, mają świadomość, że są i w coraz większym zakresie mogą być takimi samymi obywatelami, jak tzw. pełnosprawni. Dzięki edukacji zdobywają zawody, wskutek zmieniającej się mentalności znajdują postawy zrozumienia i równouprawnienia. Przypomina się tutaj anegdota opowiedziana przez niewidzącą osobę (obecnie doktora nauk humanistycznych) z czasów jeszcze studenckich: gdy usiłował wysiąść z autobusu przedzierając się przez tłum nacierających pasażerów ktoś krzyknął – pijany, czy ślepy? Na co ze spokojem i zgodnie z prawdą odparł mój znajomy: „jedno i drugie”. Obyśmy podobne dowody rehabilitacji społecznej i tożsamości mogli odnajdywać powszechnie potrzebna jest edukacja społeczna. W większym jeszcze stopniu społeczeństwo musi stać się *wychowującym* mając na uwadze obecność niepełnosprawnych osób. Proces ten zaczyna się w rodzinie, której z tego właśnie powodu poświęcono tyle miejsca w tym szkicu.

Zakończenie

Badania w tym szkicu zaprezentowane w swej warstwie jakościowej usytuować należy w okresie początkowej transformacji ustrojowej w Polsce. Polityka społeczna państwa akcentowała nową na owe czasy ideologię, w której akcentowano zasady pomocniczości państwa, solidarności społecznej, aktywności i samopomocy obywateli, równomiernego rozwoju wszystkich środowisk. Te wyprowadzone z katolickiej nauki społecznej zasady znalazły odzwierciedlenie nie tylko w urzędowych dokumentach [13; 16], ale zaczęły funkcjonować w społecznym i osobistych systemach wartości. Pojawiły się liczne stowarzyszenia społeczne, akcje charytatywne, w których także Kościół Katolicki znalazł swoje miejsce i był cenionym liderem. Pojawił się wolontariat, a wszystkie te inicjatywy świadczyły o zaistnieniu demokracji i społeczeństwa obywatelskiego. W centrum polityki społecznej znalazła się rodzina, jej podmiotowość i problemy. Proces ten trwa nadal. Ale nie

wszystkie rodziny mogą same rodić sobie z narastającymi barierami ich prawidłowej egzystencji. Kwestie społeczne w szczególny sposób dotyczą rodzin z osobami niepełnosprawnymi, które nie mogą samodzielnie, bez pomocy państwa, samorządów, społeczności lokalnych, pokonywać liczne bariery stojące na drodze ich prawidłowej egzystencji; barierami ekonomicznymi, tkwiącymi w ludzkich postawach, w środowisku zurbanizowanym. I chociaż źródła wsparcia i mobilizacji tkwią w samej rodzinie, to pomoc płynąca z strony społeczeństwa wydaje się nadal potrzebna, a nawet nieunikniona jeśli chcemy określać siebie mianem społeczeństwa zintegrowanego i przyjaznego ludziom dotkniętym różnymi ograniczeniami intelektualnymi, lokomocyjnymi, percepcyjnymi, czy somatycznymi.

Badania socjologiczne wykazały, że cała rodzina jest uwikłana w kłopoty wynikające z niepełnej sprawności i to we wszystkich jej funkcjach. Prowadzenie takich badań uznać wypada w tym kontekście za niezbędny czynnik właściwej kompleksowej pomocy rodzinie z osobą niepełnosprawną. Stanowią one także podstawę do diagnozy odnośnie do procesu integracji społecznej i niezbędnych potrzeb w tym kierunku.

Tabela 2. Udział osoby niepełnosprawnej w podejmowaniu decyzji

Zakres podejmowanych decyzji dotyczących rodziny	Udział niepełnosprawnych członków rodziny (w skali od 0-3)
Pora chodzenia spać	2,80
Rodzaj większych zakupów	1,98
Termin urlopów	1,97
Sposób spędzania wolnego czasu	1,92
Rodzaj oglądanych programów tv	1,91
Rodzaj codziennych zakupów	1,87

Źródło: Z.Kawczyńska-Butrym, Rodziny osób niepełnosprawnych, cyt. wyd., s. 31.

Tabela 2. Reakcje rodziny na wymuszanie decyzji przez osobę niepełnosprawną

Rodzaj reakcji rodziny	Liczebność	%
Zwracamy uwagę na ich zdanie i liczymy się z nim	78	77,1
Zwracamy uwagę na ich zdanie, ale się z nim nie liczymy	16	14,6
Nie zwracamy specjalnie uwagi na ich zdanie i niewiele się z nim liczymy	4	4,2
W ogóle nie zwracamy uwagi i nie liczymy się z ich zdaniem	-	-

Źródło: Z.Kawczyńska-Butrym, Rodziny osób niepełnosprawnych, cyt. wyd., s. 31.

LITERATURA

1. Axer A. Q., Społeczne systemy oparcia w środowisku chorego psychicznego // *Studia Socjologiczne*. – nr 4. – 1983.
2. Badania nad niepełnosprawnością w Polsce 1993. – Warszawa: IFiSPAN, 1994. – s. 5. Zrealizowano je na zlecenie Pełnomocnika do Spraw Osób Niepełnosprawnych i Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych
3. Chodkowska M. Kobieta niepełnosprawna Socjopedagogiczne problemy postaw. – Lublin, 1993. –38 s. Zob. teŹe: Bariery funkcjonowania kobiet niepełnosprawnych w świetle pamiętników // *Polityka społeczna wobec osób niepełnosprawnych. Drogi do integracji*. – Warszawa: WSP TWP, 1996.
4. Dane o badaniach BAEL zaczerpnałem ze strony internetowej MG,P i PS: www.mgpips.gov.pl z dnia 19. 04.04 r.
5. Dla uproszczenia rodzinę z osobą niepełnosprawną będę określał jako „rodzinę niepełnosprawną”, chociaŹ – jak wiadomo – nie są to określenia toŹsame. „Rodzina niepełnosprawna” jako kategoria pojęciowa oznacza więc tutaj fakt, iŹ w rodzinach znajdują się jedna lub więcej osób z określonego rodzaju dysfunkcją motoryczną, intelektualną, sensoryczną, werbalną, somatyczną orzeczoną jako niesprawność, przez którą w dokumentach Światowej Organizacji Zdrowia rozumie się osoby z uszkodzeniem definiowanym w kategoriach biomedycznych, niepełnosprawne w sensie ograniczenia wykonywania pewnych czynności i upośledzone, to znaczy będące w sytuacji uniemoŹliwiającej jednostce pełnienie podstawowych ról społecznych.
6. Informacja o sytuacji rodzin z dziećmi niepełnosprawnymi do 24 roku Źycia. Warszawa: MPiPS, 2002.
7. Inwalidzi w Polsce w latach 1978-1988. Warszawa: GUS, 1991. – 92 s.
8. Kawczyńska-Butrym Z. Deficyt partnerstwa w małżeństwie i rodzinie a ryzyko choroby psychosomatycznej // *Problemy Rodziny*. – nr 2. – 1987. – S. 16-21.
9. Kawczyńska-Butrym Z. Rodziny osób niepełnosprawnych (raport z badań). – Warszawa: IF i S PAN, 1994. Autorka objęła badaniem 187 osób, z czego 21,4% nie posiadało żadnej grupy inwalidzkiej.
10. Ostrowska A., Sikorska J., Sufin Z. Sytuacja ludzi niepełnosprawnych w Polsce, cyt. wyd.
11. Podobne dane uzyskano w badaniach stanu zdrowia ludności z 1996 r. // *Stan zdrowia*. – S. 62, tab 3.14. Według uzyskanych tam danych było 30,5% rodzin dwuosobowych w miastach i 25,0% na wsi.
12. Problemy rodzin z osobą niepełnosprawną, MPiPS, Biuro Pełnomocnika do Spraw Osób Niepełnosprawnych, materiał powielony. – Warszawa, 2001.

13. Program działań na rzecz osób niepełnosprawnych i ich integracji ze społeczeństwem, Pełnomocnik do Spraw osób Niepełnosprawnych Warszawa 6 października 1993 r.
14. Stan Zdrowia i potrzeby osób niepełnosprawnych w Polsce w 1996 r., GUS, Warszawa 1997; kolejne opracowanie powstało w 1999 roku.
15. Stan zdrowia ludności a sytuacja społeczno-ekonomiczna w latach 1996-1997 // Główny Urząd Statystyczny. Departament Badań Demograficznych. – Warszawa, 1999.
16. Świat ludziom niepełnosprawnym / red. A. Hulek. – Warszawa, 1992.
17. Sztabiński P. Niepełnosprawni jako samodzielna kategoria w badaniach socjologicznych / A. Ostrowska, J. Sikorska, Z. Sufin // Sytuacja ludzi niepełnosprawnych w Polsce. – Warszawa, 1994.
18. Tytuł ankiety: „Problemy życiowe osób niepełnosprawnych”, tab.15.1.1.p.t. „Struktura gospodarstw domowych według liczby osób”. – 168 s.

УДК 37.018.1

Józef Placha

ZNACZENIE KULTURY PEDAGOGICZNEJ W WYCHOWANIU

Znaczenia pedagogicznej kultury u wихованні

Zamислюючись над значенням „педагогічної культури” у вихованні, автор показує її зв'язок з культурою (у загальному значенні), але також зв'язок з релігією, яка має сильний вплив на виховання. Такий вплив культури й релігії на виховання є описаний у працях педагогів і філософів. Між іншим, важливу роль цих двох цінностей представлено у концепції Януша Тарновського.

Фундаментом будування правдивої педагогічної „культури” може бути постулат, аби відноситись до виховання суб'єктивно, а одночасно допомагати йому у розвитку переходу від категорії „мати” на користь категорії „бути”. Тільки така ієрархія і пропозиція людських прагнень, буття шляхетною людиною може бути найважливішим, педагогічним завданням.

Na początku XXI wieku szczyć się można spektakularnymi osiągnięciami jak również obawiać się wielu zagrożeń, które w obliczu postępującej globalizacji oraz intensywnego rozwoju technik informatycznych mogą wywoływać także stan indywidualnego i społecznego zagubienia. Tymczasem poczucie własnej godności i tożsamości nigdy nie opuszczało Polaków - nawet w czasach największych zagrożeń. Pomijając okres zaborów, także w czasie wojny wielu wykazywało się niespotykanym hartem ducha, „robiąc swoje”.

Wielki pedagog polski: Zygmunt Mysłakowski (1890 – 1971) – wyrażając swoje z troską o ducha własnej godności i kulturowej tożsamości – w czasie okupacji hitlerowskiej 7 sierpnia 1942 roku zanotował: „W kulturze naszej tkwi pewien błąd, przez który wiele najcenniejszych egzystencji marnuje się i jałowuje: wydaje się ludziom, że można zbudować własne szczęście, dostosowując się tylko powierzchownie do środowiska społecznego, a w rzeczywistości wycofując się z niego, w głąb życia prywatnego, jak najdalej, tak daleko, jak tylko można bez narażania się na konflikt z obyczajem, normą prawną lub regulaminem instytucji. Powstaje ideał życia w gruncie rzeczy aspołecznego, opartego na programie brania jak najwięcej, dawania jak najmniej. Ustrój naszego życia jest liberalny w tym kierunku i dla wielu ludzi stwarza odpowiednie możliwości. Wykorzystać cudzą pracę lub własne stanowisko, zebrane środki ulokować w najpewniejszym banku zagranicznym – dla iluż to ludzi było wyrazem najwyższej mądrości życiowej [...]. Nowa kultura powinna być zbudowana na innym przeświadczeniu: że jedynie życie wolne, prawdziwe i szczęśliwe wiedzie przez służbę społeczności. Jak najwięcej dawać, jak najmniej brać, oto jedyna droga do wolności i spokoju, bez potrzeby ucieczki na Galapagos lub inne niezamieszkałe wyspy, których zresztą jest coraz mniej” [8, 25-26].

Z kolei 30 listopada tego samego roku ten jeden z czołowych pedagogów polskich XX wieku notuje: „Materialistyczna kultura naszej epoki, lekceważenie tradycyjnej filozofii <bardziej ściślej>, kult faktu i naukowości, rozumianej w ciasnej, mechanistycznej formie, odziedziczonej po wieku XIX – wszystko to musi ulec gruntownej rewizji. Potrzebujemy kultury bardziej harmonijnej, prostszej, bliższej człowiekowi, moralistycznej w swej myśli przewodniej, humanistycznej w stylu. Z nauk przyrodniczych nie powinna płynąć, jak dotąd, negacja humanistycznych podstaw naszego ludzkiego pojmowania świata, lecz przeciwnie, zasadnicze postulaty tego czysto ludzkiego kosmosu powinny określać i wyznaczać sposób, w jaki nasze myślenie techniczne i empiryczne ma być włączone w humanistyczny obraz świata. Mówiąc językiem Kanta, prymat rozumu praktycznego, a nie teoretycznego powinien być założony u podstaw naszej kultury” [8, 32].

Proces poszukiwania swojej kulturowej tożsamości przebiegał w Polsce bardzo gwałtownie zwłaszcza w latach pięćdziesiątych, następnie siedemdziesiątych, osiemdziesiątych ubiegłego stulecia – aż do tzw. „okrągłego stołu”. I trwa nadal.

Wspomniane wyżej lata zmagania się i rozliczania z przeszłością, jak również poszukiwania nowych modeli życia nie ominęły także pedagogiki.

Oponowano w tamtych latach przeciw powszechnie występującemu werbalizmowi i formalizmowi, a także – jak to nazywano – „wychowaniu ułatwionemu”: polegało ono na przekonaniu, że przyjęcie określonego systemu

politycznego miało automatycznie wyeliminować z życia społecznego wszelkie zło. W rezultacie „łatwy optymizm nadziei - jak powiada Bogdan Suchodolski (1903-1992) – na automatyczne rodzenie się nowego człowieka z nowych warunków, wyrażał niechęć do podjęcia gruntownej i odpowiedzialnej, poważnej i systematycznej pracy wychowawczej i walki z tym wszystkim, co w istniejących jeszcze warunkach życia utrudniało lub wręcz uniemożliwiało rozwój człowieka” [11, 558]. Brak pogłębionego oddziaływania wychowawczego prowadziło najczęściej do konformizmu – przeceniania obiektywnego sensu czynów z niejednokrotnym pominięciem decydującej roli sumienia.

W rozrachunku z przeszłością krytykowano również fałszywe zagadnienie rozumienia wolności: „W obawie, aby nie nadużywano prawa krytyki i aby inaczej rozumiana wolność nie stawała się ucieczką z pola socjalistycznego budownictwa, wybrano taką koncepcję, która niszczyła w ogóle wolność człowieka. W obawie przed obiektywizmem tak położono tamy wolności, iż wychowanie prowadziło w wielu przypadkach do oportunistów” [11, 561].

W pierwszym dziesięcioleciu powojennym należałoby jeszcze zaakcentować totalne sprowadzenie pracy wychowawczej do jej wymiarów masowych. Liczyło się tylko to, co „typowe” i oznakowane marką: „socjalistyczne”; wszystko inne, a więc konkretny człowiek w jego niepowtarzalnych i złożonych uwarunkowaniach, to przypadki niegodne pedagogicznej uwagi.

Jeżeli dodać jeszcze do tego obsesyjny wręcz lęk przed jakąkolwiek teorią, to rysuje się nam wcale pokąźny katalog błędów i wypaczeń, prowadzących ówczesną naukę o wychowaniu w niebezpieczny zaułek. Pedagogiczna teoria była zgoła „czymś niebezpiecznym, ponieważ mogła zakwestionować wartość czy słuszność praktycznego postępowania” [11, 563]. Innymi słowy, obawiano się jakiegokolwiek twórczego i krytycznego myślenia.

Dlatego wszelkiego rodzaju demaskowanie zła na polu wychowania było konieczne, jak potrzebne było również późniejsze – a nie tak dawne przecież – powszechne pragnienie indywidualnej i narodowej odnowy.

Wydaje się jednak, że przynajmniej część tych krytycznych i niedawnych, pięknych pragnień rozbiła się o zbyt zewnętrzne działania, zmierzające raczej do zmian instytucjonalno-prawnych, za którymi nie zawsze kryła się prawdziwa chęć wewnętrznej przemiany człowieka. Niestety, ale też i na szczęście „Po okresie – jak ocenia to ks. bp. Jan Chrapek – entuzjastycznej radości z otrzymanej wolności narastało w nas zmęczenie i zniechęcenie, swoistego rodzaju gorycz. I narastało w wielu nas uczucie, które jest niejako wpisane w intuicję współczesnych Polaków, uczucie, że wolność to przede wszystkim zadanie, że w tym okresie przemian, które wspólnie tworzymy, potrzeba zupełnie innej wrażliwości. Te nasze intuicje i niepokoje bardzo dobrze nazwał

w Skoczowie Papież. Ilekroć przyjeżdżał do naszego kraju, tylekroć wyczuwał i werbalizował to, co w nas było albo raną, albo tęsknotą, albo pragnieniem, albo odczuciem i określeniem rzeczywistości. Wydaje się, że ostatnie lata tej właśnie toczącej się transformacji narosły do takiego punktu, w którym rodziła się świadomość, że dzisiaj przede wszystkim potrzeba naszej Ojczyźnie i każdemu z nas wielkiej wrażliwości sumienia, wrażliwości osobowej. I to się dokonuje w sytuacji przemian czasowych, kiedy kończy się wiek, kończy się także tysiąclecie, kiedy wyczerpały się, czy, inaczej mówiąc, wypaliły się dotychczasowe iluzyjne ideologie zrodzone z nacjonalizmu oświeceniowego, którym była dziecinna, pełna ufności wiara w to, że człowiek o własnych siłach i za pomocą własnego rozumu potrafi dokonać ogromnych przemian, aby świat uczynić lepszym. Wyczerpało się to radosno-twórcze przekonanie, które zostało wpisane w określone ideologie, te, które nas zdradziły i które chcą w dalszym ciągu w każdym z nas tęsknotami odżywać” [2, 37]. I dalej bp. J. Chrapek stwierdza: „Doświadczamy także swoistego rodzaju zagubienia, a jednocześnie – co się rzadko podkreśla, a co jest ciągle obecne we współczesnych transformacjach i przemianach – istnieje wielka, czasami nie wyrażona, a czasami wyrażona w buncie, tęsknota za nieskończonością, za metafizyką, za doświadczeniem religijnym. Ta tęsknota, jak wspomniałem, jest dzisiaj w człowieku bardzo obecna, czasem wręcz zżera od wewnątrz ludzi współczesnych. Zżera i objawia się w postaci agresywnego buntu, ucieczki w różnego rodzaju doświadczenie wspólnoty, np. wspólnoty sekt. I to trzeba sobie mocno uświadomić (...). I jednocześnie w tym czasie przemian doświadczamy pewnego chłodu, lodowatości międzyludzkich stosunków, braku czasu dla siebie nawzajem, kultu dla ludzi sukcesu, dla ludzi, którzy czegoś dokonali. Z tego kultu rodzi się oczywiście określony stosunek do siebie nawzajem. Jest to świat naznaczony wszechwładną obecnością coraz bardziej precyzyjnych mediów informatycznych. Media – od tych najprostszych, aż po telewizję wysokiej rozdzielczości i media wirtualne, takie jak film czy telewizja, to współczesne technologie komunikowania, a jednocześnie pewnego rodzaju konkurencyjny wychowawca” [2, 37-38].

By mówić o prawdziwej, wewnętrznej odnowie trzeba czegoś więcej niż wyszukanej frazeologii oraz idei oderwanych od życia. O to „coś więcej” – jak się wydaje – chodzi chrześcijańskiej pedagogice personalno-egzystencjalnej, której twórcą jest Janusz Tarnowski. A zwłaszcza ta jej warstwa treściowa, którą możemy określić najogólniej jako swoistego rodzaju *kulturę pedagogiczną*.

Ze względu na szeroki zakres tego pojęcia u wielu może ono budzić wiele kontrowersji. Dlatego spróbujmy odwołać się do definicji.

Wincenty Okoń *kulturę pedagogiczną* określa jako dziedzinę, „która jest szczególnie związana ze sprawami wychowania i oświaty. Jej elementy

składowe to ogół urzędów wychowawczo-oświatowych, piśmiennictwo pedagogiczne, twórczość pedagogiczna oraz dotyczące edukacji przekonania i postawy reprezentowane zarówno przez pedagogów i nauczycieli, jak przez całe społeczeństwo” [9, 198].

Z kolei Czesław i Małgorzata Kupisiewiczowie stwierdzają, że dzięki *kulturze pedagogicznej* „podstawę działalności dydaktyczno-wychowawczej stanowi partnerskie traktowanie dzieci i młodzieży przez rodziców i nauczycieli, zaznajamianie ich z najważniejszymi osiągnięciami światowej i narodowej kultury oraz wdrażanie do recepcji tych osiągnięć” [7, 91].

W jednym i drugim przypadku wyłoniła się nam więc dość sprecyzowana przestrzeń *kultury pedagogicznej*, wyznaczająca niejako dalszą „mapę” refleksji, w której będę zmierzał do uzupełnienia jej także o elementy związane ze wspomnianą już wcześniej, chrześcijańską koncepcją pedagogiki personalno-egzystencjalnej. Z tego powodu, że koncepcja ta wydaje się być optymalną propozycją na wypełnienie treści pojęcia: *kultura pedagogiczna*. Przy okazji warto wyjaśnić, że zarówno *kultura* jak i *religia* – jako istotne składniki koncepcji pedagogiki personalno-egzystencjalnej - nie muszą i nie powinny być postrzegane w opozycji do siebie, co niestety zdarza się czasem.

Franciszek Adamski, zwracając uwagę na zagrożenia współczesnych zabiegów pedagogicznych, wskazuje również na pewne szanse. Stwierdza mianowicie, że wiek XX, nazywany wiekiem ideologii, jest niestety także „wiekiem napięć między religią a kulturą. Dominujący bowiem od kilkudziesięciu lat model kultury szuka dla siebie inspiracji w koncentrowaniu się na świecie materialnym, zacieśnieniu poznania do wymiarów ściśle mechanistycznych, narzucaniu horyzontów wyłącznie pozytywistycznych. Nie trzeba zaznaczać, że taki model kultury oznacza zasadniczą zmianę perspektywy i hierarchii wartości w stosunku do wielowiekowych inspiracji chrześcijańskich. Ta scjentystyczna wizja kultury – z natury swej ateistyczna, czasem eufemistycznie nazwana laicką – stała się dla wielu wizją-modelem jedynie uprawnionym, modelem godnym współczesnego człowieka, bezgranicznie ufającego możliwościom poznawczym rozumu ludzkiego i postępowi naukowo-technicznemu. Stąd automatycznie niemal nasuwa się postulat eliminowania czynnika *sacrum* z kultury, a nawet więcej: postulat walki z religią w imię pełnego dowartościowania człowieka, jego wolności i społeczno-kulturowej dojrzałości” [1, 1998-1999].

Tymczasem religia może być wartością, która nadaje właściwy sens wszystkim innym wartościom oraz być czynnikiem pełniejszego rozwoju człowieka. A tym samym wyeliminowanie jej z życia człowieka może być dla niego poważnym zagrożeniem i prowadzić do zubożenia wewnętrznego, a także do pomniejszenia tego co nazywamy kulturą. Wspomniany już F. Adamski w związku z tym przestrzega: „Kultura, której ostateczną wartością i miarą jest

„sam człowiek, staje się zagrożeniem dla niego; nie wskazuje mu doskonałego modelu wychodzącego poza człowieka, nie nadaje jego działaniom nieskończonego wymiaru, przekreśla nieograniczone możliwości rozwoju osoby ludzkiej w perspektywie jej wiecznego trwania. Odrzucenie wartości religijnych i wartości z nimi związanych stwarza iluzję doskonałości człowieka i jego nieskończonych możliwości, a w końcu ułude, iż wszystko jest jednakowo dobre, wszystko się dzieje dobrze, nawet gdy w imię wzniosłych haseł niszczy się samego człowieka” [1, 206].

Wspomniana już wcześniej księdza Janusza Tarnowskiego pedagogika personalno-egzystencjalna – oprócz jej podstawowych kategorii takich jak: spotkanie, autentyzm, dialog i zaangażowanie – w sposób szczególny respektuje zasadę podmiotowości i pomocniczości.

Wychowanek, jako wolna i rozumna osoba – nawet już częściowo w przypadku małego dziecka - w miarę swojego rozwoju zmierza do coraz bardziej odpowiedzialnego działania, aż do osiągnięcia pełnej samodzielności życiowej. Naturalną konsekwencją takiej strategii wychowawczej jest samowychowanie. Niektórzy nazywają to „stanięciem na własnych nogach”.

Dalszą konsekwencją strategii takiego wychowania jest konieczność uświadomienia sobie roli samego procesu wychowania jak i roli pedagoga; jest nią funkcja pomocnicza w osiągnięciu życiowej samodzielności wychowanka [6].

Do takiego rozumienia wychowania skłania się również Papież Jan Paweł II, którego poglądy na ten temat streszcza Stanisław Dziekoński: „U papieża autorem swego życia jest sam człowiek, który powinien kierować sobą w sposób świadomy i celowy. Ojciec Święty traktuje młodych ludzi bardzo podmiotowo, czemu daje wyraz podczas spotkań z nimi. Traktuje każdego z nich jako partnera, a nie tylko chwilowego słuchacza” [10, 64-65].

Mówiąc o wychowaniu Papież w wielu dokumentach podkreśla ową potrzebę upodmiotowienia i samowychowania. „Wychowanie – jak to zaznacza Jan Paweł II w „Liście do Rodzin” – jest przede wszystkim obdarzaniem człowieczeństwem – obdarzaniem dwustronnym” (LR, 16), a więc Jest procesem, w którym wzajemna komunია osób dochodzi do głosu w sposób szczególny” (LR, 16).

W innym z kolei dokumencie Papież zaznacza, że nawet tak podstawowe komórki społeczne jak rodzina i szkoła powinny uświadamiać sobie swoją pomocniczą rolę: „Jeśli bowiem nie ulega wątpliwości, że rodzina wychowuje, że szkoła kształci i wychowuje, to równocześnie tak działanie rodziny, jak i szkoły pozostanie niekompletne (a może nawet zostać wręcz zniweczone) – jeżeli każdy i każda z Was, Młodych – jak zwraca się Papież do młodzieży z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży (przyp. J.P.) – sam nie podejmie dzieła swojego wychowania. Wychowanie rodzinne i szkolne może tylko dostarczyć Wam elementów do dzieła samowychowania” [3, 47].

Personalno-egzystencjalna koncepcja wychowania szczególnie akcentuje rolę prawdy, którą również chcemy włączyć w horyzont pracy nad *kulturą pedagogiczną*. Czyni to także Papież w wyżej wymienionym dokumencie, zwracając uwagę na to, że prawda jest podstawowym warunkiem autentycznego i wolnego życia: „poznacie prawdę, a prawda was wyzwoli” [3, 47].

Takie wychowanie „winno pomagać wychowankowi uczenia się prawdy o sobie i o świecie” [10, 56].

Można by dodać, że chodzi o swoistego rodzaju triadę w aplikacji prawdy: zarówno wobec siebie, bliźnich i Boga samego. W personalno-egzystencjalnej koncepcji człowieka istota ludzka z natury niejako jest otwarta na te trzy płaszczyzny realizacji swojego człowieczeństwa [5, 70-71].

Podkreśla się również szczególną rolę czynnika nadprzyrodzonego, który nie jest tylko tzw. „ślepy przypadkiem” w naszym życiu. Jest to los rozumiany jako Boża Opatrzność, który niejako ostatecznie decyduje - choć bez pogwałcania ludzkiej woli – o godnej lub niegodnej realizacji siebie.

Nie kwestionując zatem aspektu humanistycznego w wychowaniu, jednocześnie koncepcja ta otwiera się na Transcendencję, jako warunek pełnego oraz integralnego rozwoju człowieka, a zarazem właściwy kierunek budowania właściwie rozumianej *kultury pedagogicznej*.

Do takiej strategii rozwoju nawiązuje również Papież: „Wychowanie integralne – jak stwierdza Ojciec Święty – zmierza do pełnego rozwoju osobowości, nadaje pełne znaczenie życiu; nie ogranicza się do zwykłego zdobywania choćby obszernych wiadomości, ale przenika także na pole uczuciowości i woli” [4, 389-391].

Powyższe refleksje korespondują z koncepcją *kultury pedagogicznej*. Konstruowana przez Stefana Swieżawskiego. W sposób niezwykle prosty a zarazem sugestywny formułuje swoje przesłanie, nazywając często *kulturę pedagogiczną – mądrością*. W swoim wystąpieniu dla personelu pedagogicznego w Laskach, 28 sierpnia 1986 roku, powiedział, „że głębokie źródła i pokłady kultury tkwią znacznie głębiej niż to się zwykle przypuszcza – ujawniają się najbardziej tam, gdzie spotykamy się ze <znakami, którym się ludzie sprzeciwiają> Pojawia się tu w całej pełni słuszność sławnego już rozróżnienia Marcelowskiego między <być> i <posiadać>. Okazuje się to bardzo wyraźnie, że być kulturalnym – można by dodać: być przenikniętym *kulturą pedagogiczną* (dod. i podkr. J.P.) – a więc być wyposażonym w to, co stanowi istotę kultury ducha, jest nieporównanie ważniejsze i cenniejsze niż posiadanie największych nawet skarbów, należących do świata duchowych i materialnych wytworów ludzkiej twórczości, a także niż wszechstronne z nich korzystanie” [12, 16].

Tak więc *kultura pedagogiczna* to coś tak wielkiego i cennego jak powietrze, bez którego człowiek nie może żyć.

Streszczenie

Dokonując refleksji nad znaczeniem *kultury pedagogicznej* w wychowaniu autor wnika w jej implikacje z kulturą, w jak najogólniejszym znaczeniu tego pojęcia, jak również religią, która nie tylko nie jest w opozycji do kultury, ale wręcz ją konstytuuje. Wielką rolę w takim pozytywnym kojarzeniu tych dwóch wartości spełnia Janusza Tarnowskiego koncepcja pedagogiki personalno-egzystencjalnej, której różne aplikacje można odnaleźć w poglądach wielu współczesnych pedagogów i filozofów. Podstawowym warunkiem budowania prawdziwej *kultury pedagogicznej* wydaje się być postulat, aby traktować wychowanka podmiotowo, jednocześnie zmiierzając do pomagania mu w rozwoju postawy dystansowania się od kategorii „mieć” na rzecz kategorii „być”. Dopiero w takiej hierarchii i proporcji ludzkich pragnień, bycie wartościowym człowiekiem może stać się najważniejszym, pedagogicznym zadaniem.

LITERATURA

1. *Adamski F.* Kultura między sacrum i profanum / F. Adamski // Człowiek, wychowanie, kultura. – Kraków, 1993. – S. 198-199.
2. *Chrapek J.* Jak na nowo odkryć swoje powołanie pedagogiczne? – Laski, 1996. – № 3. – S. 37.
3. *Jan Paweł II.* List Apostolski „Parati semper” Ojca Świętego Jana Pawła II do młodych całego świata z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży // Wychowanie w nauczaniu Jana Pawła II. – Warszawa, 2000. – S. 47.
4. *Jan Paweł II.* Zasada wolności nauczania opiera się na godności osoby. Do uczestników zjazdu związku włoskich pracowników katolickich, 7 grudnia 1981 / Jan Paweł II. Nauczanie Papieskie. – t. IV, z. 2. – Poznań, 1989. – S. 389-391.
5. *Janusz Tarnowski.* Wychowanie do autentyczności // Chryścijanin w świecie, 1974. – nr 29/3. – S. 70-71.
6. *Józef Placha.* Wychowanie jako pomoc. Dialogi Pedagogiczne. – t. II. – Warszawa, 1992.
7. *Kupisiewicz Cz., Kupisiewicz M.* Słownik Pedagogiczny. – Naukowe PWN. – Warszawa, 2009. – S. 91.
8. *Nowacki T.* W poszukiwaniu podstaw pedagogiki. Zygmunt Mysłakowski (1890-1971) / Instytut Badań Edukacyjnych oraz Studio Wydawnicze FAMILIA. – Warszawa, 1999. – S. 25-26.

9. *Okoń W.* Nowy Słownik Pedagogiczny. – Warszawa: Żak, 1998. – S. 198.
10. *Stanisław Dziekoński.* Rozwój wychowawczej myśli Kościoła na przestrzeni ostatnich wieków. – Warszawa, 2004. – S. 64-65.
11. *Suchodolski B.* O Pedagogikę na miarę naszych czasów. – Warszawa, 1958. – S. 558.
12. *Swieżawski S.* Kultura a filozofia. – Łaski, 2002. – nr. 1-2(45-46). – S. 16.

УДК 37.018.11

Sławomir Klementowicz

KULTURA PEDAGOGICZNA RODZICÓW. POTRZEBA CIĄGŁEJ FORMACJI

Педагогічна культура батьків. Необхідність постійного формування

Польська сім'я перебуває у процесі постійних змін не тільки у своїй внутрішній організації, але також і в функціонуванні. Знання батьків про виховання дитини повинно постійно удосконалюватись. Виховання дітей – це сьогодні галузь, у якій більшість батьків не має відповідної підготовки.

Родинне середовище досить важко змінює свої внутрішні структури. Серед багатьох факторів, які загрожують функціонуванню польських родин, можна зазначити: нестабільність сім'ї, погіршення стандарту економічної ситуації, безробіття одного або двох батьків, послаблення або розпад емоційної єдності у сім'ї, а також слабка свідомість виконання батьківських ролей та соціалізаційна і виховна дезорганізація.

Батьки й потенційні батьки під час своїх батьківських дій у більшості випадків беруть приклад зі своїх родин. Часто вони не мають педагогічного, психологічного і соціологічного знання в виховному процесі й в інших ситуаціях родинного життя.

Виховання повинно полягати у тому, щоб батьки передавали молодому поколінню свідомість свого походження (генеалогії) і допомагали йому окреслити своє місце на землі. Одночасно, належить також формувати повагу до інших культур.

На сьогоднішній стан педагогічної культури впливають такі зовнішні чинники як: середовище проживання, суспільно-професійний тип сім'ї, актуальні зміни (безробіття, ритм життя, брак часу, обмеження у педагогічній освіті батьків). Також мають вплив чинники у самій сім'ї: структура сім'ї, стать, вік батьків, освіта, суспільне походження, праця матерів, кількість членів сім'ї.

Педагогізація, тобто розвиток знання батьків, – це діяльність, направлена на поширення батьками педагогічної освіти про виховання дітей і молоді.

Współczesne czasy charakteryzują się dynamicznymi zmianami społecznymi, politycznymi i gospodarczymi. Rodzina w Polsce, choć ulega pewnym przemianom zarówno w swej organizacji wewnętrznej, jak i w funkcjonowaniu – nie jest jednak w stanie nadażyć za nowymi uwarunkowaniami tkwiącymi w układach makrospołecznych. Stąd też środowisko rodzinne, które jest dość odporne na zmianę swoich wewnętrznych struktur, przejawia symptomy poważnych zmian.

Wśród wielu czynników zagrażających funkcjonowaniu polskich rodzin należy wymieniać: nietrwałość rodziny, pogarszający się standard życia materialnego, bezrobocie jednego bądź dwojga rodziców, rozluźnienie bądź zerwanie więzi uczuciowych w rodzinie, a także niską świadomość pełnionych ról rodzicielskich oraz dezorganizację socjalizacyjną i wychowawczą [1]. Oddziaływania wychowawcze, socjalizacyjne, opiekuńcze w rodzinie realizowane są nie tylko poprzez czynności rodzicielskie niezamierzone, nieświadome i bezrefleksyjne. Rodzice mogą również wypełniać swe zadania z pewną świadomością; celowo i planowo organizować życie rodzinne, by role rodzicielskie spełniać w sposób refleksyjny.

Wychowanie dzieci to obecnie dziedzina, do której większość rodziców nie jest dobrze przygotowana. Na podstawie przeprowadzonych już badań można stwierdzić, że rodzice i potencjalni rodzice w toku swych oddziaływań rodzicielskich posługują się z reguły pierwszą sferą działań, wynikającą najczęściej z intencji, naśladownictwa swojej rodziny pochodzenia. Nie biorą pod uwagę, gdyż często jej nie znają, naukowej wiedzy pedagogicznej, psychologicznej i socjologicznej w oddziaływaniach wychowawczych i innych sytuacjach życia rodzinnego [6]. Posiadana przez rodziców wiedza na temat wychowania dziecka wymaga ciągłego wzbogacania o nowe elementy. Rodzice potrzebują pomocy od zewnątrz w formie odpowiednich wskazań, jak trzeba wychowywać własne dzieci, by ze swoich obowiązków rodzicielskich należycie się wywiązać. Nierzadko też ich świadome, intencjonalne zabiegi stają w sprzeczności z ich postępowaniem i stylem życia, a wtedy nie są skuteczne.

Rodzina uznawana jest powszechnie za podstawowe i najskuteczniejsze narzędzie w zakresie przekazywania młodemu pokoleniu ogólnospołecznego systemu wartości. Skuteczność wpływu rodziców na systemy wartości dzieci zależy od wieku, ściśle powiązanych czynników. Do najważniejszych z nich zaliczyć można:

- Określony typ i strukturę rodziny
- Poziom ekonomiczny

- Sposoby organizowania pracy i wypoczynku
- Stopień wykształcenia rodziców
- Więzi emocjonalne łączące członków rodziny
- Poziom kultury pedagogicznej reprezentowany przez rodziców.

Ostatniemu z czynników przypisać należy rolę decyzyjną. Kultura pedagogiczna rodziców, wyrażająca się w ich poprawnym działaniu wychowawczym obejmuje wiele elementów, takich jak:

- Uznawane i rzeczywiście realizowane cele wychowawcze
- Określony zasób wiedzy o procesach kształtowania osobowości dziecka
- Nastawienie uczuciowe do potomstwa, czy też poczucie się do odpowiedzialności za jego dalsze losy.

Uznano przy tym, że w przekazywaniu wartości moralnych rolę decydującą odgrywają te elementy kultury pedagogicznej rodziców, które bezpośrednio związane są ze sferą emocji i motywacji działania. Wychowanie powinno wpaść świadomość własnych korzeni i wskazywać punkty odniesienia, które pozwolą młodemu człowiekowi określić jego miejsce na ziemi. Zarazem winno też kształtować postawę szacunku wobec innych kultur [2].

Przez kulturę pedagogiczną rozumiemy ogół wartości, norm, wzorców i modeli zachowań, które wynikają ze świadomości cel w wychowania i z posiadanej wiedzy o wychowaniu, a przejawiają się umiejętnością reagowania na sytuacje wychowawcze [16].

W tak sformułowanej definicji można wyodrębnić następujące elementy kultury pedagogicznej:

1. świadomość wychowawcza (rodziców, opiekunów, pedagogów).
2. Określona wiedza, czyli element poznawczy, który składa się ze znajomości potrzeb dziecka, znajomość celów i zasad wychowania, znajomość cech, jakimi winien odznaczać się wychowawca, znajomość trudności i zagrożeń rozwojowych.
3. Umiejętność nawiązywania stosunku wychowawczego, czyli element emocjonalny, na który składa się stosunek uczuciowy do dziecka, atmosfera wychowawcza.

J. Maciaszkowa określa kulturę pedagogiczną jako „ogół wartości, norm, wzorców i modeli zachowań, które wynikają ze świadomości celów wychowania i z posiadanej wiedzy o wychowaniu, a przejawiające się umiejętnością określonego reagowania na sytuacje wychowawcze” [10].

Zdaniem I. Jundziłł przez kulturę pedagogiczną należy rozumieć: „rodzaj kultury zachowania przejawiający się w uświadomieniu przyjętych wzorców wychowania, w zdobyciu wiedzy o wychowaniu, wrażliwości na sprawy dotyczące dzieci i młodzieży, w poczuciu odpowiedzialności za młode pokolenia i znajdujący najpełniejszy wyraz w prawidłowym oddziaływaniu wychowawczym na dzieci, młodzież i ludzi dorosłych” [5]. Definicja zawiera

podstawowe składniki postaw: elementy intelektualne, emocjonalne i motywacyjno-behawioralne.

Na obecny stan kultury pedagogicznej wpływają uwarunkowania zewnątrzrodzinne: środowisko zamieszkania, typ społeczno-zawodowy rodziny, współczesne przemiany (bezrobocie, rytm życia, brak czasu, dostęp do instytucji zajmujących się pedagogizacją rodziców). Z kolei na obecny poziom kultury pedagogicznej mają wpływ uwarunkowania wewnątrzrodzinne: struktura rodziny, płeć, wiek rodziców, wykształcenie, pochodzenie społeczne, warunki materialne, praca zawodowa matek, liczba członków rodziny [16].

Panuje powszechne przekonanie, że rodzice umieją wychowywać przez sam fakt, że są rodzicami. Stąd też nie potrzeba im cudzej mądrości, bo sami najlepiej wiedzą, co jest ich dziecku potrzebne i jak z nim postępować. To prawda, że rodzice wychowują w rodzinie przez sam fakt, że są ze swoim dzieckiem w tak bliskim i jedynym kontakcie uczuciowym i stwarzają mu tak ważną dla wychowania rzeczywistość domu. Ale prawdą jest również fakt, że zadania rodzicielskie wymagają nieporównanie większych przygotowań niż rola wychowawcy sensu stricto. Rodzice powinni zdawać sobie sprawę jak trwały wpływ wywierają na swoje dziecko. Przez swoje błędy rodzice powodują braki wychowawcze u swoich dzieci, które później trudno albo wcale nie dają się naprawić. Wprawdzie rodzicielstwa, w jego najgłębszym sensie, nie da się nauczyć z podręczników nawet najlepszych, ale równocześnie wiedza, refleksja i świadoma dobra wola wypełniania tego powołania w sposób jak najlepszy potrzebna jest każdemu z rodziców [8].

Ważną rolę w naszym społeczeństwie spełnia współczesna rodzina, której zadaniem jest budzenie aspiracji i potrzeb dzieci, kształtowanie ich postaw, wpajanie systemu norm i wartości zgodnych z celami otoczenia, w którym żyją.

Badania naukowe, a nawet potoczna obserwacja życia codziennego, dostarczają wiele informacji świadczących o niskim poziomie przygotowania i niskiej kulturze pedagogicznej rodziców, co prowadzi do zaniedbywania sfer opiekuńczych, zwłaszcza w zakresie wychowania dziecka w rodzinie i poza nią.

Badania na kulturą pedagogiczną rodziców jest istotne ze względów społecznych. W rodzinie dokonuje się wprowadzenie dziecka w podstawowe wartości kultury, wartości moralne, ideowe i światopoglądowe. Proces przekazywania wartości kulturowych w rodzinie, wartości osobowych, obyczajów, powinien dokonywać się bardziej świadomie we wszystkich polskich rodzinach. Każde nowoczesne, rozwijające się społeczeństwo powinno wypracować taki model polityki społecznej, w którym płodzenie, rodzenie i wychowanie, dokonywały się w sposób racjonalny, kierowany refleksją rodziców, a nie samorzutnie. Stąd też problem właściwej kultury pedagogicznej jest ważnym elementem rozwoju społeczeństwa w okresie zmian ustrojowych Europie Środkow-wschodniej. Ze względu na społeczne, historyczne i

indywidualne uwarunkowania, aktualny model kultury, poziom kultury pedagogicznej jest zróżnicowany. Wykazały to liczne badania oraz potwierdzają to oczywiście obserwacje codzienne.

Brak czasu i akceleracja rytmu życia, kult wartości materialnych, konsumpcyjny styl życia, pogoń za szczęściem osobistym, realizacja własnych celów i dążeń, a także bezrobocie wpływają negatywnie na wychowanie w rodzinie i powodują, że rodzice w niewystarczającym stopniu okazują uczucie i zainteresowanie sprawami dziecka, a nawet są nieobecni w życiu dziecka lub ograniczają swoją rolę rodzicielską do zaspokojenia potrzeb materialnych i fizjologicznych dziecka

Warunkiem działania systemu pedagogicznego rodziców jest właściwa treść i jakość kultury pedagogicznej społeczeństwa, związanej z działalnością jednostek i grup społecznych. Zagadnienie odpowiedniego kształtu kultury wychowawczej jest jedną z naczelných kwestii dyskutowanych w pracach nad założeniami reformy oświaty.

Zakładany wzorzec kultury wychowawczej powstaje w wyniku przemian stosunków społecznych oraz przez podnoszenie kultury ogólnej i intelektualnej ogółu obywateli kraju. Mówiąc o wzorcu kultury pedagogicznej rodziców, mam na uwadze wszystkie poglądy, wzorce, cel i wartości, wiedzę i środki, które powinny uznawać i stosować pokoleniu dorosłych stwarzając warunki funkcjonowania społeczeństwa otwartego [9].

Zasadniczym kryterium stosowania środków czy metod wychowawczych są przyjęte cele wychowawcze. Rodzice rezygnują ze środków wychowawczych o charakterze punitywnym, na rzecz środków aktywizujących rozwój i kształtowanie się osobowości dzieci i młodzieży. Są jednocześnie świadomi, że nie należy wychowywać według zasady zupełnej swobody i życia w anarchii. Taka zasada wychowawcza prowadzi do upadku autorytetu wychowawczy. Stosując środki dyscyplinujące dorośli nie uznają zdyscyplinowania za cel sam w sobie, ale widzą w nim jedynie środek wychowawczy. Rezygnują ze stosowania kar fizycznych na rzecz łagodniejszych środków wychowawczych. W miarę dorastania dzieci i młodzieży stosują środki o charakterze intelektualnym oraz uwzględniają działania samowychowawcze. Stąd też rodzice mają dążyć do rozwijania inicjatywy, samorządności i samodzielności. Powinni też inicjować takie formy działań swoich dzieci i młodzieży, które prowadzą do utrwalania stosunków partnerskich, demokratycznych i kolektywnych oraz rozbudzają potrzeby samowychowawcze. Wieloraka aktywność dzieci i młodzieży rodzice traktują jako środki wychowawcze, rozwijające osobowość młodych pokoleń. Celowe angażowanie dzieci i powierzanie im obowiązków odbywa się z pobudek wychowawczych, ani ekonomicznych. Przyjmują rodzice orientację zadaniową w procesie wychowania. Szanując indywidualność własnych dzieci, dostosować mają do

niej własny system wychowawczy. Dorośli tworzą wspólny system oddziaływań wychowawczych m mikroskali, a więc w rodzinie, społeczności lokalnej [17].

Działalność rodziców w środowisku rodzinnym, środowisku lokalnym winna być zintegrowana z działalnością ogólnego systemu oświatowo-wychowawczego. Bariery subiektywne czy elementy kulturowe rodziców nie powinny być przeszkodą w realizacji programu kształcenia i wychowania szkoły oraz innych instytucji wychowawczych o zasięgu makrospołecznym, jak kościół czy szkoła. Rodzice zazwyczaj zajmują postawy przystosowawcze i inercyjne (poddawanie czemuś, bierność). Ustawy MEN podkreśla ważną i wiodącą rolę rodziny w wychowaniu młodych pokoleń. Jest to zadanie aż nadto przeceniające możliwości rodziny w jej realnym funkcjonowaniu [12].

Aby określić stan i poziom sprawowania przez rodziców funkcji wychowawczej konieczne jest przyjęcie normatywnego punktu widzenia, a dotyczy on przebiegu procesu działalności opiekuńczo wychowawczej. Proces ten można określić jako zespół czynności podejmowanych wobec dzieci, które mają prowadzić do nowego stanu psychofizycznego u dzieci. Działalność ta powinna przyczyniać się do wzrostu samodzielności dzieci. Działalność ta powinna przebiegać w warunkach naturalnych.

Poziom kultury pedagogicznej rodziców	Skutki bliższe (osobowościowe)	Skutki dalsze (społeczno-pedagogiczne)
Niski	Niski poziom osiągnięć szkolnych Obojętne lub negatywne postawy wobec szkoły Negatywne postawy wobec rodziny, obojętne lub pozytywne wobec ojca Niskie aspiracje kształceniowe Wybór zawodu o niskim prestiżu społecznym	Trudny start życiowy i edukacyjny Gorsze motywacje do kształcenia się Niepełny, dysharmonijny rozwój osobowości dziecka Mniejsze szanse sukcesu życiowego: kulturalnego, socjalnego Podatność na powstanie dewiacyjnych form zachowań Gorsza sytuacja społeczna w perspektywie reform oświatowych
Wysoki	Wysoki poziom osiągnięć szkolnych Pozytywne postawy wobec obojga rodziców	Łatwiejszy start życiowy i edukacyjny Lepsza motywacja do kształcenia

	Wysokie aspiracje kształceniowe Wybór zawodu o wysokim prestiżu społecznym	Pełniejszy, wszechstronniejszy rozwój osobowości Większe szanse powodzenia życiowego: kulturalnego, socjalnego Odporność na kształtowanie dewiacyjnych form zachowań Korzystniejsza sytuacja społeczna w perspektywie reform oświatowych
--	---	---

Zródło: A. Płukis, Społeczno-pedagogiczne funkcje kultury pedagogicznej rodziców, Acta Universitatis Nicolai Copernici – Pedagogika X, Toruń 1983, S. 45.

Za wymienieniem na pierwszym miejscu atmosfery życia rodzinnego przemawia to, że na jej tworzenie wpływają wszystkie składniki rodzinnej egzystencji. Atmosferę życia rodzinnego inaczej-klimat-tworzą dorośli: ich stosunek do siebie, do własnego życia, stosunek do wartości, umiejętność rozwiązywania spraw trudnych. Akcent na rolę dorosłych w tworzeniu rodzinnej atmosfery jest potrzebny, ponieważ za jej zakłócenie zbyt często obarcza się dzieci. Ich niepowodzenia w szkole, niewłaściwe zachowanie, trudności związane z okresem dojrzewania uważa się niekiedy za główny powód zaburzenia spokoju w domu i nieporozumień między rodzicami. Takie odwrócenie sprawy nie sprzyja rozwiązywaniu problemów wychowawczych.

Prawidłowy emocjonalny stosunek do dziecka wyraża się w zachowaniu równowagi między uczuciem a rozsądkiem. Z takiego założenia wynika postulat „mądrej miłości”. Nie ma szczęśliwego dzieciństwa bez świadomości, że dorośli darzą uczuciem. Jednak uczucie okazywane w nadmiarze, zbyt żywiołowo, zakłóca proces wychowania a dziecku stwarza sytuację nadmiernego obciążenia psychicznego. Wszyscy odczuwamy potrzebę „bycia kochanym”, jednak nadmiar ogranicza swobodę, rodzi wewnętrzny sprzeciw [12].

W rodzinie – pisze K. Ferenz [4] - kształtuje się „gotowość emocjonalna do przyjmowania wartości kultury, kształtuje się również sposób poznawania i przyswajania. Rodzina stanowi dla dziecka pierwszą pozytywną grupę odniesienia, rodzice zaś funkcjonują w tej grupie jako wzory osobowe dla dziecka, których oddziaływanie dokonuje się na drodze uczenia poprzez obserwację. Dziecko naśladuje bardzo chętnie rodziców, co jest podstawowym warunkiem identyfikacji i internalizacji przekazywanych wartości. Przekazywane dziecku przez rodziców wartości są związane z silnym zabarwieniem emocjonalnym, internalizują się i stają się środkiem kształtującym określone zachowania i dążenia. Istotni W tym procesie spełnia

określony poziom aktywności środowiska domowego, w szczególności siła interakcji pomiędzy rodzicami.

Całe życie człowieka jest procesem uczenia się. Proces ludzkiego rozwoju trwa przez całe życie. Małżonkowie wiele uczą się jako małżonkowie, ale rozwój nie kończy się w momencie zrodzenia potomstwa. Trwa on nadal i jest uzależniony od warunków i okoliczności wychowawczych. Rozwój rodziców zależy od nich, czy podejmą szanse doskonalenia się. Takie zaangażowanie realizowane jest, gdy człowiek podejmuje dalsze studia, zapisuje się na kursy uzupełniające. Ale nie tylko na tej drodze można się rozwijać, bo rozwój człowieka jest wielokierunkowy, wielotorowy i trwa przez całe życie. Aby był on całościowy, harmonijny, powinien uwzględniać osobowość człowieka i jego umiejętności wynikające z pełnionych ról, a więc do relacji i zadań, jakie pojawiają się na jego drodze życiowej, w wśród nich do zadań rodzicielskich.

Pedagogizacja, czyli rozwój wiedzy rodziców to działalność skierowana do wzbogacania przez rodziców potocznej wiedzy pedagogicznej o wychowaniu dzieci i młodzieży [7]. Wiedza rodziców o wychowaniu wymaga stałego wzbogacania o nowe elementy. Rodzice potrzebują pomocy pedagogicznej w postaci odpowiednich wskazówek, jak należy wychowywać, aby rodzicielski obowiązek wykonać jak najlepiej. Albowiem to na rodzicach spoczywa główny obowiązek wychowania [13]. Permanentne wzbogacanie świadomości pedagogicznej rodziców poprawia jakość ich oddziaływanie na dzieci. Przez uzupełnianie wiedzy rozumiemy każdą aktywność w uczeniu się, która powoduje zwiększenie zasobu wiedzy lub umiejętności, bądź obu łącznie [18].

Zadania rodzicielskie zawierają kilka typów postaw w stosunku do wychowania dzieci. Możemy za P. Porębą wyróżnić następujące:

Należy podkreślić potrzebę kształtowania u rodziców świadomości celu, jakim jest całościowe wychowanie, przygotowanie do życia w społeczności. Aby ta świadomość była poprawna, rodzice powinni posiadać właściwą percepcję siebie [13], dziecko powinni widzieć jako przedmiot i podmiot wychowania, mieć poprawny obraz małżeństwa i rodziny, oraz powinni wiedzieć, jakie treści i jak przekazać dzieciom. Rozwój wiedzy rodziców powinien dotyczyć wiedzy o dziecku, jego potrzebach biologicznych, psychicznych, społecznych, kulturowych i religijnych, ma obejmować znaczenie trwałości rodziny, umiejętności wychowania, czyli elementarnych zasad pedagogiki. Ma ono dotyczyć kształtowania poprawnych stosunków w rodzinie, a w związku z tym kształtowania i modyfikowania osobowości samych rodziców [14].

Zadania rodzicielskie zawierają kilka typów postaw w stosunku do wychowania dzieci. Możemy za P. Porębą wyróżnić następujące:

- rodzice, którym wychowanie dziecka nie leży na sercu. Nie mają potrzeby wychowania dziecka. Wychowanie takich dzieci jest zaniedbane;

- rodzice czują potrzebę wychowania, ale nie wiedzą, jak wychowywać. Spotykają wiele trudności i kłopotów, z którymi nie dają sobie rady. Swoje obowiązki przerzucają na instytucje, które mają im jedynie pomagać, a nie ich wyręczać;

- rodzice czują się odpowiedzialni za rozwój swego dziecka, ale nie zawsze umieją rozwiązywać problemy wychowawcze, nie zawsze sobie radzą i dlatego szukają pomocy i wskazówek u pedagogów i w literaturze;

- rodzice, którym zależy na wychowaniu potomstwa, w pełni sił realizują swoje zadania wychowawcze, ale nie dostrzegają wszystkich problemów wychowawczych. Podchodzą tradycyjnie do wychowania, powielają doświadczenia z własnego dzieciństwa i są przekonani, że żadna pomoc z zewnątrz nie jest konieczna [11].

Zakończenie

Wyniki badań wskazują na środowiskowe [15] zróżnicowanie startu życiowego młodzieży. W rozwijających się społeczeństwach, takich jak Polska, wykształceni rodzice i zdrowe rodziny powodują przyspieszenie rozwoju intelektualnego i społecznego dzieci. Ich wysiłki są bardziej owocne, gdy rodzice spełniają swe funkcje wychowawcze świadomie, gdy spełniają racjonalną opiekę i ukierunkowaną dzieci na wartościowe formy uczestnictwa w kulturze. Taką sytuację spotykamy przede wszystkim w rodzinach inteligenckich i środowiskach bogatych kulturowo. Poziom ich rozwoju i uczestnictwa w kulturze różni się od startu dzieci z rodzin o niskiej kulturze i warunkach materialnych.

Realizatorami kształcenia pedagogicznego rodziców i potencjalnych rodziców powinny być ośrodki wychowania równoległego (domy kultury, mass media, Kościół, czasopisma, książki, kino) a także samorządy terytorialne. Główną jednak rolę w edukacji prorodzinnej musi spełniać szkoła, jako placówka oświatowo-wychowawcza współdziałająca z jednej strony z rodzicami, z drugiej zaś oddziałująca wychowawczo zarówno w procesie lekcyjnym, jak i pozalekcyjnym na dzieci i młodzież [3].

LITERATURA

1. *Adamski F.* Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy. – KRAKÓW, 2002.
2. *Carrithers M.* Dlaczego ludzie mają kultury. Państwowy Instytut. – Warszawa, 1984. – S. 41-44.
3. *Chymuk M. i Topy D.* red, dz. cyt. S. 62.
4. *Ferenz K.* Wprowadzenie dzieci w kulturę. – Wrocław, 1993.
5. *Jundziłł I.* Środowiskowy system wychowawczy w mieście. – Warszawa, 1983. – S. 149-155.
6. *Kawula S.* Kultura pedagogiczna rodziców: wyzwanie i czynnik stymulacji rozwoju młodego pokolenia Polaków. Edukacja prorodzinna M. Chymuk i D. Topy red. – Kraków, 2000. – S. 32-33.
7. *Kawula S.* Pedagogizacja rodziców // Encyklopedia pedagogiczna / W. Pomykalo. – Warszawa, 1993.
8. *Kawula S.* Świadomość wychowawcza rodziców. Stan rzeczywisty, niektóre uwarunkowania i skutki oraz perspektywy. – Toruń, 1975.
9. *Kłoskowska A.* Wzory i modele w socjologicznych badaniach rodziny. – Studia Socjologiczne, 1962.
10. *Maciaszkowa J.* O kulturze pedagogicznej obecnych i przyszłych rodziców. – Oświata i Wychowanie, 1977. – nr 6. – S. 12.
11. *Poręba P.* Pedagogizacja rodziców. – Studia Warmińskie 6(1969). – S. 464-466.
12. Reforma systemu edukacji. Projekt MEN. – Warszawa, 1998.
13. *Skreczko A.* Wychowanie do miłości // Pukam do drzwi waszych domów i pragnę się z wami spotkać. Rozważania na temat "Listu do Rodzin". – Warszawa, 1994. – S. 52-58.
14. *Skreczko A.* Znaczenie ciągłej pedagogizacji rodziców dla wychowania parorodzinnego dziecka // Edukacja parorodzinna / M. Chymuk i D. Topa red. – Kraków, 2000. – S. 240-246.
15. Środowisko jest to "zespół obiektów, zjawisk i procesów zewnętrznych wobec kogoś lub czegoś, wpływających i kształtujących rzeczywistość zewnętrzną". Obejmuje ono całość procesów ekologicznych, ekonomicznych, społecznych, kulturalno-oświatowych i instytucjonalnych w ich wzajemnych związkach i zależnościach. Środowisko jest przestrzenią, w której społeczeństwo realizuje różne formy działalności, tworząc w ten sposób warunki własnego życia oraz zaspokajania materialnych i duchowych potrzeb. K. Olechnicki, P. Załęcki. Słownik socjologiczny. – Toruń, 1997. – S. 214.
16. *Tokarska U.* Kultura pedagogiczna rodziców. – Wychowawca, 2003. – № 11.

17. *Winiarski M.* Współdziałania szkoły i środowiska. Aspekt socjopedagogiczny. – Warszawa, 1992. – S. 195-200.
18. *Wiśniewski W.* Społeczne potrzeby uzupełniania wiedzy // Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych / T. Wujek. – Warszawa, 1992. – S. 214.

УДК 316.346.32-053.6:316.752

Szczerba G.

WŁAŚCIWOŚCI KOMUNIKACJI CZASU WOLNEGO WSPÓŁCZESNEJ MŁODZIEŻY UKRAIŃSKIEJ

Особливості комунікації вільного часу сучасної української молоді

У статті висвітлюються духовні цінності молоді та вільний час як складова молодіжної політики в Україні. Аналізуються дані соціологічних досліджень, проведених провідними науковими організаціями, а також власні дослідження студенської молоді. Розглянуто тенденції видів споживання вільного часу молоддю. Особливо важливою роль дозвілля видається на сучасному етапі розвитку українського суспільства, також і через те, що воно перебуває у складних умовах ломки старих цінностей і формування нових соціальних відносин. Системна криза, що зачепила соціальну структуру суспільства, закономірно призвела до зміни соціальних орієнтирів, переоцінки традиційних цінностей, появи конкуренції на рівні масової свідомості між радянськими, національними і т. зв. „західними” цінностями. Це все призвело до трансформації змісту дозвілля, появи свіжих поглядів на це явище, виникнення нових його форм. Не останню роль у цьому процесі відіграє і молодь – найбільш динамічна та відкрита до інновацій соціально-демографічна група. Таким чином, метою даного дослідження є аналіз молодіжного дозвілля як і соціокультурного феномену та дослідження особливостей трансформації його функцій.

Структура вільного часу, усталені звички і можливості проведення його впливають на загальний розвиток молодої людини, водночас сформовані цінності та навички зумовлюють вибір того або іншого способу проведення дозвілля. У свою чергу, духовність особистості формується за можливості на певному етапі свого розвитку робити власний відбір культурних цінностей і, засвоюючи їх, перетворювати в особистісні характеристики.

1. Wstęp

Badanie aktualnej sytuacji, związanej ze zmianami społeczno-kulturowymi w społeczeństwie ukraińskim wymaga nowych podejść teoretyczno-metodologicznych. Zmienia się koncentracja i dystrybucja ekonomicznego,

kulturalnego oraz symbolicznego kapitału pomiędzy różnymi grupami społecznymi, w porównaniu z okresem radzieckim. Zmienia się charakter edukacji, baza techniczna i formy własności instytucji kulturalno-rozrywkowych, orientacje aksjologiczne młodszego pokolenia, kształtują się nowe grupy statusowe z odmiennym stylem życia, ma miejsce rekonfiguracja tożsamości społeczno-kulturowej. Wszystkie te radykalne przeobrażenia są uwarunkowane zarówno czynnikami społeczno-ekonomicznymi, politycznymi i społeczno-kulturowymi, jak i pewnymi aspektami kształtowania się „społeczeństwa informacyjnego” oraz „społeczeństwa konsumpcyjnego”, ujawniającymi się w kontekście procesów globalizacyjnych (Культура...2006: 275).

Ważną dziedziną życia jednostek, w której na ogół kształtują się i zmieniają orientacje na wzorce aksjologiczne, modele zachowania oraz tożsamość społeczno-kulturowa jest sfera kulturalno-rozrywkowa. Społeczno-kulturową „tkankę” życia społecznego ludzie odtwarzają i zmieniają właśnie podczas procesu komunikowania się, odbioru nowych, różnorodnych informacji, korzystania z dóbr kultury, podróży w czasie wolnym, praktyk religijnych czy działań twórczych. Telenowele, turystyka, shopping, piłka nożna, pop-muzyka, Internet – wszystkie te zjawiska oddziałują na świadomość milionów młodych ludzi we współczesnym świecie.

2. Czas wolny jako kategoria polityki młodzieżowej

W ramach rozwoju państwa ukraińskiego, polityka młodzieżowa stała się jednym z najbardziej priorytetowych oraz specyficznych kierunków jego funkcjonowania. Jest ona realizowana w interesie młodych ludzi i społeczeństwa, z uwzględnieniem jego ekonomicznego, społecznego, historycznego i kulturalnego rozwoju oraz w oparciu o międzynarodowe, instytucjonalne doświadczenia wsparcia młodzieży.

W okresie postradzieckim, młodzież Ukrainy zmieniła się nie tylko pod względem cech ilościowych, lecz również jakościowych. W 1999 roku dolna granica wiekowa młodzieży była określona na 14 rok życia, a w marcu 2004 roku jej górna granica stanowiła 35 lat. Na początku 2004 r. młodzież obejmowała 32,6% wszystkich obywateli (Головенько 2004: 7). Warto zauważyć, iż młodzi ludzie stali się obecnie bardziej samodzielni, silniej nastawieni na niezależność i poleganie wyłącznie na własnych siłach. Potrafią otwarcie wypowiadać swoje poglądy w kwestiach politycznych, nie obawiając się o swoją wolność, lepiej uświadamiają sobie możliwości krytyki i demokratycznej kontroli decyzji władz. Wiadomo, że młodzież zawsze cechowały podobne zachowania, jednak we współczesnym społeczeństwie przejawia się to bardziej wyraziście. Młodzież od dawna znajdowała się w awangardzie ruchów społecznych, lecz procesy związane z tworzeniem instytucji państwowych istotnie zmieniły życie polityczne ukraińskiego społeczeństwa. Z jednej strony, kształtują się nowe instytucje polityki

młodzieżowej, z drugiej – jakościowym zmianom ulegają jej składniki, których częścią staje się ruch społeczny, duchowy i kulturalny potencjał wnoszony przez młode pokolenie.

Czas wolny w rękach takich społecznych struktur, jakimi są rodzina, kościół czy państwo zawsze był istotnym narzędziem socjalizacji. Przeciwnie dzięki tej sferze aktywności – realizowanej przy pomocy różnych form organizacyjnych – było i jest możliwe stymulowanie procesów osobowościowych, aktywizacja działalności twórczej, wsparcie odtwarzania tradycyjnych i kreowania nowych osiągnięć i wartości kulturowych.

Również teraz, gdy Ukraina przekroczyła próg XXI wieku oraz integruje się ze wspólnotą europejską i światową, istnieje zapotrzebowanie na wszechstronnie rozwinięte i czynne jednostki, które potrafią wspomóc rozwój swojego kraju. Kształtowanie takich społecznie czynnych jednostek jest niemożliwe bez efektywnego wykorzystania przez nie czasu wolnego. Właśnie w tej dziedzinie ujawniają się indywidualne preferencje człowieka (poprzez swobodny wybór form i metod organizacji wypoczynku), jego potencjał intelektualny, realizujący się w działalności społecznej lub estetycznej. Jednostka wzbogaca swoją osobowość dzięki dziedzictwu narodowemu i wartościom kulturowym, włącza się w doświadczenia życiowe poprzednich pokoleń (Щербат 1999: 154).

Szczególnie doniosłą rolę odgrywa czas wolny na obecnym etapie rozwoju społeczeństwa ukraińskiego również dlatego, że znalazło się ono w złożonych warunkach załamania się starych wartości i kształtowania nowych relacji społecznych. Kryzys systemowy, który dotknął socjalną strukturę społeczeństwa, naturalnie doprowadził także do zmiany punktów orientacyjnych, przeobrażenia tradycyjnych wartości, powstania konkurencyjnych opcji na poziomie świadomości społecznej, uwzględniających radzieckie, narodowe i tzw. „zachodnie” wartości. To wszystko doprowadziło do transformacji treści czasu wolnego oraz pojawienia się jego nowych form. Niepoślednią rolę w tym procesie odgrywa młodzież – najbardziej dynamiczna i otwarta na innowacje grupa społeczno-demograficzna. Warto odnotować, że obecnie młodzież w znacznym stopniu sama staje się podmiotem własnej socjalizacji, więcej nawet – staje się czynnikiem o coraz większym znaczeniu w przemianach społeczno-ekonomicznych, politycznych i kulturalnych, co można powiązać ze zjawiskiem prefiguracji kulturowej (M. Mead). Za młodego uważa się tego, kto jeszcze niezupełnie stał się członkiem społeczeństwa, czyli nie do końca przyswoił sobie wachlarz ról społecznych właściwy człowiekowi dorosłemu, a który jednak intensywnie się przygotowuje się do tego w procesie socjalizacji.

Problematyka spędzania wolnego czasu i jego dynamiki była dość szczegółowo opracowana w literaturze socjologicznej już w czasach

radzieckich. Niemniej, wszystkie próby wyodrębnienia młodzieżowych form spędzania wolnego czasu komplikuje kilka czynników. Po pierwsze, brakuje koncentracji w badaniach czasu wolnego na kategorii młodzieży – większość badaczy okresu radzieckiego skupiała się w swoich monografiach na specyficze spędzania czasu wolnego przez osoby pracujące, w wieku średnim (Аза, Піддубний 1974; *Культура...*1982; *Труд...*1983). Po drugie, nawet w tych pracach, które dotyczyły problemu spędzania czasu wolnego przez młodzież lub wręcz były temu tematowi poświęcone, główny akcent stawiano na ukazywaniu roli młodzieżowych organizacji politycznych (Komsomołu) w życiu młodych ludzi. Poza tym, danych statystycznych przedstawianych w tych pracach raczej nie można wykorzystać w kontekście badań nad współczesną młodzieżą (*Молодежь...*1984; *Свободное...*1974; СВИНИННИКОВ 1976). Wreszcie po trzecie, literatura na ten temat, zarówno okresu radzieckiego, jak i współczesna jest przeważnie ukierunkowana albo na rozpatrywanie teoretycznych podstaw kultury, albo na badanie dynamiki spędzania czasu wolnego w ogóle, najczęściej w kategorii osób pracujących, w wieku średnim (МИНЦ 1978; *Семья...*1987).

Nawet we współczesnych pracach socjologicznych poświęconych badaniom środowiska społeczno-kulturowego oraz dyferencji praktyk kulturalno-rozrywkowych obywateli Ukrainy, kwestia *stricto* głębinowej analizy czasu wolnego młodzieży praktycznie jest nieobecna (Піча 1994; Піча, Садова 2002; Цимбалюк 2001, 2004; Скокова 2003 i inni). Poza tym ci badacze, których obiektem zainteresowania jest ukraińska młodzież, przeważnie zwracają uwagę na jej świadomość społeczną (Черниш 1990), bądź aksjologiczną (Гончар 2004; Сокурянская, Крилова 2003) oraz na orientację polityczną. Natomiast prac koncentrujących się na oglądzie i analizie współczesnych form spędzania przez młodzież czasu wolnego oraz ich funkcji jest wciąż za mało.

2. Przemiany społecznych funkcji czasu wolnego młodzieży

Zatem przedmiotem tego badania jest społeczny fenomen czasu wolnego młodzieży, przede wszystkim zaś zmiana społecznych funkcji spędzania czasu wolnego przez młodzież - od tradycyjnych ku współczesnym. Cel ten zostaje osiągnięty poprzez rozwiązanie następujących zadań: analizę ogólnoteoretycznych badań fenomenu czasu wolnego oraz młodzieży jako specyficznej kategorii wiekowej; analizę etnokulturową głównych form spędzania czasu wolnego przez młodzież na Ukrainie, z uwzględnieniem specyfiki regionalnej (przede wszystkim na przykładzie młodzieży lwowskiej); analizę transformacji funkcji spędzania wolnego czasu przez młodzież miejską. Struktura czasu wolnego, ustalone przyzwyczajenia oraz możliwości jego spędzania wpływają na ogólny rozwój młodego człowieka, jednocześnie przyswojone wartości i nawyki warunkują wybór tego lub innego sposobu jego. Z kolei rozwój duchowy jednostki opiera się na możliwości dokonania na

pewnym etapie życia wyboru wartości kulturowych oraz ich internalizacji i przekształcenia w cechy osobowościowe.

Definiując samo pojęcie „spędzanie wolnego czasu” („дозвілля”) warto odnotować, że oznacza ono ogół czynności nastawionych na zaspokojenie fizycznych, duchowych i społecznych potrzeb ludzi, które powstają w wolnym czasie (*Энциклопедический...1995:191*). Czas przeznaczony na wykonywanie takich czynności, „дозвілля” – to część czasu wolnego. Funkcje „дозвілля” (jako rodzaju działalności) pokrywają się z funkcjami czasu wolnego. Formy takiej działalności służą zarówno wypoczynkowi, jak i rozwojowi osobowości, zaspokojeniu potrzeb rozrywkowych i komunikacyjnych. W wąskim znaczeniu, pojęcie to oznacza wypoczynek i rozrywkę: zwiedzanie instytucji kultury, uczestniczenie w widowiskach masowych, grach, tańcach, odczytach, itp. W szerokim zaś znaczeniu dotyczy ono szerszego kręgu działalności. Działania „дозвілля” ogólnie dzielą się na: zajęcia twórczo-hobbistyczne, korzystanie z mediów, uczęszczanie do ośrodków kultury i uczestniczenie w widowiskach, uczestnictwo w kulturze fizycznej i sporcie, wypoczynek bierny, etc.

Zatem, spędzanie wolnego czasu („дозвілля”) – to przede wszystkim działalność, dzięki której jednostka zaspokaja swe potrzeby fizyczne i duchowe. Działalność ta jest realizowana w czasie wolnym oraz przebiega pod znakiem celów i zainteresowań człowieka. Obecnie ilość czasu wolnego jest praktycznie porównywalna z ilością czasu przypadającą na działalność zawodową, a w niektórych grupach społeczno-demograficznych nawet ją przewyższa. Dotyczy to również młodzieży, która szybciej niż inne kategorie skłania się do orientowania na wartości postmaterialistyczne. Dlatego społeczeństwo nie powinno pozostawać obojętne wobec tego, na co przeznaczane są cenne minuty i godziny, składające się na lata, nie powinno pozostawać bierne w kwestii treści, którą wypełnione jest życie młodych ludzi. Spędzanie wolnego czasu („дозвілля”) przez młodzież to ważna dziedzina rozwoju osobowości, sprzyjająca kształtowaniu światopoglądu naukowego, osobistej kultury politycznej i moralnej, poglądów i gustów estetycznych. W tym obszarze jednostka nabywa umiejętności bronięcia ideałów i wartości duchowych, podtrzymywania norm zdrowotnych.

Dane Europejskiego Badania Socjologicznego przeprowadzonego na Ukrainie w 2005 roku, przez Instytut Socjologii NAN Ukrainy, świadczą o tym, że sama młodzież uważa czas wolny jako taki oraz sposób jego spędzania za bardzo istotną sferę swojego życia. Przy tym zależność oceny wagi spędzania czasu wolnego („дозвілля”) jako sfery życia jest odwrotnie proporcjonalna do wieku człowieka (*Українське... 2006: 278*). Z danych zamieszczonych w Tabeli 1 wynika, że nikt z respondentów poniżej 20 roku życia oraz z przedziału wiekowego 20-39 lat nie wybrał odpowiedzi wskazującej, że spędzanie czasu wolnego jest dla niego „zupełnie nieważne”. Osoby powyżej

40, a zwłaszcza 60 roku życia częściej niż inne skłaniają się do traktowania tej kategorii w sposób relatywny, przypisując jej niezbyt dużą wartość.

Tabela 1.

Osobista ocena wagi spędzania czasu wolnego oraz czasu wolnego jako takiego, w zależności od wieku respondentów (w procentach)

Oceny	Obliczenie indeksu*	poniżej 20 lat	20-39 lat	40-59 lat	Powyżej 60 lat
Bardzo ważne	0,8	32	20	11	14
Dość ważne	0,6	41	47	39	27
Nie bardzo ważne	0,4	27	31	45	47
Zupełnie nieważne	0,2	0	0	3	9
Trudno powiedzieć	0	0	2	2	3
Indeks oceny wagi spędzania wolnego czasu	–	0,61	0,57	0,51	0,48

*Indeks oceny wagi spędzania wolnego czasu oblicza się w granicach od 0 do 1, gdzie 0 — trudno odpowiedzieć, 0,2 – zupełnie nieważne, 0,4 – nie bardzo ważne, 0,6 – dość ważne, 0,8 – bardzo ważne. Przypisane do każdej alternatywy znaczenia zostają pomnożone przez procenty otrzymane w tej alternatywie, a wyniki sumują się i zostają podzielone przez 100 proc.

W dzisiejszych czasach takie czynniki jak: spowolnienie rozwoju bazy materialnej instytucji kulturalnych oraz obniżenie poziomu organizacji ich pracy w porównaniu ze wzrostem potrzeb młodzieży doprowadziły do zmniejszenia wpływu państwowych instytucji kulturalno-edukacyjnych oraz organizacji społecznych na spędzanie wolnego czasu przez młodzież. To z kolei sprzyja nasilaniu się tendencji do jego „udomowienia”, tj. powstania u młodych ludzi takiego stereotypu zachowań w wolnym czasie, który cechuje jednostajność, monotonia, zaniechanie czynnych form udziału w życiu kulturalnym, a także nastawienie na rozrywkę.

"Udomowienie" czasu wolnego jako tendencja jego użytkowania ma bardzo negatywne skutki: po pierwsze, obniża możliwości wpływu społecznego na strukturę i treść czasu wolnego; po drugie, przyczynia się do spowolnienia rozwoju pożądanych przez młodzież form spędzania czasu wolnego, czyli skrócenia czasu na najbardziej czynne, twórcze, rozwijające rodzaje działalności. Sprzyja także ewidentnemu wzrostowi przeważnie biernych, konsumpcyjnych odmian spędzania czasu wolnego, takich jak oglądanie telewizji, czy słuchanie radia.

Spowolnienie rozwoju społeczeństwa doprowadziło do stagnacji również w sferze spędzania czasu wolnego przez młodzież, rozpowszechniły się apatia, postawy kontemplacyjne, wyalienowanie, powstały istotne dysproporcje

pomiędzy sprywatyzowanym, „domowym”, indywidualnym typem spędzania wolnego czasu a publicznym, społecznym i zorganizowanym, a także pomiędzy biernymi i kontemplacyjnymi, a czynnymi i twórczymi jego odmianami. Jeśli spojrzeć na wyniki monitoringu z 2006 r., można zaobserwować, że „domowe” odmiany spędzania wolnego czasu zajmują dziś czołowe miejsce w społeczeństwie ukraińskim (Українське...2006. 280). W Tabeli 2 umieszczono odpowiedzi respondentów, zgodnie ze zmniejszającym się odsetkiem wskazań, przydzielonym temu lub innemu rodzajowi spędzania czasu wolnego (za 100 procent przyjęto ogół wszystkich badanych w wieku poniżej 30 lat.

Tabela 2.

Sposoby spędzania czasu wolnego przez ukraińską młodzież (w %)

FORMY SPĘDZANIA CZASU WOLNEGO W 2006 ROKU	N=
	401
1. Oglądanie telewizji	89
2. Słuchanie muzyki	57
3. Czytanie gazet	55
4. Słuchanie audycji radiowych	53
5. Odwiedzanie znajomych	50
6. Przyjmowanie gości	45
7. Próżnowanie („nicnierobienie”)	45
8. Zwiedzanie sklepów i centrów targowych	41
9. Zajęcia przy komputerze (wyszukiwanie informacji, gry, tworzenie programów etc.)	38
10. Oglądanie filmów video, teledysków	29
11. Opieka nad dziećmi (odrabianie lekcji, gry, wycieczki)	28
12. Uczęszczanie do restauracji, kawiarni, pijalni piwa	26
13. Czytanie literatury pięknej	23
14. Gimnastyka i ćwiczenia	23
15. Uczęszczanie do klubów, dyskotek, na spotkania towarzyskie	20
16. Wyjazdy poza miasto w celu wypoczynku w otoczeniu przyrody	19
17. Studiowanie literatury fachowej	17
18. Gry stołowe (szachy, warcaby, karty, domino, etc.)	15
19. Bieganie, wycieczki regeneracyjne	12
20. Praca dodatkowa, dorabianie	12
21. Odwiedzanie kina	11
22. Uczęszczanie do cerkwi (kościół, synagogi, meczetu, domu modlitewnego)	11
23. Uczęszczanie do biblioteki	10
24. Pisanie listów	9
25. Uczęszczanie na basen, zajęcia na sali gimnastycznej, stadionie, boisku	7
26. Kolekcjonowanie, fotografowanie, kręcenie filmów	7
27. Twórczość artystyczna (tworzenie literatury, muzyki, malowanie	6

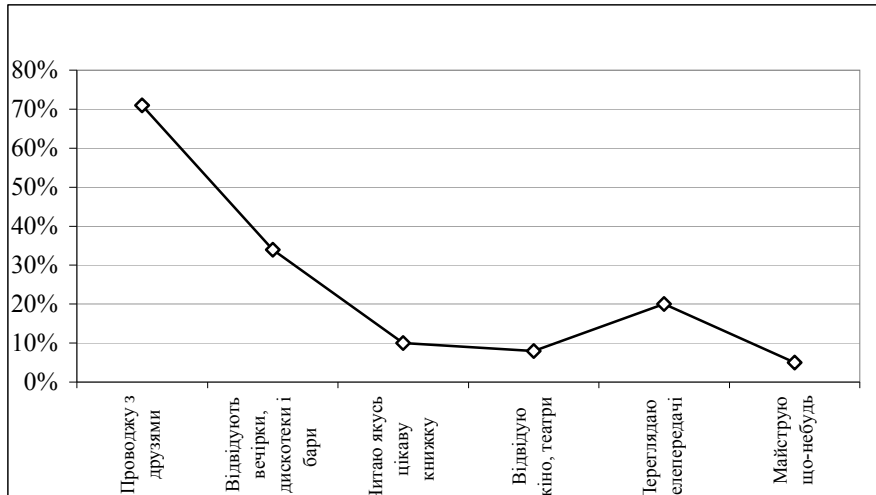
obrazów)	
28. Praca społeczna i charytatywna	6
29. Uczęszczanie na widowiska sportowe (jako widz)	5
30. Rybołówstwo, myślistwo, zbieranie grzybów, itp.	5
31. Twórczość stosowana (robótki ręczne, haftowanie, rzeźbienie w drewnie, etc.)	4
32. Odwiedzanie teatrów, chodzenie na koncerty, do muzeów, na wystawy	3
33. Uczęszczanie na kółka, kursy	3
34. Wycieczki	3
35. Twórczość techniczna, konstruowanie	2
36. Zorganizowana twórczość amatorska	1

W świetle wyników badań przytoczonych w Tabeli 2, pierwszą „dziesiątkę” rodzajów spędzania czasu wolnego przez młodzież Ukrainy można określić jako wykonywaną w domu. Natomiast czynne typy spędzania czasu wolnego, takie jak np. uprawianie sportu, twórczość artystyczna, stosowana i techniczna, czy praca społeczna i charytatywna nie cieszą się obecnie zbyt dużą popularnością w środowisku młodzieży ukraińskiej.

Młodzieżowym formom spędzania wolnego czasu właściwe są dość sprzeczne tendencje: jedne z nich są pozytywnie ukierunkowane i prowadzą do rozwoju kulturalnego, inne zaś posiadają potencjał ujemny, zubażają czas wolny i sprowadzają go do monotonii. Najważniejsza jest tendencja do wzrostu ilości czasu wolnego i ulepszania warunków do jego konstruktywnego spędzania - większość grup młodzieżowych posiada dużo czasu na wypoczynek i rozrywkę, na twórczość i konsumpcję dóbr kultury. Jednak w rzeczywistości nie zawsze i nie wszyscy młodzi ludzie potrafią rozsądnie korzystać z czasu wolnego tak, aby zapewnić sobie pełnowartościowy rozwój osobowości.

Rezultaty badania, przeprowadzonego przez Instytut Socjologii w 2006 roku potwierdzają, że młodzież jest zainteresowana swoim udziałem w organizacji form spędzania wolnego czasu („дозвілля”) i rozrywki, co jest mniej charakterystyczne dla ludzi w wieku średnim, a zwłaszcza dla seniorów. Tylko 9% młodzieży w żadnym wypadku nie uczestniczyłoby w tym przedsięwzięciu, wśród seniorów osób takich jest prawie trzy razy więcej (24%). Spora grupa młodzieży (40%) chętnie uczestniczyłaby w organizacji czasu wolnego i rozrywki. Seniorzy, nawet w sytuacji finansowych korzyści, nie bardzo są chętni do angażowania się w taką działalność społeczną (zgadzało się na to tylko 17% respondentów). Prawie jedna czwarta młodych ludzi (23%) uczestniczyłaby nieodpłatnie w organizacji czasu wolnego i rozrywki, wśród osób w wieku średnim chętnych jest 18% respondentów, a wśród seniorów – 16% (Українське 2006: 281).

Przyjrzyjmy się wynikom badań młodzieży studenckiej Lwowa, które zostały przeprowadzone w maju 2006 r. (sondaż objął 800 osób studiujących na różnych typach uczelni) przez Katedrę Socjologii Narodowego Uniwersytetu imienia Iwana Franko. Sondaż wykazał, iż swój wolny czas młodzież Lwowa spędza przede wszystkim z przyjaciółmi – 71%;. Na drugim miejscu znalazło się chodzenie na imprezy, na dyskoteki i do barów – 34%. Wśród respondentów 17% preferuje słuchanie muzyki, oglądanie telewizji – 18%, czytanie książek – 11% (Rys. 1).

Rys.1. Spędzanie czasu wolnego przez studentów Lwowa – w % (respondenci mogli wskazać kilka wariantów odpowiedzi)

3. Uwagi końcowe

Spędzanie czasu wolnego przez studentów, z jednej strony jest uzależnione od czynników demograficznych i środowiska społeczno-kulturowego, z drugiej zaś jest powiązane z systemem ich orientacji aksjologicznych, potrzeb i zainteresowań. Bez wątplenia, jednym z najważniejszych zadań wyższej szkoły jest wspieranie studentów w rozwijaniu orientacji na opanowanie bardziej złożonych form dorobku kulturalnego społeczeństwa. W obszarze wychowania młodzieży akademickiej umożliwia to szybsze zbliżanie się do celów moralno-estetycznych. Orientacje aksjologiczne ukierunkowane na „czynną”, podmiotową organizację czasu wolnego świadczą o najwyższym poziomie ukształtowania osobowości młodego człowieka.

Mówiąc ogólnie o strukturze czasu wolnego młodzieży można stwierdzić, iż jest ona zdeterminowana przez dwa główne czynniki: z jednej strony, przez charakter, skłonności, umiejętności, przyzwyczajenia samej jednostki, z drugiej natomiast – przez specyfikę środowiska społeczno-kulturowego. To ostatnie albo pobudza do działania, albo przytłacza inicjatywę osobnika, ukierunkowuje bądź hamuje jego aktywność, otwiera przed nim jedne możliwości i zamyka inne. Przy tym środowisko tym mocniej wpływa na człowieka w czasie

wolnym, im bardziej ten jest skłonny do biernego odprężenia, poddania się biegowi wydarzeń. Państwo powinno dokładać wszystkich starań, by wprowadzać w życie specjalistyczne programy rozwoju infrastruktury kulturalno-rozrywkowej i dbać o udostępnienie jej młodzieży. Dane sondażowe świadczą o wysokim poziomie niezadowolenia młodzieży z działalności instytucji kulturalno-rozrywkowych – 40% młodych ludzi odpowiedziało, że zapotrzebowanie mieszkańców ich miejscowości nie jest zaspokajane w instytucjach kulturalno-rozrywkowych, a 43% respondentów zauważyło, iż ich potrzeby zaspokajane są tylko częściowo. Tylko 17% młodych ludzi pozostaje w pełni usatysfakcjonowanych działalnością tych instytucji.

Problem wypełnienia czasu wolnego w bogatszą treść polega przede wszystkim na tym, że w obecnych warunkach na Ukrainie sama infrastruktura instytucji kulturalno-rozrywkowych nie jest dostatecznie rozwinięta, a także na tym, że młodzież nie zawsze ma finansowe możliwości zaspokajania swoich potrzeb w w tym zakresie. Właśnie dlatego „kwitną” dziś na Ukrainie te formy spędzania czasu wolnego, które ograniczają się do sfery prywatnej i domowego zacisza.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аза Л.О. Піддубний В.А.* Соціальна цінність вільного часу. – К.: Товариство “Знання” Української РСР, 1974. – 48 с; *Культура досуга: Сборник статей / Сост. Н. Гнатюк.* – М.: Знание, 1982. – 64 с; *Труд, быт, отдых / Под ред. М.А. Елисеева* – Москва, 1983. – 79 с.

2. *Бондар В.С.* Сучасні політичні орієнтації молоді України // Наукові записки національного ун-ту “Києво-Могилянська академія”. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – Т. 20. – С. 47-52.

3. *Головенько В.А.* Нове покоління незалежної України // Інформаційні матеріали для слухачів курсів підвищення кваліфікації працівників галузі Мінсім’ядітимолодь (тези лекцій) / За заг. ред. Г.Л. Черепанової. – К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2004. – Кн. 4. – С. 7–16.

4. *Гончар Н.* Ціннісна свідомість українського студентства // Незалежний культурологічний часопис “І”. 2004. – С. 41-44; *Сокурская Л. П, Крилова О. Н.* Ценностная дифференциация украинского студенчества: Кластерный анализ // Методология, теория та практика соціологічного аналіз вчасного суспільства: Зб. наук. праць. – Харків: Видавництво ХНУ імені В. Каразіна, 2003. – С. 534-539.

5. *Культура – суспільство – особистість: Навч. посібник / За ред. Л. Скокової.* – К.: Ін-тут соціології, 2006. – 396 с.

6. *Минц Г.И.* Свободное время: желаемое и действительное. – М.: Знание, 1978. – 64 с.; Семья и свободное время: Сборник статей / Под. ред. И. А. Риф. – Свердловск, 1987. – 128 с.

7. Молодежь и свободное время при социализме: Реферативный сборник. – Москва, 1984. – 137. с; Пименова В. Н. Свободное время в социалистическом обществе. – Москва, 1974. – 167 с.; Свининников В. Твое и наше богатство. Об актуальных проблемах свободного времени молодежи. -- М.: Молодая гвардия, 1976. – 112 с.

8. *Паніна Н.* Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006.

9. *Піча В.М.* Соціологія вільного часу: Матеріали до курсу „Соціологія”. – Львів, 1994. – 28 с.

10. *Піча В.М. Садова Р. М.* Соціологія вільного часу // Соціологія культури: Навч. посібник / За ред. Семашка О. М., Пічі В. М. – К.: Каравела, Львів: Новий світ, 2002. – С. 135-172.

11. *Скокова Л.* Соціокультурне середовище і диференціація культурно-дозвілевих практик населення // Українське суспільство – 2003: Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги, – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 512-523.

12. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 578 с.

13. *Цимбалюк Н.М.* Соціологія дозвілля: Навч. посібник. – К.: ДАКККіМ, 2001. – 180 с; . Цимбалюк Н., Яковенко Ю. Еволюція дозвілля в контексті соціологічних категорій // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 118-124.

14. *Черниш Н. Й.* Суспільна свідомість молоді. – Львів: Світ, 1990. – 368 с.

15. *Щерба Г.І.* Етнокультурні і духовні фактори розвитку інтелектуального потенціалу. В кн. Інтелектуальний потенціал та науково-технічна політика / Під ред. акад. НАНУ М.І. Долішнього. – Львів: ІРД НАН України, 1999. – С. 154–170.

16. Энциклопедический социологический словарь / Под ред. Осипова Г.В. – М., 1995.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ В ПОЛЬЩІ У ЧАС СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

W każdym współczesnym społeczeństwie, obok przeważającej części ludności, funkcjonują również mniejszości narodowe. Każda mniejszość narodowa ma swoją kulturą, tradycję. Z pokolenia na pokolenie przekazywana jest tradycja własnej grupy społecznej. Dokonuje się to w procesie socjalizacji.

Przykładem mniejszości narodowej w Polsce jest diaspora ukraińska. Diaspora ta liczy prawie 100 tysięcy osób. Ukraińcy podtrzymują swoją kulturę, upowszechniając, na przykład, literaturę. Skupieni są w wielu organizacjach kulturalnych, co sprzyja integracji.

Zmiany ustrojowe, które miały miejsce na początku lat 90-ch ubiegłego wieku w Polsce, również przyczyniły się do rozwoju tej mniejszości narodowej. Fundusz kultury ukraińskiej (utworzony na początku lat 90-ch) ubiegłego wieku, ma za zadanie realizację programów kulturalnych wspólnoty ukraińskiej.

У сучасних суспільствах, поруч з основною структуроутворюючою частиною населення, також функціонують меншини. Кожна меншина має свою культуру, традицію, віру. З покоління у покоління передається спадщина цієї групи – це, передусім, відбувається у сім'ях. Батьки виховують дітей не тільки згідно з культурою даного краю, але також передають їм традицію і культуру своєї групи. Збереження культурної спадщини свого народу є важливим завданням, яке стоїть перед кожною сім'єю.

У соціологічній літературі існує багато дефініцій поняття «меншина». Одним з прикладів може бути дефініція професора Володимира Євтуха, згідно з якою: „меншина – це група, яка вирізняється соціальними, культурними, релігійними, гендерними тощо ознаками, складаючи у кількісному вимірі меншість у порівнянні з основною структуроутворюючою групою тієї чи іншої спільноти” [1].

Серед меншин сучасного світу можна розглядати і українську діаспору. Згідно з науковою термінологією, українська діаспора - це збірне визначення української національної спільноти поза межами української держави, яка має духовий зв'язок з Україною. Поза межами України, станом на 2004 рік, проживає від 10 до 15 мільйонів українців та їх нащадків [7].

У кожній державі українська діаспора культивує свою культуру, традицію. Перед усім відбувається це у процесі соціалізації, в сім'ї. Батьки

- це головна суспільна група, котра піклується про те, щоб виховати з молодого покоління добрих громадян, а також передати йому свою культуру. На допомогу родині у перманентному процесі виховання приходять відповідні освітні установи. Вони також беруть на себе відповідальність виховання молодого покоління.

Українська діаспора в Польщі, за даними Об'єднання українців у Польщі, нараховує близько 100 тис. людей [6]. Згідно до „Закону про національні і етнічні меншини та регіональну мову” від 6 січня 2005 року, українці в Польщі вважаються національною меншиною [10].

Під час національного перепису населення, проведеного у 2002 році в Польщі, чисельність українців-громадян цієї країни становила 27 172 особи (таб. 1). Найбільше українців мешкає у наступних воєводствах [12]:

- Вармінсько-Мазурським - у повітах: Венгожевським (6,03 % мешканців повіту), Голдапським (2,34 %), Гіжицьким (2,42 %), Кентшинським (1,53 %), Бартошицьким (3,30 %), Ельблонським (2,07 %) і Браневським (3,59 %);
- Заходньопоморським - повіт Щеціньські (1,12 %);
- Подкарпацьким – у повіті Саноцьким (1,04 %) і у м. Перемишль (1,20 %);
- Поморським – у повіті Члуховським (1,19 %).

**Таб. 1.
Чисельність українців у Польщі (2002 рік)**

Воєводства	Все населення	Українці	Українці – громадяни Польщі	Українці – не-громадяни Польщі	Українці з не-встановленим громадянством
	38 230 080	30 957	27 172	3 749	36
Дольносьльонське	2 907 212	1 859	1 422	430	-
Куявсько-Поморське	2 069 321	191	108	82	-
Любельське	2 199 054	694	389	302	-
Любуське	1 008 954	769	615	154	-
Лудське	2 612 890	290	122	167	-
Малопольське	3 232 408	754	472	281	-
Мазовецьке	5 124 018	1 281	579	699	-
Опольське	1 065 043	275	109	166	-
Подкарпацьке	2 103 837	3 271	2 984	286	-
Подляське	1 208 606	1 441	1 366	75	-
Поморське	2 179 900	2 987	2 831	153	-
Сльонське	4 742 874	660	309	350	-
Сьвентокшиське	1 297 477	141	35	106	-

Вармінсько-Мазурське	1 428357	12009	11881	115	-
Велкопольське	3 351915	392	247	145	-
Заходньопоморське	1 698214	3943	3703	238	-

Джерело: www.stat.gov.pl, 2002

На початку процесу демократизації у Польщі (90-ті роки ХХ століття), українці були однією з найактивніших національних груп – почали активно організовувати свої культурно-освітні організації. До найголовніших з них належать [8]: Об'єднання українців у Польщі; Союз українців Підляшшя; Українське товариство у Любліні; Фонд святого Володимира Хрестителя Київської Русі; Союз українок; Українське вчительське товариство; Українське лікарське товариство; Спілка українців-політв'язнів сталінського періоду; Організація української молоді „Пласт”; Українське історичне товариство; Союз української незалежної молоді.

Українська меншина випускає таку пресу: тижневик „Наше слово” і двотижневик „Над Бугом і Нарвою” [9].

Від початку 90-х років ХХ століття у Польщі відбулися значні зміни в культурно-мистецькому житті української громади. Цього часу був заснований „Фонд української культури”, який має завдання допомагати українській спільноті в реалізації культурних програм.

Українська національна меншина Польщі має певні можливості вивчення та збереження української мови. Так у 2005/2006 навчальному році в 162 учбових закладах 2740 учнів, які належали до української меншини, вивчало українську мову [9].

У Польщі, крім цього, функціонують різні учбові заклади, які сприяють вивченню української мови [2]: комплекс загальноосвітніх шкіл ім. Т. Шевченка (м. Білий Бор); комплекс загальноосвітніх шкіл ім. М. Шашкевича (м. Перемишль); комплекс шкіл з українською мовою навчання (м. Бартошице); комплекс шкіл з українською мовою навчання (м. Гурово Ілавецьке); комплекс шкіл з українською мовою навчання (м. Легниця); Варшавський університет, кафедра української філології (м. Варшава); Ягеллонський університет, кафедра україністики (м. Краків); Університет імені М. Кюрі-Склодовської, кафедра української філології (м. Люблін); Католицький університет у Любліні, секція слов'янської філології, українська підсекція (м. Люблін); Університет ім. А. Міцкевича у Познані – кафедра неофілології, Інститут російської філології, Російсько-Українська філологія (м. Познань); Вармінсько-Мазурський університет, кафедра української філології (м. Ольштин); Європейський колегіум польських та українських університетів (м. Люблін).

Важливою характеристикою суспільного життя українців Польщі є їх етноконфесіональний поділ. Вони належать переважно до двох конфесій: Греко-католицького костелу Візантійського обряду і Польської автокефальної православної церкви [2, 24].

Зауважимо, що у 1956 році польський уряд дозволив українцям створити перші православні приходи. У березні 1992 р. у Польщі відбулася реорганізація митрополій і приходів Греко-католицького костелу і 19 липня 1993 р. Папа Римський Іоан Павло II створив Перемишльську єпархію візантійсько-українського обряду, безпосередньо підпорядковану Апостольській столиці. У 1996 році створено Перемишльсько-Варшавську митрополію. Віруючих Греко-католицького костелу в Польщі українського походження, станом на 2002 рік, було 82 тис. осіб. Від 1987 року Греко-католицький костел видає церковний календар, а від січня 1991 року – суспільно-релігійний місячник „Благовіст” (тираж 2000 примірників) [2, 25].

Польська автокефальна православна церква на території Польщі зареєстрована у 1925 році і в цьому ж році отримала незалежність (автокефалію). Православна церква в Польщі видає свої публікації [2, 25]: „Відомості Польської Автокефальної Православної Церкви” – щомісячник (тираж 2000 примірників); „Церковний Вісник” – кварталник (2000 примірників); „Церковний Календар” – 3000 примірників; „Еліпс” – щорічник (1000 примірників).

Серед характерних рис діяльності та статусу української меншини Польщі впродовж тривалого часу є присутність, звичайно обмежена, у політичному та управлінському просторі. Так, скажімо, у Законодавчому Сеймі II Речі Посполитої (1919 рік), котрий працював до 1922 року, а також у виборах до Сейму I скликання (1922), українські політичні партії не брали участі. Депутати українського походження в Сеймі I скликання (1922-1927) входили до складу Блоку національних меншин; на той час у Сеймі засідало 23 осіб українського походження [11].

Українські політичні партії взяли активну участь у виборах в 1928 році до Сейму II скликання (1928-1930). До його складу ввійшли тоді такі організації [11]: Клуб українсько-білоруський (26 українських і 4 білоруських депутати); Клуб української соціалістично-радикальної парламентської репрезентації (8 депутатів); Клуб селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання (3 депутати).

У Сеймі III скликання (1930-1935), обраним 30 листопада 1930 року, українців і білорусів Польщі репрезентували 18 депутатів, які створили парламентський клуб. Віце-маршалом Сейму був обраний Михайло Галущинський [3].

Серед депутатів Сейму IV скликання (1935-1938) в парламенті засідало 19 українців (загальна кількість депутатів становила 208 осіб). У Сеймі V скликання (1938-1939) засідало 14 депутатів українського походження [3].

На сьогоднішній час у Сеймі засідає один представник української меншини. В 2006 році українська меншина виставила в виборах до місцевого самоврядування особи, котрі стартували зі списків різних виборчих комітетів – частина стартувала з рекомендації Об'єднання українців у Польщі. Більшість осіб стартувала до місцевого самоврядування на території воєводства вармінсько-мазурського.

На нашу думку, стимулом для згуртування українців у Польщі, активізації її громадської діяльності у середині країни та їх стосунків з Україною була зустріч тодішнього Президента України Віктора Ющенка з українською громадою Польщі, під час його візиту до цієї країни у 2006 році, а також проведення у 2005 році «Року України в Польщі» та інших різноманітних культурних акцій у наступні роки. Свого часу тодішній президент Польщі Олександр Квасневський, даючи високу оцінку подібного роду заходам наголосив, що саме через культуру дві країни можуть впізнавати одна одну [4].

ЛІТЕРАТУРА

1. Євтух В. Б. Етнічність: Глосарій / В. Б. Євтух. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 170 с.
2. Моцок В. Українці та українська ідентичність у сучасному світі / Моцок В., Макар В., Попик С. – Видавництво „Прут”, Чернівці, 2005.
3. <http://pl.wikipedia.org>.
4. <http://ua.korrespondent.net/ukraine>: „Підсумки першого дня візиту Ющенка до Польщі”, 12.04.2005.
5. <http://ua.korrespondent.net/ukraine>: „Українці Польщі стали на захист української телепрограми”, 19 грудня 2006.
6. <http://ua.korrespondent.net/ukraine>: „Ющенко закликає діаспору до співпраці”, 14 травня 2006.
7. <http://uk.wikipedia.org>.
8. <http://www2.mswia.gov.pl>, Порівняй: В. Моцок, В. Макар, С. Попик: „Українці та українська ідентичність у сучасному світі”, Видавництво „Прут”, Чернівці 2005.
9. <http://www2.mswia.gov.pl>.
10. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz.U.05.17.141.
11. www.irek.internetdsi.pl.
12. www.mswia.gov.pl.
13. www.stat.gov.pl, 2002.

**PRASA LOKALNA JAKO ELEMENT KULTURY SPOŁECZEŃSTWA
OBYWATELSKIEGO PO 1989 ROKU W POLSCE**

*Місцева преса – елемент культури громадянського суспільства після
1989 року в Польщі*

Після засідання „Круглого столу” і виборів до Парламенту 4 червня 1989 року у суспільно-політичному житті Польщі розпочався новий етап. Першим проявом змін був процес утворення вільних засобів масової інформації.

У 1989 році після досягнення незалежності держави у широкому масштабі почала розвиватись місцева преса. Місцеву пресу читала більша частина суспільства, ніж загальнодержавні газети. Люди більш звертають увагу на те, що написано в їх місцевій пресі і готові повірити в докладність інформації, яку отримали з цієї преси.

Місцева преса відіграла важливу роль у будівництві громадянського суспільства і становить з ним цілісність.

Місцеві засоби масової інформації беруть участь у суспільному, культурному, економічному і політичному житті кожного щабля місцевого самоврядування (повіт, місто і гміна). Становлять вони також невід’ємну частину суспільної культури конкретної території і мають вплив на її мешканців.

Po obradach „Okrągłego Stołu” i wyborach 4 czerwca 1989 roku stało się jasne, że w życiu społeczno – politycznym Polski rozpoczął się nowy etap. Pierwszym symptomem przemian był proces tworzenia wolnych i niezależnych mediów. Symbolem upadku dawnego systemu stała się likwidacja urzędu cenzorskiego oraz największego koncernu prasowego jakim była Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza „Prasa – Książka – Ruch”. Przedsiębiorstwo to stanowiło przykład zarządcy mediów państwowych, sterowanych centralnie przez partię rządzącą – PZPR. W roku 1989, wraz z odzyskaniem wolności, zaczęła się rozwijać na niespotykaną skalę prasa lokalna i sublokalna, nazywana również – małą prasą (prasa gminna, parafialna oraz wspólnotowa). Nowy ustrój oparł swoją demokratyczną wizję na budowie społeczeństwa obywatelskiego. Należy spojrzeć na ten proces poprzez media lokalne i przyjrzeć się im w jakim stopniu uczestniczą one w życiu społeczeństwa obywatelskiego oraz czy są elementem składowym jego kultury.

Definicja społeczeństwa obywatelskiego

Jednoznaczne zdefiniowanie pojęcia społeczeństwo obywatelskie napotyka trudności porównywalne z tym jakie spotykamy przy sformułowaniu terminu kultura. Każdy autor na swój własny użytek buduje własną definicję. Czasami, termin społeczeństwo obywatelskie traktowany jest zamiennie ze społeczeństwem otwartym. Konstruując definicję społeczeństwa obywatelskiego należy mieć na uwadze typologię, która wyodrębnia jego trzy podstawowe nurty. Pierwszy z nich, to nurt socjologiczny, odwołujący się do koncepcji politycznej francuskiego myśliciela Alexisa de Tocqueville'a. Podkreśla się tutaj przede wszystkim samoorganizację społeczeństwa i niezależną aktywność obywateli od struktur władzy państwowej [8].

Z kolei nurt proceduralny powoduje, że definicja zawiera elementy respektowania przez obywateli procedur oraz sposobów publicznego wyrażania własnych przekonań i opinii. Przykładami są tutaj debaty, sposoby osiągnięcia kompromisu i stosowanie mediacji.

Natomiast przedmiotem zainteresowania nurtu aksjologicznego są wartości, normy, przekonania i działania symboliczne, takich jak: pluralizm, tolerancja, zaufanie, odpowiedzialność, solidarność zbiorowa czy rządy prawa. Najpełniejszą definicją dotyczącą idealnego społeczeństwa obywatelskiego sformułował profesor Larry Diamond – politolog z Uniwersytetu Stanforda. Brzmi ona w następujący sposób: „We wzorcowym społeczeństwie obywatelskim występuje obfitość kapitału społecznego, czyli zaufania, zasad postępowania i woli współpracy. W społeczeństwie obywatelskim ludzie sobie ufają i zrzeszają się w celu realizacji zbiorowych celów. Mogą się różnić poglądami i przekonaniem, ale szanują się nawzajem i są tolerancyjni wobec odmienności. Obywatele uważają innych za równych sobie i wierzą w równość szans, mając przy tym świadomość, że idealna równość wyników jest nieosiągalna. Stosunki między ludźmi są przede wszystkim poziome: każdy człowiek ma taką samą godność, takie same obowiązki, takie same uprawnienia i równość ta jest zapisana w prawie. Jednostki są prawdziwymi obywatelami, to znaczy interesują się sprawami publicznymi i zależy im na pomyślności całej wspólnoty. W swoim postępowaniu do pewnego stopnia kierują się duchem publicznym. Podobnie jak kapitalizm nie jest to utopia, lecz system zgodny z egoistycznymi elementami ludzkiej natury. Ludzie biorą pod uwagę interesy innych między innymi ze względu na wiarę w to, że większość innych obywateli będzie się zachowywała podobnie. Wiara ta nie wynika wyłącznie z zaufania do kultury obywatelskiej, ale także z istnienia silnych i skutecznych instytucji publicznych, które nagradzają postawy obywatelskie i zachęcają do nich” [2].

Definicja jest pełna, zawiera elementy z każdego nurtu, który został zaprezentowany powyżej. Jednakże posiada jeden słaby punkt. Jest zbyt

obszerna. Opierając się na literaturze i doświadczeniu istnienia 20. lat społeczeństwa obywatelskiego można sformułować jego definicję w nieco uproszczony sposób. Sympliczując złożoność problemu wydaje się, że najprostszą definicją może być następujące sformułowanie: społeczeństwo obywatelskie to przestrzeń zawarta pomiędzy rodziną, państwem a wolnym rynkiem. Wśród niej działają wolne (oddolne) organizacje społeczne, zawodowe lub terytorialne. Na tej przestrzeni obywatele prowadzą nieustanny dialog, w rezultacie którego konstruuje się rozwiązania społeczne dla dobra wspólnego.

Co nazywamy prasą lokalną?

Do 1998 roku, zgodnie z przyjętą typologią przez Ośrodek Badań Prasoznawczych Uniwersytetu Jagiellońskiego, prasę dzieliło się na:

1. ponadogólnokrajową,
2. ogólnokrajową,
3. regionalną,
4. lokalną (prasa lokalna I stopnia) oraz
5. sublokalną (prasę lokalną II stopnia).

W związku z tym podziałem, do prasy regionalnej zaliczano wszystkie czasopisma, których zasięg był mniejszy niż ogólnokrajowy, a większy niż wojewódzki (podział kraju z lat 1975 – 1998). Prasą lokalną nazywano takie gazety i czasopisma, których zasięg pokrywał się z granicami ówczesnych województw. Z kolei prasą sublokalną określano pozostała grupę pism, które ukazywały się na obszarze mniejszym niż jedno województwo. Ta typologia miała swoje minusy, albowiem po reformie administracyjnej kraju aktualność straciły zasięgi kolportażu. Ponadto do gazet sublokalnych należały wysokonakładowe czasopisma wydawane w granicach administracyjnych dużych aglomeracji. Jednocześnie typologia ta traci sens przy wydaniach internetowych pism lokalnych. Wówczas ich zasięg jest przecież nieograniczony.

Od stycznia 1999 roku, po wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego, media regionalne to takie, które obejmują swoim zasięgiem co najmniej jedno województwo [1, 61]. Natomiast mediami lokalnymi nazywamy gazety i czasopisma obejmujące swoim zasięgiem mniej niż jedno, nowe województwo, ale i co najmniej jeden powiat. Z kolei mediami sublokalnymi są pozostałe grupy mediów: miejsko – gminne, gminne, osiedlowe lub parafialne.

Prasa lokalna dociera do większej części społeczeństwa niż dzienniki ogólnokrajowe. Bardzo często jest ona czytana o wiele chętniej od prasy krajowej. Siłą prasy lokalnej jest jej lokalność. Zapleczem ogólnopolskich dzienników i czasopism są dziennikarze z pism lokalnych i sublokalnych.

Kiedy ma się do czynienia z prasą regionalną i lokalną, należy pamiętać, aby: być wrażliwym na sprawy lokalne i starać się włączyć wiadomość lokalną do informacji prasowej, nie zapominać, że zwykle ludzie bardziej zwracają uwagę na to, co jest napisane w ich prasie lokalnej i są bardziej skłonni uwierzyć, że to, co przeczytali, jest bardziej rzetelne.

Spółeczeństwo obywatelskie a prasa lokalna

W marcu 1990 roku Sejm przyjął ustawę o samorządzie lokalnym. Następnie 17 maja tegoż roku odbyły się pierwsze wybory do rad samorządowych szczebla podstawowego, a 6 czerwca 1990 roku był ostatnim dniem istnienia cenzury [1, 61]. Uchylono ustawę o kontroli publikacji i widowisk, znosząc jednocześnie GUKPiW jako organ instytucjonalnej, prewencyjnej cenzury państwowo – partyjnej i zmieniając niektóre przepisy ustawy – Prawo prasowe [3]. Likwidacja urzędu cenzury i liberalizacja pozostałych przepisów dotyczących organizacji działalności wydawniczej spowodowały, że nastąpiła zupełna zmiana w porównaniu z poprzednią sytuacją prawną. Od 1990 roku system koncesyjny został zastąpiony systemem rejestracyjnym. Od tamtej chwili, każdy, kto chciał zostać wydawcą prasowym, mógł to uczynić bez żadnych przeszkód. Był tylko jeden warunek – zobowiązanie do działań w granicach obowiązującego w Polsce prawa [13, 29]. Taka sytuacja spowodowała niespotykany dotąd w Polsce rozwój prasy od ogólnokrajowej do lokalnej i sublokalnej, która od 1990 roku wpisała się w krajobraz polskiego samorządu terytorialnego. Prasa lokalna odegrała w budowie społeczeństwa obywatelskiego ogromną rolę i stała się jego nieodłącznym elementem. Media lokalne nie unikały odpowiedzialności za los „małych Ojczyzn” i ich mieszkańców.

Prasa lokalna lawinowo powstawała na długo przed majowymi wyborami samorządowymi w 1990 roku. W następnych latach liczba tytułów była imponująca. Intensywny rozwój wydawnictw świadczył o organizacyjnym i intelektualnym renesansie polskiej prowincji. Znalazł on godne miejsce w historii ustrojowych przemian w Polsce. Prasa stała się elementem kultury społeczeństwa obywatelskiego, a wolność słowa realnym faktem. Obywatele dosłownie wzięli władzę w swoje ręce. Przemiany te były największym osiągnięciem demokratycznych zmian, zaraz po wolnych wyborach do samorządów szczebla podstawowego. Pionierami niezależnej prasy stały się Komitety Obywatelskie.

Prasę zaczęto wydawać tam, gdzie do roku 1989 ukazywały się nieliczne gazety zakładowe lub w niewielkich miastach i miasteczkach, w których takich wydawnictw nie było w ogóle. Takie małe miejscowości prawie zawsze omijali dziennikarze prasy krajowej lub regionalnej. Część powstałych tytułów prasowych stała się własnością osób fizycznych, a pozostałą zaczęły wydawać samorządy. Były także wydawnictwa prowadzone przez organizacje społeczne i

rzadziej przez partie polityczne. Oprócz tego działalnością wydawniczą zajmowały się również organizacje kościelne i parafie. Jednak zdecydowanie najwięcej tytułów prasy lokalnej należało do samorządów. Za pieniądze podatników starły się bardziej lub mniej skutecznie informować obywateli zamieszkujących jednostkę samorządu terytorialnego (miasto, gminę lub powiat) o poczynaniach władzy lokalnej, jej zamierzeniach, osiągnięciach oraz budowaniu demokracji lokalnej [10].

Każdego roku liczba tytułów prasowych wzrastała. Prawie w każdej gminie wydawano jakąś formę gazety lub czasopisma lokalnego. Generalnie jednak najliczniej powstawała ona tam, gdzie były tradycje czasopiśmiennictwa na danym terenie oraz w rejonach rozwiniętych gospodarczo. Najwięcej tytułów prasy lokalnej zanotowano na Pomorzu, Wielkopolsce i Śląsku. W latach 1990 – 2000 liczba gazet lokalnych (dzienników i czasopism) nie była mniejsza niż 1600 tytułów, ale nie większa niż 2500 gazet [1, 61; 1, 64; 1, 78-79]. Baza danych Ośrodka Badań Prasoznawczych Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1999 roku zawierała 2428 pism lokalnych i sublokalnych. Z czego czasopisma samorządowe liczyły około 36%, niezależne – 26%, a pozostałe – 38%. Wśród było aż 22% parafialnych. Reasumując, prasa lokalna i sublokalna była wydawana w 27% gmin wiejskich. W miastach ukazywało się aż 59% czasopism o zasięgu lokalnym. Natomiast w roku 2005, według badań prasowych, zanotowano 2597 gazet i czasopism lokalnych i sublokalnych w Polsce. Z ogólnej liczby prawie 2600 tytułów aż 39,12 % stanowiły pisma samorządowe. Z kolei pism prywatnych wydawców było tylko 37,74 procent [4, 2]. Jak już wspomniano, prasa lokalna miała ogromny wkład w budowę społeczeństwa obywatelskiego. Wielką rolę w jego rozwój mają stowarzyszenia dziennikarzy prasy lokalnej: Polskie Stowarzyszenie Prasy Lokalnej, Stowarzyszenie Gazet Lokalnych, Stowarzyszeniu Prasy Lokalnej, Stowarzyszenie Polskich Mediów i inne.

Wracając do społeczeństwa obywatelskiego należy podkreślić, że prasa lokalna jest elementem kultury przestrzeni społecznej. Społeczeństwo obywatelskie stanowi źródło wolności dla wszelkiego rodzaju form aktywności czy samoorganizacji mieszkańców żyjących na określonym obszarze. Są one niezbędne dla zapewnienia jego niezależności od władzy państwa. Media lokalne to ważny element kultury Polski lokalnej (gminnej i powiatowej). Media te tworzą niezmiernie ważne narzędzia demokracji, która jest stabilna i silna dopiero wtedy, gdy opiera się na aktywnym, mobilnym i kreatywnym społeczeństwie obywatelskim [7].

Obywatelskie zaangażowanie w życie społeczności lokalnej to także czytelnictwo prasy ukazującej się w miejscu zamieszkania. Czytelnictwo prasy lokalnej i regionalnej zostało poddane analizie w roku 2001 przez Lokalne Badania Społeczne w Warszawie. Okazało się, że istnieje stała zależność

pomiędzy czytelnictwem mediów lokalnych a uczestnictwem w wyborach samorządowych i parlamentarnych oraz udziałem w działalności partii politycznych lub organizacji społecznych. W takim zakresie i kontekście czytelnictwo prasy lokalnej i sublokalnej jest elementem kultury społeczeństwa obywatelskiego [1; 5].

Media lokalne uczestniczą w życiu społecznym, kulturalnym, gospodarczym i politycznym poszczególnych szczebli samorządu terytorialnego (powiat, miasto i gmina). Stały się one nieodłącznym elementem kultury społecznej danego obszaru, gdzie się ukazują i wpływają na jego mieszkańców. Po prostu, nie da się ich odizolować od spójnego, tworzonego przez dwadzieścia lat organizmu lub trzymając się definicji – przestrzeni. Przestrzeń ta przypomina wielobarwną mozaikę, która jest ciągle wzbogacana o nowe elementy, co czyni ją niezwykle skomplikowaną. Nie każdy potrafi się po niej swobodnie poruszać. Szczególnie jest to trudne dla pisma lokalnego. Nie może ono pominąć wydarzeń gloryfikujących samorząd, a więc obchodów, rocznic i uroczystości upamiętniających. Jeżeli drukuje zbyt wiele materiałów takiego typu, staje się postrzegana przez społeczność lokalną jako tuba samorządu terytorialnego. Wielokrotnie jest to konieczne ze względu na burmistrza, wójta lub starostę z powodów merkantylnych. Po prostu, są oni głównymi reklamodawcami tam, gdzie pismo się ukazuje. Nie mogą więc pomijać wydarzeń nieistotnych z punktu widzenia gazety.

Oczywiście, w swojej działalności pisma lokalne winny podejmować przedsięwzięcia na rzecz „małej Ojczyzny”. Ich obowiązkiem jest wspierać swojego głównego sprzymierzeńca – organizacje pozarządowe, społeczne i kulturalne. Tylko w ten sposób można wspólnie budować lokalne społeczeństwo obywatelskie oraz bronić interesów zamieszkałych tam obywateli. Media lokalne muszą być razem z czytelnikiem, widzem oraz słuchaczem, reprezentować ich przed władzą, upominać się o ich prawa, zawsze stawać po stronie obywatela [10, 58-59].

Na obszarach ukazywania się i działania prasy lokalnej, widać gołym okiem, wyzwalaną aktywność obywatelską mieszkańców gmin, miast i powiatów. Zadania i rola prasy nie są zawsze spektakularne i widowiskowe, ale znaczące w środowisku. To przecież media lokalne spowodowały zupełnie inne, pozytywne postrzeżenie samorządów terytorialnych. To dzięki prasie lokalnej samorząd został wykreowany z bezdusznego urzędu administracji na instytucję, która funkcjonuje dla dobra społeczeństwa obywatelskiego „małych Ojczyzn”.

Z drugiej strony należy podkreślić, że prasa lokalna spowodowała nawiązanie i zacieśnienie więzi społecznych, zbliżyła obywateli do władzy, którą sami wybrali. Ludzie mają poczucie wpływu na lokalny samorząd.

To media lokalne poprzez „patrzanie władzy na ręce”, wymogły na niej służebną rolę wobec mieszkańców „małych Ojczyzn”. Działania te są zasługą prasy lokalnej, która jest mocnym filarem kultury społeczeństwa obywatelskiego. Równie wielką rolę odegrała ona w środowiskach lokalnych wyzwalając w mieszkańcach potrzebę samoorganizacji, inicjatywy, energii życiowej, przedsiębiorczości oraz działań na rzecz kultury w społeczności obywatelskiej. Sukcesy społeczności lokalnych powodowały i nadal powodują chęć podejmowania kolejnych zadań, które animują dynamizowanie działalności stowarzyszeń i fundacji. Ta energia przekazana przez prasę lokalną zachęca obywateli do czynnego uczestnictwa w życiu społecznym. Większość dzisiejszych działaczy bez organizatorskich poczynań mediów lokalnych, po prostu zostałyby w domach. Media pozwoliły uwierzyć obywatelom w swoje siły i możliwości. Stały się one powiernikiem problemów i spraw nurtujących mieszkańców miast i gmin. Ponadto spowodowały zmianę mentalności i filozofii myślenia obywateli oraz do wzrostu świadomości społeczno – politycznej. Prasa zmieniła również podejście do ochrony środowiska, świadomości prawnej oraz ekonomicznej. Nie sposób przecenić edukacji europejskiej na poziomie społeczności lokalnej. Dzięki prasie lokalnej obywatele przełamali kompleks polskiej niemocy i korzystając ze środków unijnych poczuli się w pełni Europejczykami. Prasa wyedukowała obywatela w kwestii podejmowania przemyślanych decyzji wyborczych do władz samorządowych. Obywatele mają poczucie swojej siły wynikającej z aktu wyborczego.

Prasa lokalna w społeczeństwie obywatelskim stała się naturalnym sprzymierzeńcem działań społecznych we wszystkich jego aspektach. Przede wszystkim spowodowała ogromną aktywność obywateli, stała się nieodłącznym elementem i atrybutem lokalnych społeczności. Wpisała się ona w krajobraz kultury społeczeństwa obywatelskiego, świadoma swoich decyzji, uczestnicząca w działaniach kontrolujących władzę gminną, wspierająca organizacje pozarządowe i pomagająca w budowaniu życia „małych Ojczyzn”. Uczestnictwo to należy tutaj rozumieć jako wszelką aktywność społeczną o charakterze komunikacyjnym, dokonującą się w mediach i poprzez media [6].

Zadania i funkcje mediów lokalnych

Media lokalne strzegą demokracji na najniższym poziomie. Im dalej od wielkich ośrodków miejskich, tym większe ich znaczenie dla społeczności lokalnej. Do podstawowych zadań mediów lokalnych zalicza się: wszechstronną i bieżącą informację lokalną, kontrolę władz lokalnych, promowanie inicjatyw lokalnych, pełnienie funkcji „trybuny społeczności lokalnej”, integrację środowiska lokalnego, kształtowanie lokalnej opinii społecznej – funkcje opiniotwórcze, integrację społeczności lokalnej w strukturach lokalnych i regionalnych, wspieranie kultury lokalnej, promocję

„małych Ojczyzn”, edukację ekonomiczno – gospodarczą, funkcje reklamowo – ogłoszeniowe i funkcję rozrywkową.

Funkcja dominująca w mediach samorządowych to przede wszystkim promocja „małej Ojczyzny” oraz integracja społeczności lokalnej w strukturach regionalnych. Z kolei funkcje kontrolne w stosunku do władz lokalnych (wójt, burmistrz, starosta lub prezydent) oraz funkcja rzecznika społeczności lokalnej dominują w mediach wolnorynkowych. Funkcje te są bardzo często nadużywane przez samorządowców i media niezależne [1, 62].

Podsumowanie

Nie można jednak patrzeć na media lokalne w społeczeństwie obywatelskim jedynie w kontekście samych zachwyków i sielskich obrazów Polski powiatowej i gminnej. W małych miejscowościach bardzo trudno o anonimowość. Każdy krok ludzkiej działalności jest tutaj znany i komentowany. Na łamach prasy lokalnej wielokrotnie toczy się brutalna walka polityczna i ostra polemika z władzą lokalną o wszelkiego rodzaju nadużycia [11, 147]. To przecież doskonały przykład prasy lokalnej jako elementu kultury społeczeństwa obywatelskiego. Widać jak sprawdza się przekonanie, że wolne media i władza, nawet ta lokalna, z natury pozostają na pozycjach antagonistycznych. Społeczeństwo obywatelskie bez wolnej i niezależnej prasy lokalnej po prostu nie istnieje.

LITERATURA

1. Chorążki W. Media lokalne i sublokalne 1989 – 1999 // Zeszyty Prasoznawcze. – Nr 1 – 2. – Kraków, 1999.
2. Diamond L. Szanse demokracji // Tygodnik Europa. – luty 2008.
3. Dz. Ustaw nr 29 z roku 1990, poz. 173.
4. Gruchot A. Polska prasa lokalna. Sytuacja bieżąca, podstawowe problemy, perspektywy, Izba Wydawców Prasy. – Warszawa, 2008.
5. Józko M. Prasa lokalna i regionalna jako element społeczeństwa obywatelskiego.
6. Kopecka K. Rola prasy lokalnej z perspektywy uczestnictwa w lokalnej społeczności.
7. Kowalczyk R. Media lokalne w Polsce. – t. 1. – CONTACT, Poznań 2008. – S. 389.
8. Magoska M. Obywatel w procesie zmian, Księgarnia Akademicka, Kraków 2001.
9. Mianowski J. Niezależni, zależni // Nasza Wielkopolska. – Poznań 2009. – nr 91. – S. 6 – 8.

10. Mianowski J. Powtórka z rozrywki. Niezależność mediów publicznych w Polsce – realna możliwość, czy niedościgły postulat // Form Dziennikarzy. – nr 88/89/90. – Warszawa, 2008. – S. 58 – 59.

11. Mielczarek T. Monopol. Pluralizm. Koncentracja. Środki komunikowania masowego w Polsce w latach 1989 – 2006. – S. 147.

12. Polak R. Media lokalne a demokracja lokalna / Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania. – Rzeszów, 2005. – S. 105 i 117.

13. Sonczyk W. Media w Polsce. Zarys problematyki // Szkolne i Pedagogiczne. – Warszawa, 1999. – S. 29.

УДК 37.015.31:5(091)(438)

Edyta Wolter

WYCHOWANIE EKOLOGICZNE W LITERATURZE DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ

Екологічне виховання в літературі Другої Речі Посполитої

Перший записаний на папері початок мислення в категоріях екології в Європі бере свій початок з праць Гіппократа (бл. 460 до н.е. – бл. 370 до н.е.) – давньогрецького мислителя, визнаного „батьком” європейської медицини.

Гіппократ, лікуючи людей, вірив у лікувальну силу природи: життя в гармонії з природою, перебування на чистому повітрі і в здоровому кліматі.

Аристотель в праці „Метеорологіка” зазначив вплив клімату на здоров’я людини.

Римський лікар Гален Клавдій (130-бл. 200) написав про загрозу для здоров’я у зв’язку з отруєнням повітря і води.

Поняття екологічна освіта почало функціонувати з 1969 року після оголошення рапорту генерального секретаря Організації Об’єднаних Націй Сітху У. Танта „Людина і її середовище”.

У польській системі шкільної освіти у 1978 році в програмі десятирічної школи в 1-3 класах впроваджено новий предмет „Суспільно-природне середовище”.

В період Другої Речі Посполитої (польська держава відроджена в 1918 році після 123 років окупації), Міністерство релігійних вірувань і громадського просвітництва доручило підготувати програму біології у загальних і середніх школах м. ін. Зофії Бохушевіч, Дельфіне Гаювней, Максиміліанові Хейльперн, Людвікові Ф. Яксе Биковському, Вацлавові Єзерському. В рамках цього предмету формують екологічну свідомість з допомогою знання про екосистему і середовище життя людини. Особливий акцент робиться на емоційному зв’язку з природним довкіллям і охороною рідного краю.

У період Другої Речі Посполитої предмет „охорона природи і екологічне виховання”, передусім, викладали ботаніки, зоологи, геологи, які, проводячи наукові дослідження, усвідомлювали цінність знань про природне середовище, екологічне виховання, охорону природних засобів.

Filozofia przyrody zapoczątkowała dzieje filozofii europejskiej. Starożytni Grecy wyraz kosmos [31, 43-35] utrwalali odnosząc go do wszechświata. Według Talesa z Miletu (624 – 548 p.n.e.) wszystko powstało z wody (pierwsza teoria filozofii przyrody); według Anaksymandra (610 – 547 p.n.e.) świat jest bezkresem (apeiron) – wyłanianiem przeciwieństw (ciepło – zimno, suchość – wilgotność), które rozdzielają się w chwili swego zaistnienia. Anaksymenes z Miletu (ok. 585 – 525 p.n.e.) uznał powietrze za źródło wszelkiego życia. Heraklit z Efezu (ok. 540 – 480 p.n.e.) twierdził, iż podstawową formą materii jest ogień – twórca świata i ludzi. Według Pitagorasa (580 – 500 p.n.e.) wszystko jest liczbą (przyroda jest opisywalna matematycznie). Według doktryny filozoficznej – atomizmu (Demokryt) materia składa się z atomów. Dla Platona (Arystoklesa; 428 – 348 lub 347 p.n.e.) harmonia i piękno świata są harmonią, pięknem żywego organizmu – przyroda jest cieniem świata idei (idealizm). W doktrynie Arystotelesa (384 – 322 p.n.e.) człowiek jest częścią przyrody – racjonalność tkwi w istocie rzeczy (esencjalizm), według Kartezjusza (Rene Descartes, 1596 – 1650) – racjonalność przyrody przejawia się poprzez wiedzę racjonalną (racjonalizm metodologiczny). Gottfried Wilhelm Leibnitz (1646 – 1716) stwierdził, że gwarantem racjonalności przyrody jest Bóg. Według Isaaca Newtona (1642 – 1727) racjonalność przyrody, to jej matematyczność. Natomiast Immanuel Kant (1724 – 1804) uogólnił, iż racjonalność świata to racjonalność ludzkiego poznania [36, 23-228]. Przytoczone przykłady obrazują ujęcia filozofii przyrody – różne sposoby rozumienia racjonalności przyrody w dziejach wyjaśniania mechanizmów rządzących wszechświatem. W starożytnej refleksji filozoficznej – źródle kultury europejskiej – przeważał kosmocentryzm [30, 35] człowiek stanowił część przyrody.

Utrwalone na piśmie początki myślenia w kategoriach ekologicznych w Europie sięgają dzieł Hipokratesa z Kos (ok. 460 – 377 p.n.e.) – lekarza greckiego, uznanego za „ojca” medycyny europejskiej. Hipokrates leczył wierząc w uzdrawiające siły przyrody (życie w harmonii z przyrodą, przebywanie w czystym powietrzu i zdrowym klimacie). Arystoteles w dziele pt. „Meteorologica” wskazał wpływ klimatu na zdrowie człowieka, a rzymski lekarz Claudius Galen (130 – ok. 200) pisał o zagrożeniu zdrowia z powodu skażonego powietrza i wody [2, 7].

Ponieważ nie jest celem tego artykułu wyjaśnienie genealogii świadomości ekologicznej, pragnę jedynie podkreślić, iż świadomość przyrody, jej wpływu

na życie ludzkie, oraz świadomość więzów łączących człowieka z przyrodą [70] w poznaniu potocznym – towarzyszyły od zawsze. Natomiast pojęcie ekologia wprowadził niemiecki badacz zoolog, entuzjasta Karola Darwina – profesor uniwersytetu w Jenie – Ernst Haeckel (1834 – 1919), w dziele pt. „Generelle Morphologie der Organismen” – w 1866 r [46]. W XX wieku pojęcie ekologia nie dotyczy jedynie wiedzy biologicznej o związkach organizmów zwierząt z ich środowiskiem. Ekologia jest wiedzą interdyscyplinarną o człowieku, florze, faunie – jako elementach całości ekosystemu, wzajemnych relacjach w siedliskach i ekosystemach (organizmach w miejscu ich życia). Ekologia człowieka różni się od ekologii roślin, ekologii zwierząt, ekologii mórz i oceanów, ekologii lasu, ekologii krajobrazu, ponieważ nie ogranicza się jedynie do problematyki przyrodniczej, lecz implikuje także relacje z systemem kulturowym [69].

Środowisko jest układem stosunków przyrodniczych, ekonomicznych, społecznych i kulturalnych, w którym żyje człowiek [28]. Według Floriana Znanieckiego (1882 – 1958) ekologia ludzka (społeczna) powinna być badana z uwzględnieniem „współczynnika humanistycznego” [71], ponieważ poszczególne społeczności mogą mieć odmienne wyobrażenia i systemy wartości dotyczące ekologii, środowiska społecznego i przyrodniczego.

Pojęcie edukacja ekologiczna zaczęło funkcjonować dopiero od 1969 r., po ogłoszeniu raportu sekretarza generalnego ONZ Sithu U. Thanta pt. „Człowiek i jego środowisko”. W polskim systemie szkolnym wychowanie środowiskowe (ekologiczne) występowało o wiele wcześniej – hasłowo, jako ochrona przyrody, środowiska naturalnego. Realizowane było w ramach następujących przedmiotów: przyroda, geografia, historia, literatura, było elementem krajoznawstwa.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego prace nad programem biologii w szkołach powszechnych i średnich powierzyło m.in. Zofii Bohuszewicz, Delfinie Gayówniej, Maksymilianowi Heilpern, Ludwikowi F. Jaxie Bykowskiemu, Wacławowi Jezierskiemu. W ramach tego przedmiotu kształtowano świadomość ekologiczną za pomocą wiedzy o ekosystemach i elementach środowiska życia człowieka oraz dzięki rozwijaniu emocjonalnej więzi z otoczeniem naturalnym, ochroną [67, 89] rodzinnego krajobrazu – w związku z ogółem przeżyć, wrażeń, spostrzeżeń, myśli, uczuć i pragnień ludzkich o środowisku życia człowieka.

Organem doradczym Ministra WRiOP w 1919 r. stała się Tymczasowa Państwowa Komisja Ochrony Przyrody (od 1925 r. Państwowa Rada Ochrony Przyrody), która dążyła do wprowadzenia nauczania ochrony środowiska przyrodniczego do programów szkolnych.

Ludwik Jaxa Bykowski (1881 – 1948) pisał, iż celem nauczania biologii w szkole powszechnej jest zbliżenie uczniów do świata istot żywych oraz kreowanie pozytywnych emocji wobec przyrody ojczystej, poszanowanie rodzinnego krajobrazu. Natomiast cele nauczania biologii w szkołach średnich ogólnokształcących dotyczą zrozumienia konieczności poszanowania życia we wszelkich jego przejawach wraz z wdrażaniem uczniów do ochrony przyrody – zwłaszcza ojczystej. Bykowski był zwolennikiem ochrania zabytków przyrody, opieki nad ptakami, zwierzętami (zwłaszcza zimą). Twierdził, iż przyrodoznawstwo trzeba łączyć z wychowaniem patriotycznym, religijnym, etycznym – aby uszlachetniać człowieka. Zachęcał do organizowania wycieczek dydaktycznych, tworzenia przyrodniczych muzeów lokalnych (nawet w szkołach), zakładania przyszkolnych ogródków – które stanowią mogą środki dydaktyczne w pracy z dziećmi i młodzieżą.

Troskę o ochronę przyrody łączył z troską o zdrowie fizyczne i umysłowe „...ku odrodzeniu narodowemu” [1, 113], podczas wycieczek przyrodniczych [5, 48]. Według Ludwika Jaxy Bykowskiego wycieczki przyrodnicze sprzyjają wychowaniu patriotycznemu (kształtowaniu hartu uczuć patriotycznych [16, 15]). Są ujęte w programie nauczania dzieci, aby umożliwić zaobserwowanie i zrozumienie wzajemnych związków i praw rozwoju [21, 14] poszczególnych elementów biosfery z życiem człowieka, zjawisk zachodzących w świecie przyrody [20, 2]. Dzięki wycieczkom można zobaczyć kwitnienie drzew owocowych w sadzie i ogrodzie, zaobserwować życie stawu [9, 26] – źródle zjawisk biologicznych w walce o byt i współistnienie; zaobserwować zjawiska klimatyczne, wodne źródła naturalne, różnorodność piasku i minerałów; wpływ działalności człowieka w środowisku naturalnym – w związku z regulacją rzek, potoków, uprawą roli, formowaniem nasypów, dróg, mostów. Jaxa Bykowski zachęcał nauczycieli – wychowawców do organizowania wycieczek przyrodniczo – krajoznawczych [22, 101], które stanowią wartościowe uzupełnienie wiedzy przyrodniczej, geograficznej, historycznej, literackiej, archeologicznej i z zakresu sztuki podczas nauki w szkole. Łączą wychowanie patriotyczne „...piękności kraju ojczystego...” z kreowaniem pozytywnego stosunku do środowiska, ochrony okazów przyrody. Sprzyjają zrozumieniu znaczenia środowiska przyrody w prawidłowym rozwoju człowieka (np. spożywanie wody źródlanej w górach) oraz w „...zrównoważeniu...” [22, 99] osobowości. Natomiast zdobyte doświadczenia na podstawie obserwacji np. żabiego skrzeku, ruchu planktonu, świecenia świetlika świętojańskiego, sezonowego przelotu ptaków, owocowania drzew, gromadzenia kolekcji mineralogiczno – geologicznych, wraz z fotografiami, notatkami i rysunkami przyrodniczych darów natury, stanowią przesłankę dla twórczej działalności dydaktyczno – wychowawczej w zakresie kształtowania harmonijnych relacji z przyrodą, poszanowania życia, budowania związków uczuciowych – zwłaszcza

z przyrodą ojczystą, umiłowania rodzinnego krajobrazu, ochronie ojczystych zasobów naturalnych [23, 47-60].

Według L. Jaxy Bykowskiego podczas wycieczek szkolnych – przyrodniczych, regionalnych, krajoznawczych należy łączyć problematykę ochrony przyrody z troską o zdrowie człowieka. Chodzi o pogodę ducha, zdrowy humor, równowagę psychofizyczną [14, 4], wytrwałość, samodzielność uzasadniania tez [11, 3], łączenie doświadczeń eksploracyjnych [18, 55] teoretycznych i praktycznych z dobrym żartem, który gdy ma związek z omawianą problematyką podczas zajęć szkolnych jest bardzo dobrym środkiem dydaktycznym – mnemotechnicznym [7, 149].

Jaxa Bykowski zachęcał nauczycieli do pracy nad sobą, aby nauczyli się szukać „prawdy jasnego promienia! (...) nowych, nieodkrytych dróg” [10, 11]. W swoich dziełach cytował cenne przesłanie Piotra Skargi – „więcej się uczeń u tego mistrza nauczy, na którego robotę patrzy, niż u tego, który mu o nauce mówi” [12, 1]. Zachęcał do wysiłku pracy intrapersonalnej [8, 3], poszanowania zasady równouprawnienia płci [15, 13], różnic indywidualnych – jako wyrazu odmiennych zainteresowań, uzdolnień, aspiracji, temperamentów [24, 3], uwarunkowań kulturowo – społecznych [6, 19] grup etnicznych, społecznego zróżnicowania, które może być zdaniem Bykowskiego źródłem doskonałości [13, 25].

Jaxa Bykowski podkreślił wartość zharmonizowanej współpracy w odkrywaniu wartości dóbr przyrody – szkoły z domem rodzinnym oraz instytucjami wychowania pośredniego, takimi jak np. muzea przyrodnicze [9, 26], aby umożliwić dzieciom i młodzieży wszechstronną aktywność na rzecz ochrony zabytków przyrody [19, 16] oraz zdobywania psychofizycznej sprawności dzięki ruchowemu na świeżym powietrzu.

Dobroczynny wpływ wychowania fizycznego, zabaw [57, 6], w zbliżeniu człowieka z przyrodą [58, 15] propagował Eugeniusz Piasecki (1872 – 1947). Twierdził, iż trzeba wychowywać przez ćwiczenie ciała i kontakt z przyrodą – pięknem krajobrazu, roślin, zwierząt, minerałów, promieni słonecznych.

Wartość wychowania do harmonijnych relacji człowieka z otoczeniem naturalnym uznał Jan Danysz (1860 – 1928). Pisał, iż „ewolucja nie zna rewolucji” [29], trzeba dążyć do powszechnej harmonii w stosunkach społecznych oraz współdziałać w ewolucji środowiska życia człowieka, ze względu na miejsce człowieka w przyrodzie.

Stanisław Kopczyński (1873–1933) – wyjaśnił natomiast wychowanie zdrowotne w kształtowaniu umiejętności, nawyków, postaw warunkujących zachowanie i doskonalenie zdrowia, stosowaniu higieny w życiu osobistym i społecznym. Ważnym elementem procesu wychowania zdrowotnego – w jego ujęciu – jest wszechstronny rozwój fizyczny (uprawianie gimnastyki), harmonijne [44; 45] rozwijanie umysłu wychowanka – w związku z pięknem

dóbr naturalnych ziemi ojczystej. Zachęcał do pieszych wycieczek na świeżym powietrzu, wśród i pól i lasów oraz w górach i na morskich wybrzeżach, oraz zadrzewiania [37] posiadłości szkolnej. Drzewa, krzewy i inne rośliny, pochłaniając kwas węglowy oczyszczają powietrze, poza tym kształtują estetykę otoczenia.

Według Władysława Osmolskiego (1883–1935) źródłem zdrowia człowieka jest słońce, powietrze i ruch na łonie otoczenia przyrodniczego (gimnastyka naturalna [52, 34]). Aleksander Patkowski (1890–1942) podkreślił wartość atmosfery etycznej (jako metody wychowania [54, 46]) w związku z otoczeniem przyrody [53; 54], edukacją regionalną w kształtowaniu osobowości człowieka.

Aleksander Janowski (1866–1944) zachęcał swoich młodych czytelników do zdobywania wiedzy krajoznawczej, aby uczyli się kochać ojczyznę oraz mądrze korzystać z jej dóbr naturalnych. Pisał „Polska – to wielka rzecz! odurza woń kwitnących bzów, śnieżnych jaśminów i róż. Słodki zapach lip, gdy przesłodkiego wieją wonie cudu, balsamem łagodzi duszę. Miesza go figlarny wiatr z żywicznym powiewem lasu i odurzającą wonią macierzanki z rozprażonego pola. Drżące niezabudki, dzika mięta i tataraki rozlewają też swoje wonie z nad szemrzającej rzeczułki, a wszystko splata się i miesza w jakiś przedziwny obłok wonności...” [39, 28-29]. W publikacjach Janowskiego znajdują się malownicze opisy piękna przyrody ojczystej, dóbr naturalnych – takich jak morze, las, bursztyn [38, 37-43]. Autor ubolewał, że choć polskie drogi wysadzone zostały drzewami, to społeczeństwo nie umie jeszcze tych drzew szanować [41, 13], współuczestniczyć w ochronie przyrody. Ten problem podjął w opublikowanych jeszcze przed odzyskaniem niepodległości pogadankach krajoznawczych, podkreślając związek życia człowieka z otoczeniem naturalnym [42].

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej wychowanie ekologiczne – jak już wspomniałam realizowano na lekcjach z przyrody, geografii [59], rysunków, języka ojczystego, historii. Treści programowe uwzględniały poznanie środowiska, zagadnienia regionalizmu [47, 64], ochronę przyrody [50, 34-35], krajoznawstwo. Za pomocą prostych ćwiczeń dydaktyczno – wychowawczych dzieci uczyły się wrysowywania w mapy drzewostanów, parków, ogrodów botanicznych i rezerwatów przyrody, opiekowania się ptactwem (dokarmianie zimą), poznawały cele ochrony przyrody i jej praktyczne zastosowanie. Podczas tras wycieczkowych, pogadank dydaktycznych, dyskusji w kołach zainteresowań kształtowano umiejętność wycieczkowania – przebywania wśród natury „czynienia z nich obrońców przyrody oraz zabytków kultury i pracy ludzkiej” [51, 5].

Wiedzę o ochronie przyrody łączono z kulturą duchową, zwłaszcza narodu polskiego. Wśród czasopism, stanowiących materiał do dyskusji o środowisku

życia człowieka należy wymienić: „Ziemię”, „Wisłę”, „Wszehświat”, „Kosmos”, „Lud”, „Pamiętnik fizjokratyczny”, „Przyrodę i technikę”, „Orli lot”, „Zdrowie”, „Przewodnik Higieniczny”, „Przegląd Pedagogiczny”. Natomiast wśród autorów książek przyrodniczych dla dzieci i młodzieży należy wymienić: M. Arctównę, J. Chrzęszczewską, B. Dyakowskiego, A. Dygasińskiego, K. Ewalda, A. W. Goullda, J. Warnkównę, M. Weryho, M. Brzezińskiego, W. Haberkantównę, R. Kiplinga, A. Kuczyńską, K. Kulwiecia, K. Prószyńskiego, J. Rostafińskiego, K. Skarzyńską, M. Stefanowską, B. Tarczyńskiego, W. Umińskiego, A. Zaborowskiego.

Celem książek było przekazywanie wiedzy przyrodniczej oraz uwrażliwienie duszy dziecięcej na los zwierząt. Były to także książki zagranicznych autorów, które tłumaczono na język polski. Egzemplifikację stanowią prace francuskiego przyrodnika Jana Henryka Fabre (1823–1915), który jako zamiłowany badacz przyrody (przede wszystkim owadów i zwierząt) napisał dziesięciotomowe dzieło pt. „Pamiętniki entomologa”. Pracował także jako nauczyciel w wiejskiej szkole, prowadząc zajęcia również podczas niedzielnych wycieczek, gdy dzieci zbierały rośliny, układały zielniki, podpatrywały życie owadów. Fabre jest autorem licznych dydaktycznych pogadanek dla dzieci o życiu owadów pożytecznych i szkodliwych. Jego prace wykorzystywała w przygotowaniu podręczników Zofia Bohuszewiczówna (1884 – 1953). Podkreśliła, iż Fabre miłował przyrodę [3, 7], twierdził, że jest niewyczerpanym źródłem wiedzy. Z. Bohuszewiczówna wraz z H. Rotowską i M. Górską była także tłumaczką jego książek, pogadanek dla dzieci w formie dialogu. Są to pogadanki dydaktyczne o owadach, roślinach uprawnych, zwierzętach jadowitych [33], zwierzętach pożytecznych (sprzymierzeńcach człowieka). Bardzo ważnym celem wychowawczym tych pogadanek jest kształtowanie szacunku dla zwierząt, ponieważ są pożyteczne dla człowieka [32].

Fabre przekazujące wiedzę o życiu owadów, zwierząt – uczył je kochać, badać życie, „badać duszę zwierząt w najwznioślejszych jej przejawach, badać ją przy śpiewie ptaków, pod szafirowym sklepieniem nieba” [34, 6]. Przekazywał dzieciom wiedzę o życiu: nietoperzy, jeży, kretów, ptaków drapieżnych, ptaków owadożernych, szczurów, węży, jaszczurek, żab, ropuch. Nauczał „nie ciskajcie kamieniami w ropuchę, gdyż czyniąc to, pozbawicie ogród dzielnego obrońcy...”.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej jako środek dydaktyczny wykorzystywano również w pracy z dziećmi przetłumaczone na j. polski prace Alfreda Edmunda Brehma (1829 – 1884) [4], Roberta Baden – Powella [48, 12], w których łatwo można zauważyć promowanie konstruktywnych postaw wobec przyrody, ochraniać zwierząt, nauki przyrodoznawstwa, uczenia się współżycia ze środowiskiem naturalnym.

Celem wychowania „...wykawkowego...” według Marii Chmielowskiej jest zdrowie ciała i duszy „wykapka nie jest obozowaniem, ani wycieczką. Jest to zbiórka od dwu do siedmiu harcerzy, którzy po prostu wykapnęli do ogrodu, parku, na ulicę lub jeszcze trochę dalej” [25, 3], poznają drzewa, życie ptaków i zwierząt – wiedzę leśną podczas tych spontanicznych doświadczeń przyrodniczych, które sprzyjają zdrowiu ciała i duszy (zdrowa dusza w zdrowym ciele [35, 6]).

W Rzeczypospolitej międzywojennej publikowano liczne opowiadania przyrodnicze dla dzieci, za pomocą których przekazywano wiedzę o ekosystemie stawu [27] (współistnieniu jego okolicznych mieszkańców: kaczki, ślimaki, żaby, komary, rośliny wodne, ptactwo nadbrzeżne), łąki (współistnieniu: kreta, dżdżownicy, bociana, świerszcza, pająka, trzmiela, ropuchy, motyli, trawy i kwiatów). Opowiadania przyrodnicze uwrażliwiały duszę dziecięcą na piękno przyrody oraz wartość ludzkiej pracy na łące, ponieważ „...łąki stanowią ważne bogactwo rolnika (...) Ten jednak, komu udało się w słoneczny czerwcowy poranek podpatrzeć tajemnicę kwitnienia traw, powie z pewnością, że widział coś pięknego, wielkiego, choć nie było tam blasków i woni” [27].

Kończąc przypomnę, iż naukowe podstawy polskiej idei ochrony przyrody oraz wychowania ekologicznego stworzył Jan Gwalbert Pawlikowski (1860–1939). Jako duchowy „...ojciec...” polskiej ochrony przyrody jest także autorem tłumaczeń ustaw zagranicznych [56, 121] oraz polskiego ustawodawstwa ochronnego. Pawlikowski twierdził, że przepisy prawa to jeszcze nie ochrona przyrody, podkreślił wartość popularyzowania idei ochrony przyrody wśród społeczeństwa polskiego, wychowania społeczeństwa do postaw ekologicznych. Proces kształcenia – jego zdaniem – powinien być realizowany w różnorodnych formach [55, 12]: podróże przyrodnicze, wycieczki, zrzeszenia lub sekcje (turystyczne, ochrony zwierząt), kółka przyrodnicze, towarzystwa krajoznawcze i miłośników przyrody. Pawlikowski wyjaśnił świadomość ekologiczną – w aspekcie prądu kulturowego, ponieważ w przyrodzie są arcydzieła o wartości porównywalnej dziełom artystycznym. Stanowią skarb kultury.

Problematykę ochrony przyrody realizował Władysław Szafer (1886–1970). W licznych publikacjach naukowych przekazywał wiedzę o środowisku naturalnym [64, 81], dewastacji kosodrzewiny jako lasu ochronnego [65, 13], celach ochrony przyrody w Polsce. Adam Wodziczko (1887–1948) jako botanik stał się współtwórcą polskiej teorii ochrony przyrody. Twierdził, że przyroda jest wychowawczynią przyszłych pokoleń, jako „...ukochane oblicze naszej ojczyzny...” [68].

Wychowanie ekologiczne współkreował także Marian Sokołowski (1894–1939), profesor Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Jest

autorem rozpraw naukowych i licznych prac popularyzujących – przede wszystkim przyrodę tatrzańską. Sokołowski twierdził, że trzeba społeczeństwo wychować do dojrzałego współżycia z przyrodą [60, 21]. Dostrzegł konieczność realizowania problematyki z zakresu ochrony przyrody w pracy dydaktyczno – wychowawczej, przede wszystkim w ramach zajęć z przyrody, geografii, historii, literatury – rozważając osobny przedmiot kształcenia poświęcony tej problematyce [62, 4]. Ze względu na walor wychowawczy Sokołowski cenił wycieczki do rezerwatów przyrodniczych, parków natury, do lasu, aby poznawać zabytki przyrody „...stare dębowe gaje, w których odprawiali kapłani ofiary, a królowie sądy...” [61, 79].

Sokołowski dostrzegł potrzebę przygotowania przez Ministerstwo WRiOP podręcznika, który służyłby nauczycielom i uczniom – w realizowaniu osobnego przedmiotu z zakresu ochrania przyrody, wychowania ekologicznego w szkole [63, 1-3].

Rekapitulując uogólnię, iż w okresie Drugiej Rzeczypospolitej problematyka ochrony przyrody, wychowania ekologicznego była wyjaśniana przede wszystkim przez botaników, zoologów, geologów, którzy prowadząc badania naukowe, przygotowując publikacje uświadamiali wartość wiedzy o środowisku naturalnym, wychowaniu ekologicznym, chronieniu zasobów naturalnych. Na łamach czasopism naukowych, popularno – naukowych publikowano liczne artykuły z zakresu ochrony przyrody oraz edukacyjne wraz z informacjami bieżącymi o konferencjach naukowych, odczytach, przepisach prawnych (ustawodawstwo ochronne polskie i zagraniczne) – szerząc w ten sposób wiedzę ekologiczną, promując wartość wychowania ekologicznego społeczeństwa polskiego – w powiązaniu z wychowaniem patriotycznym, zdrowotnym, obywatelskim.

LITERATURA

1. *Bernadzikiewicz T.* Znaczenie ławek szkolnych i prawidłowych postaw ciała. Wydanie drugie przerobione i powiększone z 45 rycinami (przedmowa dr E. Piasecki, docent Hygieny szkolnej na Uniwersytecie Lwowskim). – Lwów, 1914.
2. *Bieńkowski T.* U początków myślenia ekologicznego // Sympozjum Ekologia człowieka – historia i współczesność. – Warszawa, 16 – 17 listopada 1993 streszczenia. – Warszawa, 1993.
3. *Bohuszewiczówna Z.* W świecie owadów (według H. Fabre) z 31 rycinami i 3 tablicami barwnymi. – Warszawa, 1922.
4. *Brehm A. E.* Z życia naszych szkodników i sprzymierzeńców z 11 rycinami (tłum. H. Rotowska i Z. Bohuszewiczówna), Poznań – Warszawa – Wilno – Lublin, 1927. – 101 s.

5. *Bykowski Jaxa L.* Profesor Uniwersytetu Poznańskiego, Monografia gminy szkolnej im. Marjana Łomnickiego. Odbitka z „Przeglądu Socjologicznego” 1933. – Poznań, 1933, t. 3. – S. 48.
6. *Bykowski Jaxa L.* Antropologiczne podstawy wychowania. Odbitka z „Encyklopedii wychowania”. – Warszawa, 1933.
7. *Bykowski Jaxa L.* Figle i psoty młodzieży szkolnej. Odbitka z „Kwartalnika Psychologicznego” 1933, t. 4. – Poznań, 1933.
8. *Bykowski Jaxa L.* Kształcenie charakteru. – Lwów, 1919.
9. *Bykowski Jaxa L.* Lwów i okolica jako teren przyrodniczych obserwacji i wycieczek. – Warszawa, 1926.
10. *Bykowski Jaxa L.* O godności stanu nauczycielskiego. – Kraków, 1928.
11. *Bykowski Jaxa L.* Podręcznik do zajęć praktycznych z dziedziny psychologii dla gimnazjów i seminarjów nauczycielskich. Lwów – Warszawa, 1925.
12. *Bykowski Jaxa L.* Praca naukowa nauczyciela jako ważny czynnik pracy dydaktycznej. Odbitka z „Czasopisma Przyrodniczego”. – Łódź, 1933.
13. *Bykowski Jaxa L.* Próba charakterystyki naszej młodzieży w związku z postulatami wychowania narodowego. – Warszawa, 1933.
14. *Bykowski Jaxa L.* Przewodnik do ćwiczeń fizjologicznych w zakresie szkoły średniej. – Lwów – Warszawa, 1923.
15. *Bykowski Jaxa L.* Przyczynek do badań eksperymentalnych nad zagadnieniami koedukacji. Odbitka z „Muzeum”. – Lwów, 1935.
16. *Bykowski Jaxa L.* Rola i zadania polskiego studenta (dodatek: A. Wolniewicz, Rzut oka na oryazacje ideowe młodzieży akademickiej). – Poznań, 1942.
17. *Bykowski Jaxa L.* Stosunki rasowe wśród naszych abiturientów gimnazjalnych. Odbitka z „Przeglądu Antropologicznego” 1932. – Poznań 1933. – t. 4. – 34 s.
18. *Bykowski Jaxa L.* Wskazówki metodyczne do zajęć praktycznych z dziedziny psychologii. – Lwów – Warszawa, 1925.
19. *Bykowski Jaxa L.* Współdziałanie domu i szkoły w wykształceniu przyrodniczym młodzieży. – Lwów – Warszawa, 1933.
20. *Bykowski Jaxa L.* Współdziałanie szkoły w badaniach fenologicznych oraz szczegółowy program pracy. Odbitka z „Muzeum”. – Lwów – Warszawa, 1922.
21. *Bykowski Jaxa L.* Wycieczka szkolna na Litwę i do Królestwa. Przyczynek do metodyki szkolnych wycieczek krajoznawczych. – Lwów, 1919.
22. *Bykowski Jaxa L.* Wycieczki szkolne, Zamość, 1920.
23. *Bykowski Jaxa L.* Wycieczki szkolne. Wydanie drugie rozszerzone i dostosowane do obecnego systemu szkolnego. – Lwów, 1939.
24. *Bykowski Jaxa L.* Zharmonizowanie pracy w szkole średniej i wyższej, Odbitka z „Czasopisma Przyrodniczego”. – Łódź, 1933. – z. 5 – 7.

25. *Chmielowska M.* Wykapka. Podręcznik harcerskiego wycieczkowania. – Warszawa, 1935.
26. *Chrzęszczewska J., Haberkantówna W.* Opowiadania przyrodnicze I Staw z 26 rysunkami, Wydanie trzecie. – Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Paryż – Poznań – Wilno – Zakopane, 1925.
27. *Chrzęszczewska J., Haberkantówna W.* Opowiadania przyrodnicze II Łąka z 44 rysunkami, Wydanie trzecie poprawione. – Warszawa 1929. – S. 46 i 48.
28. *Cichy D.* Dylematy kształcenia dorosłych dla wdrażania zrównoważonego rozwoju, w: Problemy XXI wieku uwarunkowania społeczno – pedagogiczne wychowania do zrównoważonego rozwoju, red. J. W. Czartoszewski, E. Grott. – Warszawa, 2007.
29. *Danysz J.* Geneza energii psychicznej. Zarys filozofii biologicznej, (tłum. W. M. Kozłowski, przedmowa J. Payot). – Lwów – Warszawa, 1923.
30. *Darowski R.* Filozofia człowieka. Zarys problematyki. Antologia tekstów. – Kraków, 2008.
31. *Dolęga J. M.* Ekofilozofia i jej otulina, w: Rozmaitości ekofilozofii, red. A. Skowroński. – Olecko, 2006.
32. *Fabre J. H.* Nasi sprzymierzeńcy. Pogadanki o zwierzętach pożytecznych (tłum. Z. Bohuszewiczówna i M. Górka). – Lwów – Warszawa, 1925.
33. *Fabre J. H.* Szkodniki. Pogadanki o owadach szkodliwych z ilustracjami (tłum. Z. Bohuszewiczówna). – Lwów – Warszawa 1925. – S. 48 i nast.
34. *Fabre J. H.* Z życia owadów. Pisma wybrane z „Souvenirs Entomologiques”, Wydanie drugie (tłum. Z. Bohuszewiczówna i M. Górka). – Lwów – Warszawa, 1925.
35. *Gebethnerówna J., Filipowicz A., Majkowski J.* Gimnastyka metodyczna dla szkół, Wydanie drugie przejrzone i uzupełnione z 91 rysunkami w tekście. – Warszawa, 1922.
36. *Heller M.* Filozofia przyrody zarys historyczny. – Kraków, 2007.
37. Higjena szkolna podręcznik zbiorowy dla kierowników szkół nauczycieli i lekarzy szkolnych, red. S. Kopczyński. – Warszawa, 1921. – S. 29 i nast.
38. *Janowski A.* Nad polskim morzem z 12 rysunkami. – Warszawa, 1919.
39. *Janowski A.* Nasza ojczyzna. – Warszawa, 1919.
40. *Janowski A.* Pierwiastek narodowy w nauczaniu geografii. Rzecz wygłoszona na posiedzeniu Sekcji Geograficznej Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego 17 września 1915 r. – Warszawa, 1915.
41. *Janowski A.* Po 10 latach niepodległości. – Warszawa, 1928.
42. *Janowski A.* Pogadanki krajoznawcze, Podręcznik do początkowej nauki krajoznawstwa z 20 rycinami. – Kraków, 1916.
43. *Jaxa Bykowski L.* Dydaktyka nauk biologicznych (zoologii i botaniki). Odbitka z „Encyklopedii wychowania”. – Warszawa, 1936.

44. *Kopczyński S.* Opieka higieniczno – lekarska nad dzieckiem normalnym w szkole // *Zagadnienia opieki nad macierzyństwem, dziećmi i młodzieżą w Polsce* / red. B. Krakowski. – Warszawa, 1929.
45. *Kopczyński S.* Szkice higieniczno – wychowawcze (z dziedziny higieny domowej i szkolnej). Lwów – Warszawa, 1923. t. 2. – S. 13.
46. *Kowalska K.* Zoologia // *Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce*, red. K. Maślankiewicz. – Warszawa, 1983. – S. 361. W publikacjach naukowych funkcjonuje także data 1869.
47. *Litwin A.* Organizacja nauczania w szkołach powszechnych niższych stopni. – Warszawa, 1932.
48. *Lord R.* Baden – Powell of Gilwell, Skauting dla chłopców. Wychowanie dobrego obywatela metodą puszczańską (przedmowa Z. Trylski). – Warszawa, 1938.
49. *Niemcówna S.* Kraków. Krajoznawstwo część druga. Atlasik konturowy do ćwiczeń. – Lwów – Warszawa, 1932. – 48 s.
50. *Niemcówna S.* Metodyka pracy w kołach krajoznawczych młodzieży. Biblioteka „Orlego lotu” nr 1. – Kraków, 1921.
51. *Osmolski W.* Hygiena w harcerstwie. – Lublin, 1918.
52. *Patkowski A.* Sandomierskie Góry Świętokrzyskie (przedmowa E. Kwiatkowski). – Poznań, 1938. – 239 s.
53. *Patkowski A.* Wychowanie pokolenia w duchu demokratycznej idei współdziałania. – Warszawa – Łódź, 1922.
54. *Pawlikowski J. G.* Ogólny rzut oka na istotę ochrony przyrody, jej znaczenie, zadania i sposoby realizacji. – Warszawa, 1932.
55. *Pawlikowski J. G.* Prawo ochrony przyrody. – Kraków, 1927.
56. *Piasecki E.* Badania nad genezą ćwiczeń cielesnych. – Poznań, 1922.
57. *Piasecki E.* Cele wychowania fizycznego II wydanie, (przedmowa H. Grabowski). – Kraków, 2000.
58. *Polackówna M.* Atlasy krajoznawcze. Przewodnik metodyczny (województwa: Lwowskie, Stanisławskie, Tarnopolskie). – Lwów – Warszawa, 1925. – S. 3, 36.
59. *Sokołowski M.* Chrońmy przyrodę ojczystą i jej zabytki. – Kraków, 1924.
60. *Sokołowski M.* Nasz las. – Warszawa – Wilno, 1938.
61. *Sokołowski M.* O wprowadzeniu ochrony przyrody do nauczania szkolnego. – Kraków, 1925.
62. *Sokołowski M.* Ochrona przyrody w szkole. Wartość idei ochrony przyrody w wychowaniu i kształceniu młodzieży. – Kraków, 1927.
63. *Szafer W.* Statystyka kwiatów w zespołach roślinnych. Osobne odbicie ze Sprawozdań Komisji Fizjograficznej Polskiej Akademii Umiejętności. – Kraków, 1927.
64. *Szafer W.* W obronie kosodrzewiny. Odbitka z „Lasu Polskiego” 1932, nr 10. – Warszawa, 1932.

65. Tokarczyk R. Klasycy praw natury (przedmowa J. Zajadło). – Lublin, 2009. – S. 39 i nast.
66. Tuszyńska L. Diagnoza edukacji środowiskowej społeczności lokalnych w wybranych regionach Polski. – Warszawa, 2008.
67. Wodziczko A. Ochrona przyrody w najbliższej okolicy Poznania, „Ochrona Przyrody” 1927, z. 7, s. 56 i nast.
68. Wolański N. Ekologia człowieka. Wrażliwość na czynniki środowiska i biologiczne zmiany przystosowawcze. – Warszawa, 2008. – t. 1. – S. 5.
69. Wolter E. Historyczne aspekty edukacji ekologicznej w Polsce. – Warszawa, 2006. – 298 s.
70. Znaniecki F. Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1938, z. 1, passim.

УДК 37.013.43

Agata Magda Łukasiewicz

EDUKACJA MIĘDZYKULTUROWA ZJAWISKO SPOŁECZNE WYWOŁUJĄCE NASTĘPSTWA EDUKACYJNE

Міжкультурна освіта як суспільне явище, що породжує освітні наслідки

Культура є цілісним способом життя, характерним для даного співтовариства, котре складається з усього того, що люди роблять, мислять і мають як члени суспільства.

Класифікація культур є наслідком поділу на такі людські співтовариства, де кожне творить відповідну для себе культуру і живе згідно з особистими цінностями, проявляє відповідні для себе взірці поведінки.

Міжкультурність – це суспільне явище, яке породжує також відповідні освітні наслідки, а. також одне з сучасних явищ, що досить активно розвивається – міграції, переміщення націй і рас зумовили змішання культур.

Міжкультурна освіта пов'язана з ростом процесу демократизації суспільного життя. Громадяни мають право до прояву індивідуальності, оригінальності. Ця освіта має за мету сформуванню взаємоузгодженість у рамках культурних відмінностей, починаючи від субкультур особистих суспільств, а закінчуючи культурами географічно віддалених держав.

Міжкультурна освіта – це модель освітньої діяльності, яка передбачає потреби різних культурних груп, котрі проживають у відповідному середовищі і мотивує їх до активної участі у суспільному житті, а також започатковує діалог, спонукає до виходу за межі особистої культури.

Суть міжкультурної освіти - це прояв того, що є спільним, хоча різним.

Doświadczenie edukacyjne powinno odzwierciedlać zróżnicowane dziedzictwo kulturowe naszego systemu wiedzy [10].

Kultura jest „całościowym sposobem życia charakterystycznym dla danej zbiorowości, na który składa się wszystko, co ludzie robią, myślą i posiadają jako członkowie społeczeństwa” [11]. Podział na różne kultury jest konsekwencją podziałów na odrębne zbiorowości ludzkie – takie, z których każda wytwarza właściwą sobie kulturę i żyje zgodnie z własnymi systemami wartości, realizując właściwe sobie wzory zachowań. Ilość kultur różniących się w jakiś sposób od siebie powoduje, że jednostki - które wyrosły w danej kulturze i obowiązujące w niej normy czy wzory zachowań odbierają za naturalne - w kontakcie z odmienną kulturą, poddają ją krytycznemu osądowi [9].

Termin *międkulturowość* jest używany naprzemiennie [8] z terminem *wielokulturowość* i jest trudny do zdefiniowania, ponieważ różne koncepcje [1] nie zawsze ujmują wszystkie formy tego zjawiska. Tym samym terminy te występują coraz częściej jako kategorie zainteresowań – głównie pedagogów i socjologów – w europejskiej i amerykańskiej myśli humanistycznej. Podejmowanie dyskusji na temat metod czy form kształcenia nastawionego na kulturową odmienną stanowi wyzwanie dla współczesnych społeczeństw wielokulturowych.

Międkulturowość jest przede wszystkim zjawiskiem społecznym, wywołującym również określone konsekwencje edukacyjne. Wielokulturowość jest jednym z tych współczesnych zjawisk społecznych, które rozwijają się bardzo aktywnie - migracje, przemieszczanie nacji i ras doprowadziło do przenikania się kultur, powodując tym samym wzrost zróżnicowania kulturowego świata.

Wielokulturowość można rozpatrywać w trzech aspektach [1, 34]:

1.jako rzeczywistość społeczną ujawnianą przez fakt współistnienia różnorodnych kultur w danym społeczeństwie;

2.jako ideę, teorię, ruch społeczny – znajdujący odzwierciedlenie w założeniach programów edukacyjnych, opierający się na tezie, że grupy mniejszościowe powinny mieć równe szanse w działaniu w danym społeczeństwie, tak aby móc zachować własną kulturę i uczestniczyć w życiu społecznym, politycznym i kulturalnym kraju, w którym aktualnie żyją;

3.jako praktykę społeczno – polityczną, rozpoczynającą się na szczeblu lokalnym a kończącą na globalnym, która polega na uwzględnianiu i realizowaniu zasad wielokulturowości, prawa do powoływania instytucji zaspokajających potrzeby i dążenia społeczności mniejszościowych.

Edukacja wielokulturowa jest związana z narastaniem procesu demokratyzacji życia społecznego – przyznając obywatelom prawo do indywidualności, odrębności i oryginalności, uznano równocześnie ich zróżnicowanie powstałe pod wpływem odmienności kulturowych. Jest też procesem oświatowo-wychowawczym, który ma na celu ukształtowanie porozumienia odmienności kulturowych, poczynając od subkultur własnych społeczności - po kultury odległych geograficznie społeczeństw. Proces edukacyjny może przebiegać względnie spontanicznie, bez ujmowania go w ramy programowe lub właśnie w sposób programowy. Jednak niezależnie od sposobu realizacji, jego idea pozostaje taka sama: doświadczenie innych kultur ma prowadzić do lepszej orientacji we własnym systemie kultury, pozwalając jednocześnie na kształtowanie umiejętności odpowiedzialnego tworzenia i modelowania go oraz nabywania tolerancji dla odmienności.

„Edukacja wielokulturowa to model działań edukacyjnych uwzględniający potrzeby różnych grup kulturowych zamieszkujących w określonym środowisku, motywujący ich do aktywnego uczestnictwa” [6].

Tak ujęta edukacja międzykulturowa umożliwia dialog, kształtuje swoistą „emпатиę kulturową” i prowadzi do przekraczania granic własnej kultury. Zabezpiecza przed uproszczonym ujednocinaniem własnej kultury [12] (na obszarze np. danego społeczeństwa), osłania przed skutkami lokalnego egocentryzmu, wzmacnia tożsamość jednostki oraz pozwala na zachowanie równowagi pomiędzy wpajaniem w toku socjalizacji konwencjami własnej kultury - a przesadnym zafascynowaniem kulturą odmienną. Tym samym wyraża istotne zadania dla całych społeczeństw, które łączą się z ich przystosowaniem do życia i współdziałania na zasadach równorzędnego spotkania kultur – z wyrzeczeniem się kolonizowania mniejszości przez kulturę dominującą [4].

Jednocześnie, edukacja międzykulturowa nie powinna polegać wyłącznie na poznawaniu innej kultury, ale na specyficznym „uczeniu się innego kodu kulturowego i nabywaniu określonej kompetencji kulturowej pozwalających z jednej strony na ciągłe poszukiwanie podobieństwa w dostrzeganych różnicach, a z drugiej na kreowaniu nowej, wielowymiarowej płaszczyzny dialogu” [2].

Istotą edukacji międzykulturowej jest uchwycenie tego, co wspólne – chociaż różne. Zacieranie granic odległych od siebie kultur nie może jednak prowadzić do hegemonii kultury silniejszej nad słabszą, musi być traktowane jako próba kompromisu między kulturą własną a dominującą – zwłaszcza w kontekście tożsamości religijnej i etnicznej. Problem edukacji międzykulturowej jest podejściem niepełnym, gdy jest rozpatrywany wyłącznie na poziomie grupy społecznej czy narodu, ponieważ praktyka edukacyjna powinna obejmować sytuacje krajowe i regionalne w perspektywie międzynarodowej.

Istnieje wiele klasyfikacji edukacji wielokulturowej [5] - poniżej dokonano charakterystyki tych koncepcji edukacji międzykulturowej, które dotyczą liberalnych wersji wielokulturowości i stanowią podstawę praktyki w szkolnictwie krajów, które posiadają niejednorodną strukturę etniczną.

Mark Lopez [3] wyróżnia cztery podstawowe teorie - ideologie wielokulturowości i odpowiadające im formy edukacji międzykulturowej:

1. Pluralizm kulturowy
2. Wielokulturowość dobrobytu
3. Etniczny pluralizm strukturalny
4. Wielokulturowość praw etnicznych

Pluralizm kulturowy związany jest z dążeniem do zachowania i rozwoju tożsamości mniejszości etnicznych i kulturowych. Podejście to „konceptualizuje idealną formę społeczeństwa jako etnicznie i kulturowo zróżnicowanego, istniejącego w ramach zunifikowanego państwa, w którym większość istniejących *podstawowych instytucji* i *podstawowych wartości* typowych dla większości nadal dominuje, choć może być zmienionych w taki sposób, aby różnice były uznawane bądź akomodowane” [3]. Zakłada się funkcjonowanie społeczeństwa wieloetnicznego i ten sam wieloetniczny charakter możliwej imigracji, który postrzegany jest jako forma kulturowego wzbogacania życia całego społeczeństwa; dąży do zapewnienia jednostkom równości szans, równości możliwości, a sama ruchliwość społeczna postrzegana jest w kontekście jednostek.

W wielokulturowości dobrobytu podkreśla się typowe dla mniejszości etnicznych i kulturowych problemy jakości życia [3]. Kładzie się nacisk na dążenie do poprawy standardu życia mniejszości za pomocą instytucjonalizacji kulturowo i etnicznie pluralistycznego systemu świadczeń społecznych – przede wszystkim przez rządowe i pozarządowe organizacje, również założone przez przedstawicieli grup mniejszościowych. Starania do zwiększenia aktywności politycznej mniejszości, dominacja idei etnicznie i kulturowo pluralistycznego społeczeństwa – którego podstawą jest wysoki poziom życia wszystkich grup – jest tu celem.

Etniczny pluralizm strukturalny postrzega społeczeństwo przez pryzmat pluralizmu. Imigrantów traktuje jako członków grup etnicznych i jako ofiary społeczno – ekonomicznych nierówności, które zagrażają poczuciu (ich) tożsamości. Wywiera naciski na działania rządowe - które przyczynić się mają do zachowania kultury i równości imigrantów - oraz do tworzenia instytucji – które mają reprezentować mniejszości kulturowe - przez co społeczeństwo w ujęciu strukturalnym ma być bardziej pluralistyczne, a grupy etniczne bardziej świadome życia społecznego.

Wielokulturowość praw etnicznych ujmuje społeczności etniczne w kategoriach kapitalistycznego podziału pracy i zinstytucjonalizowanego

rasizmu, w którym występują dwa warianty: (1) orientacja na organizowanie mniejszości etnicznych w grupy presji na rzecz uzyskania równości praw ekonomicznych, społecznych, kulturowych i politycznych oraz (2) wybiera walkę klasową o nowe społeczeństwo, które jest wolne od nierówności i niesprawiedliwości, rasizmu oraz wykorzystywaniu.

Na podstawie literatury przedmiotu można dokonać rozróżnienia najbardziej istotnych czynników w zakresie kreowania tożsamości międzykulturowej [7, 233-234]:

1. Unikanie w procesie edukacyjnym arbitralności – przez uwzględnianie kultury różnych grup i regionów, wyłączając stereotypowe ocenianie.

2. Zachowanie łączności pomiędzy elementami kultury rodzinnej i regionalnej, a narodowej i globalnej - istotą edukacji wielokulturowej jest m. in. łagodzenie konfliktów kulturowych.

3. Zdolność do wychodzenia poza ramy własnej grupy – sprzyja to jednocześnie świadomej identyfikacji i prowadzi do zrozumienia innych grup i chęci ich poznania w procesie dialogu kulturowego.

4. Świadomość siebie [7] połączona z wiedzą z kontaktów społecznych, porównań z innymi ludźmi.

5. Wiedza na temat swojej i innych grup kulturowych w zakresie historii, tradycji i zwyczajów – opiera się na wartościach grup.

6. Zdolność komunikowania się w języku swoim i grupy – kompetencje dwujęzykowe.

7. Umiejętności komunikacyjne – w obszarze zróżnicowania kulturowego, gotowość do kontaktów wielokulturowych.

Edukacja wielokulturowa jest traktowana jako proces związany z ogólną reformą szkolnictwa i edukacją dla cudzoziemców. Jednym z celów edukacji międzykulturowej jest naprawa edukacyjnych krzywd etnicznych grup mniejszościowych, więc musi być pojmowana w kategorii ogólnej reformy szkolnictwa – która zwróci uwagę na funkcjonowanie charakterystycznych cech szkoły i przedstawi modelowe rozwiązanie. Oto kilka propozycji: [7, 267-268].

1. Traktowanie edukacji wielokulturowej jako edukacji antyrasistowskiej i antydyskryminacyjnej.

2. Traktowanie edukacji wielokulturowej jako edukacji podstawowej. Szersza koncepcja roli uzasadnienia kultury i języków innych niż kultura i język grupy dominującej.

3. Traktowanie edukacji wielokulturowej jako ważnej dla wszystkich – międzykulturowa troska o osiągnięcia wszystkich jednostek.

4. Traktowanie edukacji wielokulturowej jako przenikającej, rozprzestrzeniającej się w całym społeczeństwie.

5. Traktowanie edukacji wielokulturowej jako zmierzającej do sprawiedliwości społecznej, łączącej krytykę z działaniem.

6. Traktowanie edukacji wielokulturowej jako procesu, a nie pojedynczego elementu.

7. Traktowanie edukacji wielokulturowej jako pedagogiki krytycznej. Zaangażowanie się w relacje społeczne i kulturowe pozwala na kształtowanie warunków sprzyjających edukacji międzykulturowej.

Następstwem edukacji międzykulturowej jest kształtowanie świadomości społecznej, przekraczanie niewidzialnych granic własnej kultury – jako zdolności do spotkania i wzajemnego zrozumienia – oraz pełnienie roli mediatora w szeroko pojmowanej edukacji, ponieważ spory z wielokulturowością dotyczą problemów pogodzenia zasady równości obywateli, tożsamości i identyfikacji etniczno-kulturowej mniejszości. Żeby tak się stało, podstawą programów edukacyjnych powinien być proces „oswajania obcości” [2], czego wyznacznikiem jest zacieranie się granic między kulturami. W końcu istotą szeroko pojmowanej wielokulturowości jest uchwycenie tego co wspólne, chociaż inne, a nie standaryzowanie wartości innych kultur.

LITERATURA

Golka M. Oblicza wielokulturowości / M. Kempny, A. Kapciak, S. Łodziński. – U progu wielokulturowości. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1997.

Kamińska K. W stronę wielokulturowość w edukacji przedszkolnej. – Warszawa: WSiP, 2000.

Lopez M. The Origins of Multiculturalism in Australian Politics 1945-1975. – Melbourne: Melbourne University Press, 2000.

Maj B. Podstawowe środowiska wychowawcze wobec idei edukacji międzykulturowej / A. Szerląg (red.) // Wielokulturowość – międzykulturowość obszarami edukacyjnych odniesień. – Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 2005.

Melosik Z. Teoria i praktyka edukacji wielokulturowej. – Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

Nikitorowicz J. Edukacja regionalna i międzykulturowa. – Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2009.

Nikitorowicz J. Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej. – Gdańsk: GWP, 2003.

Pająk E. Edukacja międzykulturowa w szkole na przykładzie programu Coverdell World Wise Schools (CWWS) – wyzwania wielokulturowości w Stanach Zjednoczonych i Unii Europejskiej / A. Szerląg // Wielokulturowość – międzykulturowość obszarami edukacyjnych odniesień. – Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 2005.

Szacka B. Wprowadzenie do socjologii. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 2003.

Szahaj A. E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności. – Kraków: Universitas, 2004

Sztompka P. Socjologia. – Kraków: Znak, 2002.

Załęcki P., Olechnicki K. Słownik Socjologiczny. – Toruń: Graffiti BC, 2004.

УДК 323.29.(477)

Умланд Андреас и Шеховцов Антон

**ПРАВОРАДИКАЛЬНАЯ ПАРТИЙНАЯ ПОЛИТИКА В
ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ: ФЕНОМЕН ЭЛЕКТОРАЛЬНОЙ
МАРГИНАЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ УЛЬТРАНАЦИОНАЛИСТОВ В
1994-2009 гг.**

**Right-Radical Party Politics in Post-Soviet Ukraine and the Riddle of the
Electoral Marginality of the Ukrainian Ultra-Nationalists in 1994-2009**

The paper introduces one of the more surprising facets of the development of the post-Soviet nationalisms – the relative political impotence of the Ukrainian extreme right from Ukraine`s independence until today. While ultra-nationalist parties emerged already in the late Ukrainian Soviet Socialist Republic and developed further in the 1990s, none of them was able to enter independently the Verkhovna Rada and to form a parliamentary faction. We outline why this constitutes a relatively exceptional phenomenon, and sketch out a number of possible explanations for it.

„Что произошло с украинскими националистами?” — так Пол Кубичек озаглавил в 1999 году статью, в которой он попытался объяснить относительную незначительность радикальных националистических партий в политике Украины в 1990-х годах [55]. С тех пор мало что изменилось в отношении маргинальности ультранационалистических группировок в сегодняшнем киевском политикуме [27]. Украинский национализм, несомненно, существует и стал за прошедшие годы популярной темой в постсоветских СМИ. Однако политическая актуальность этого вопроса имеет, помимо реальных, часто виртуальные источники.

Действительно, неожиданная победа праворадикального Всеукраинского объединения „Свобода” под лидерством Олега Тягнибока на досрочных выборах в Тернопольской области была впечатляющей. На выборах, прошедших 15 марта 2009 года, „Свобода” заручилась

поддержкой 34,69% пришедших на избирательные участки, в то время как электоральный успех ближайшего конкурента ультранационалистов, пропрезидентского „Единого центра”, составил лишь 14,2% голосов. В результате крайне правые получили в тернопольском облсовете 50 из 120 мест, а президиум совета возглавил член партии „Свобода” Алексей Кайда. Тем не менее, общенациональное значение этого, безусловно, важного успеха организации Олега Тягнибока пока что остается неясным [30]. Уровень участия избирателей Тернопольской области на этих выборах был низким. Ряд значимых украинских политиков непрезидентского „оранжевого” лагеря, например, Юлия Тимошенко, Арсений Яценюк и Анатолий Гриценко, не принимали активного участия в предвыборной кампании [58].

Как бы там не было, главным источником сегодняшней „популярности” темы украинского национализма в постсоветских СМИ является то явление, которое влиятельный киевский еженедельник „Український тиждень” охарактеризовал как медийную „гитлеризацию” украинской политики [6]. Под этим выражением подразумевается манипуляция потоком информации из Украины в (про)российских СМИ с целью создания негативного образа украинских властей с помощью (а) раскрутки малозначительных случаев, таких как продажа тайваньских кукол Гитлера в одном украинском магазине, (б) упрощения сложных исторических процессов, например, действий бойцов Украинской повстанческой армии (УПА) во время и после Второй Мировой войны, или (в) создания искусственных скандалов, как, например, клевета на умершего отца Президента Украины, бывшего узника концлагеря Флоссенбюрг Андрея Ющенко, в одной русскоязычной книге, написанной мифическим „еврейским историком” под именем „Юрий Вильнер” и изданной в несуществующем „пакистанском издательстве” [39]. Несмотря на эти и другие медиа-кампании отдельных российских СМИ (иногда успешные и в Западной Европе), прямо или косвенно инициированные российским политическим истеблишментом, Украина представляет особый случай в восточном и даже общеевропейском контексте как раз в обратном смысле.

В данной статье мы предлагаем (1) обратить внимание на „аномальность” электоральной слабости радикально этноцентристских украинских партий со сравнительной точки зрения, (2) кратко рассмотреть историю развития праворадикальной политической сцены Украины последних пятнадцати лет и (3) представить некоторые гипотезы относительно возможных интерпретаций маргинальности украинского ультранационализма на национальном уровне. Окончательный ответ на вопрос о причинах неуспешности украинских правых радикалов на

парламентских выборах 1994, 1998, 2002, 2006 и 2007 гг. остается за пределами нашего исследования.

Украина как „дважды аномальный” случай посткоммунистической политики

Украина уже имеет хорошую репутацию среди политологов и исследователей новейшей мировой истории. В 2004 году украинцы удивили весь мир тем, что они без единого выстрела успешно провели многодневную акцию массового гражданского неповиновения, ставшую известной под названием „оранжевая революция” [42]. Примечательно, что современная Украина — после недавних относительных неудач новых волн демократизации в Киргизстане и Грузии — остается единственной из бывших республик Советского Союза формата 1922 года, которая все еще движется в направлении демократии [26]. Правда, можно было бы указать на то, что не вся сегодняшняя Украина входила в СССР уже с 1922 года. В этом смысле сегодняшняя Западная Украина принадлежит скорее к центрально-, нежели к восточноевропейскому контексту, и в чем то более похожа на прибалтийские страны, чем на другие бывшие советские республики. Однако, большинство наиболее важных действующих лиц «оранжевой революции» родом не из Галиции, Закарпатья, Волыни или Буковины, а из центральной или восточной Украины, как, например, Виктор Ющенко (Сумская область), Юлия Тимошенко (Днепропетровск) или Александр Мороз (Киевская область). Второй „оранжевый” премьер-министр Украины Юрий Ехануров — бурят, родившийся в Сибири. Таким образом, „буржуазные” традиции межвоенного периода тогда еще несоветской Украины сыграли, в отличие от первой демократической волны 1989-1991 гг., исходившей действительно из Западной Украины, только относительную роль в событиях 2004 года. Иными словами, „оранжевая революция” остается неким исключением в постсоветском мире [3].

Тогда как эти факты хорошо известны, другая, не менее удивительная особенность постсоветской Украины осталась практически незамеченной в международной политической науке: в украинском парламенте уже на протяжении многих лет отсутствуют ультранационалистические фракции. Почему такое положение дел радует, но не является само собой разумеющимся, иллюстрируют политические ландшафты сравнимых с Украиной других государств Восточной Европы. Будь-то славянские государства, такие как Польша или Словакия, которые уже несколько лет состоят членами Европейского Союза (ЕС), или новые члены ЕС, такие как Болгария и Румыния, которые так же, как и Украина принадлежат к православной традиции, или же развивающиеся отдельно от остальной Европы православно-славянские „братья” Украины Сербия и Россия — в

большинстве частично или полностью плюралистических государств постсоциалистической Европы радикальные националистические группировки стали неотъемлемыми участниками общественного дискурса и политической жизни своих стран [32]. Это выражается, в первую очередь, в относительном успехе крайне правых на парламентских и президентских выборах. Политическая значимость посткоммунистического ультранационализма также проявляется в не всегда постоянном, но, тем не менее, заметном присутствии различных праворадикальных или правопопулистских фракций в восточноевропейских законодательных органах национального или федерального уровней, а в последнее время и в Парламентской ассамблее Совета Европы или Европейском Парламенте ЕС.

Правый радикализм в Восточной и Западной Европе

Со сравнительной точки зрения эти восточноевропейские феномены не удивительны. Немецкие политологи Эрвин К. Шойх и Ханс Дитер Клингеманн в часто цитируемой статье 1967 года определили правый радикализм как «нормальную патологию» западных индустриальных обществ [46]. В настоящее время крайне правые партии существуют во всех европейских странах и во многих являются постоянными участниками политических процессов [35]. Конечно, не все крайне правые партии обладают всегда высокой поддержкой со стороны общества. Неофашистские и правэкстремистские партии функционируют на периферии политической жизни и зачастую подвергаются юридическому и силовому давлению со стороны государства, что затрудняет и даже лишает их возможности участвовать в избирательных процессах. В то же время многим новым праворадикальным партиям на территории ЕС удалось модернизировать свою идеологию и адаптироваться к современной политической обстановке, которая характеризуется устойчивой приверженностью европейских государств либерально-демократическим формам общественно-политического устройства.

Идеологические основы большинства новых праворадикальных партий Западной, а также и Восточной Европы представляют собой гибрид явно антидемократических и более или менее эффективных псевдodemократических концепций [57]. С одной стороны, эти партии выступают за сохранение, реализацию и воспроизводство этнически и/или этнокультурно однородного типа общества, что противоречит идеям мультикультурализма, прав человека (а не нации) и политического равенства, лежащих в основе послевоенных европейских политических режимов. Но, с другой стороны, они публично настаивают на своей лояльности ключевым демократическим ценностям — принципу конституционализма и институту свободных выборов. Пользуясь тем, что

сегодняшняя либеральная демократия не способна полностью разрешить все проблемы, возникающие в условиях глобализации и постиндустриализации, новые праворадикальные партии используют политические, экономические и социальные противоречия, свойственные современным европейским государствам, в целях нарушения общественного консенсуса в отношении основных принципов демократического устройства общества. На этом фоне относительная политическая релевантность ультранационализма в постоянно трансформирующихся сегодняшних капиталистических обществах выглядит, в определённом смысле, „естественной”.

Если такая „нормальная патология” характерна для высокоразвитых, стабильных и относительно старых демократии Запада – насколько „более нормально” тогда наличие ультранационалистических фракций в парламентах, потрясенных глубокими кризисами переходных постсоциалистических государств с их бедными плюралистическими традициями, нестабильными политическими институтами, многочисленными экономическими проблемами и неразвитым гражданским обществом? Как обществоведческая теория, так и гражданская интуиция подсказывают, что в результате стрессовых ситуаций, которые пришлось пережить жителям Восточной Европы в 1990-х годах, популярность таких одиозных политических фигур, как Воислав Шешель (Сербская радикальная партия), Вадим Тудор (Партия Великой Румынии), Владимир Жириновский (Либерально-демократическая партия России) или Волен Сидеров (болгарский Национальный союз „Атака”) – не удивительна. Не особенно изумляет на этом фоне и то, что в Словакии и Польше праворадикальные партии Словацкая национальная партия и „Лига польских семей” временно входили в правительственные коалиции.

В Западной Европе весомый электоральный успех политических партий данного типа также не является исключением — достаточно вспомнить устойчивую избирательскую поддержку таких правых радикалов, как Жан-Мари Ле-Пен (французский Национальный фронт), ныне покойный Йорг Хайдер (Австрийская партия свободы, Альянс за будущее Австрии) или Джанфранко Фини (Национальный альянс). Отсутствие правопопулистских или – радикальных фракций в национальных законодательных органах некоторых европейских государств, например, Германии и Великобритании, скорее является исключением и определяется особыми общественно-политическими и историческими традициями этих стран. В частности, в Соединенном Королевстве мажоритарная избирательная система создаёт препятствия для всех меньших партий, включая крайне правые. А в ФРГ важным

общественным фактором очевидно является политика т.н. *Vergangenheitsbewältigung* („преодоление прошлого”) и идея *wehrhafte Demokratie* („воинствующая демократия”), которые включают множество мер государства и целенаправленные действия немецких элит, обращённые против любых попыток германских националистов возвратиться в парламентскую политику или общественный дискурс федерального уровня. После Второй мировой войны в Германии сложилась особая политическая культура раскаяния, благодаря которой правый радикализм маргинализован в стране в большей степени, чем в иных европейских государствах [45]. Кроме этих системных факторов, необходимо отметить то, что сегодняшние основные крайне правые партии Великобритании и Германии, т.е. Британская национальная партия и Национал-демократическая партия Германии, выделяются, на фоне западноевропейских „коллег”, своими особенно экстремистскими взглядами и откровенно неонацистскими прошлым [52].

На этом фоне политические ландшафты многих восточноевропейских государств представляются даже относительно благоприятными [44]. Вопреки глубоким социокультурным кризисам, которые переживали эти страны в 1990-х годах, и сохранившемся вплоть до сегодняшнего дня значительно более низкому уровню жизни, избирательская поддержка праворадикальных и правоэкстремистских партий и политиков в Восточной Европе в последние годы лишь незначительно превышает электоральные успехи подобных партий в Западной Европе. А что же произошло с украинскими ультранационалистами?

Украинский правый радикализм в 1990-х годах

Неудивительно, что в период существования Советского Союза украинский радикальный национализм занимал маргинальное положение в украинском обществе [50]. Большинство деятелей Организации украинских националистов (ОУН) и Украинской повстанческой армии (УПА) находились в вынужденной эмиграции [56], а в самой УССР любые попытки восстановления правого радикализма даже на уровне субкультур или небольших групп пресекался КГБ и МВД. Это заметно отличалось от положения русского национализма в сталинский и брежневский периоды истории СССР, когда определённые, закамуфлированные русофильские идеи в той или иной форме были интегрированы в политическую систему и культурную жизнь советской империи [47].

Только в годы Перестройки деятельность силовых структур стала менее репрессивной, в результате чего еще до распада Советского Союза в УССР – как и чуть ранее в РСФСР – появились первые откровенно праворадикальные организации. В 1990 году во Львове была образована одна из наиболее известных националистических партий – Украинская

национальная ассамблея (УНА), которую возглавил Дмитрий Корчинский. В 1991 году УНА провела скандальное факельное шествие по улицам Львова, а во время августовского путча руководство УНА приняло решение о создании военного крыла партии для противостояния ГКЧП – Украинской национальной самообороны (УНСО) – формирования, в которое входили члены УНА, находившиеся на службе Советской армии. Изначальные функции УНСО оказались невостребованными, т.к. путч ГКЧП был подавлен про-демократическими силами в самой России. Однако у организации появились новые „задачи”, и с 1992 по 1994 гг. члены УНА-УНСО принимали участие в военных конфликтах в Приднестровье (против Молдавии), Грузии (против абхазских сепаратистов) и Чеченской республике (против российских федеральных войск) [43].

В самой Украине УНА-УНСО стала заметным медийным явлением не в последнюю очередь благодаря своим целенаправленным провокациям, направленным против левых и пророссийских сил, а также из-за своих частых столкновений с милицией. Но в политической сфере деятельность УНА была малоуспешной. В 1994 году партия провела в Верховную Раду лишь одного депутата по одномандатному округу. Более того, в 1995 году – из-за своих агрессивных акций – партия была лишена официальной регистрации, однако в 1997 году УНА вновь получила статус политической партии [11]. Перед выборами 1998 года из руководства партии вышел ряд наиболее радикальных политиков, включая Дмитрия Корчинского, но данная „чистка” партии не отразилась на ее электоральном имидже. По результатам выборов 1998 года, когда половина депутатов Верховной Рады избиралась по пропорциональной системе с 4-процентным электоральным порогом, а половина – по мажоритарной. УНА получила лишь 0,39% голосов и не провела в парламент ни одного депутата по одномандатным округам [15].

Второй наиболее известной праворадикальной партией, возникшей в начале 1990-х годов, был Конгресс украинских националистов (КУН) – прямой наследник ОУН-Б, которую в 1940 году возглавил Степан Бандера после раскола в изначальной ОУН. Преемственность ОУН-Б и КУН была обеспечена вернувшейся из эмиграции Ярославой Стецко, бывшего члена ОУН-Б и вдовы Ярослава Стецко, одного из лидеров ОУН-Б и УПА [51]. В 1994 году пять членов партии были избраны в Верховную Раду в мажоритарных округах, а по результатам досрочных выборов 1997 года лидер КУН Стецко также стала депутатом украинского парламента [40].

Почтенный возраст членов КУН стал одной из проблем организации. Партия оказалась неспособной ни к идеологической, ни к организационной модернизации, необходимость которой стала все более

актуальною на фоні стрімливої трансформації пострадянського українського суспільства. В 1998 році – з частковим введенням системи голосування по партійним спискам – партія відмовилася самостійно брати участь у виборах по пропорційній системі. Перед виборами 1998 року було створено передвиборчий блок «Національний фронт», до якого увійшли КУН, а також Українська консервативна республіканська партія (Степан Хмара) і Українська республіканська партія (Богдан Ярошинський). На виборах блок, однак, заручився підтримкою лише 2,71% українських виборців – і таким чином не пройшов до Верховної Ради. Найбільшу підтримку „Національний фронт” отримав у Івано-Франківській (23,75%), Тернопільській (20,86%) і Львівській областях (9,72%), а найменшу – у південно-східній частині країни, де електоральні результати блоку не перевищили 1%. Незважаючи на це, КУН вдалося провести в парламент трьох депутатів по одномандатним округам, і Ярослава Стецька, будучи старшим депутатом Верховної Ради III скликання, відкрив перше засідання парламенту.

Третім, спочатку такою ж маргінальною, але, як з'ясувалося пізніше, найважливішою українською праворадикальною партією 1990-х років була Соціал-національна партія України (СНПУ) [31]. Вона була створена в 1991 році у Львові Ярославом Андрушковим, Андреем Парубием і Олегом Тягнибоком, який до 1994 року також був головою львівського Студентського братства [36]. СНПУ, за словами одного з її керівників, була створена, зокрема, „на основі громадської організації ветеранів Афганістану” [22]. Іншим коментатором вказується на те, що СНПУ „виникла в результаті об'єднання найбільш радикальних елементів націоналістичного руху Львівщини” [36]. Структуру партії складали члени і керівники Львівської стражи Руха, а також Організації української молоді „Наслідок” [48]. Два роки потому організація стала скандально відомою завдяки своїм заявам про початок формування „народних отрядів” для блокування залізничних доріг, саботажу нафтогазових труб і ліній енергопостачання. „Восени 1993 року у Львові було створено Чрезвычайный Комитет Спасения Нации и Государства (ЧКСНГ). В нього разом з „консерваторами” і СНПУ увійшло Студентське братство, в якому в той час керували націоналістичні радикали. З числа членів Студентського братства були створені „народні охоронні отряди” [33]. Члени „народних отрядів”, одягнені в чорну форму (не в останню чергу, з метою відрізнитися від бійців УНА-УНСО, носивших військовий камуфляж), влаштували масові заворушення перед будівлею Верховної Ради. „По поверненню до Львова

„охранные отряды” не были расформированы, а влились в СНПУ. В стороне этих событий осталось Студенческое братство Университета „Львовская политехника”, которое отказалось принимать участие в ЧКСНГ. Оценивая эти события, СУС (Союз Украинского Студенчества) исключил из своих рядов Студенческое братство Львова. В дальнейшем, многих бывших братчиков можно было видеть на собрании СНПУ” [33].

Примечательно, что из представленных здесь украинских националистических партий СНПУ меньше всех скрывала свою принадлежность к неонацистским организациям. Ее официальным символом был несколько модифицированный „волчий крюк” (нем.: *Wolfsangel*), который использовался германской дивизией СС „*Das Reich*” (Империя) и голландской дивизией СС „*Landstorm Nederland*” (Земельная дружина Нидерландов) во время Второй Мировой войны, а также рядом европейских неонацистских организаций после 1945 года [33]. В трактовке руководства СНПУ „волчий крюк” стал „идеей нации”. К тому же официальное название идеологии партии – „социал-национализм” – явно отсылало к „национал-социализму” – официальному названию идеологии НСДАП и гитлеровского режима. Политическая программа СНПУ также отличалась своим откровенно революционным ультра национализмом, требовала насильственного захвата власти в стране и обвиняла Россию во всех бедах Украины. Более того, СНПУ была первой относительно крупной партией, которая стала привлекать на свою сторону наци-скинхедов и футбольных хулиганов. Но в политической сфере ее поддержка в 1990-х годах осталась незначительной. В 1998 году СНПУ вошла – вместе с Всеукраинским политическим объединением „Государственная независимость Украины” – в праворадикальный избирательный блок „Меньше слов”, который получил на выборах лишь 0,16% голосов, причем ни в одной области его электоральные результаты не превысили 1% голосов. Несмотря на провал блока на общенациональном уровне, один из лидеров СНПУ, Олег Тягнибок, был избран в Верховную Раду по одномандатному округу во Львове.

Временным успехом завершились выборы 1998 года для несколько другой радикальной организации – Прогрессивной социалистической партии Украины (ПСПУ) под руководством Натальи Витренко. ПСПУ обычно считается „радикально-левой”, однако такое определение, с нашей точки зрения, может считаться легитимным только при описании экономических, но гораздо в меньшей степени – политических доктринальных установок партии. Партия Витренко характеризуется приверженностью идее радикального панславистского национализма с ярко выраженным про-российским и откровенно антизападным уклоном. В связи с этим нам представляется оправданным считать партию

Витренко скорее право- чем леворадикальной. Такое определение подтверждается тем, что ПСПУ в начале 2000-х годов стала тесно сотрудничать с руководителем Международного „Евразийского движения”, наиболее влиятельным неофашистским теоретиком России Александром Дугиным, а также с лидером российской ультранационалистической Партии Национального возрождения „Народная воля”, некогда известным депутатом Верховного Совета РСФСР и Госдумы РФ Сергеем Бабуриным. Праворадикальная направленность и Дугина, и Бабурина не вызывает сомнений [5]. Тем не менее, многие избиратели „прогрессивных социалистов”, по всей видимости, голосовали за ПСПУ по причине симпатий к социалистическим моделям экономики (таким образом, принимая название партии всерьёз) и, возможно, ностальгии по советскому прошлому, которое Витренко в значительной мере идеализирует. Кроме того, ПСПУ зачастую мобилизует электорат – особенно на Востоке Украины и в Крыму – недовольный „насильственной украинизацией”. Таким образом, ниже изложенные успехи организации Витренко можно лишь частично воспринимать как исключение из представленного здесь правила последних 15 лет.

На парламентских выборах 1998 года ПСПУ заручилась поддержкой 4,04% избирателей и тем самым преодолела тогдашний четырехпроцентный барьер, а двое членов партии были избраны в Верховную Раду по одномандатным округам. Наибольшие результаты партия получила в Сумской (20,89%) и Харьковской областях (10,08%), наименьшие – в западных регионах Украины (Тернопольская, Ивано-Франковская и Львовская области), а также, как ни странно, в Севастополе, где избирательская поддержка ПСПУ не превысила 1%. В первом раунде президентских выборов 1999 года Наталья Витренко получила 10,97% и заняла четвертое место, достигнув, по-видимому, апогея своей политической карьеры.

Украинский правый радикализм в 2000-х годах: поиски стратегии развития

В течение 1990-х годов ни одной праворадикальной партии, кроме ПСПУ, не удалось заручиться достаточной поддержкой избирателей для создания в Верховной Раде собственной фракции [34]. Перед правыми радикалами встал вопрос о дальнейшем существовании, и большинство из них инициировало поиск стратегий развития.

Разочаровавшись в участии в маргинальных избирательных блоках, КУН принял решение войти в 2002 году в блок партий „Наша Украина”, объединившихся вокруг бывшего премьер-министра Виктора Ющенко, начавшего свое политическое восхождение в 2001 году во время кампании

„Украина без Кучмы”. Сотрудничество с „Нашей Украиной” дало возможность КУН провести в Раду трех депутатов в 2002 и 2006 годах. Однако в 2007 году – в преддверии внеочередных парламентских выборов – ставший к тому времени непопулярный лидер партии и временный глава госкорпорации „Нафтогаз” Алексей Ивченко был исключен из избирательного списка „Нашей Украины”. Позднее КУН вообще отказался от участия в выборах.

В свою очередь, ПСПУ видимо решила воспользоваться относительной популярностью своего лидера и инициировала создание „Блока Наталии Витренко” (БНВ), в рамках которого к ПСПУ присоединилась Партия просвещенцев Украины. Тем не менее, на выборах 2002 года блок получил только 3,22% голосов и уже не смог, как ПСПУ в 1998 г., преодолеть четырехпроцентный барьер. Кроме того, партия не провела в Раду ни одного депутата по одномандатным округам. В 2006 году, когда электоральный порог был снижен до 3%, а одномандатные округа ликвидированы, ПСПУ создало вместе с Партией „Русско-Украинский Союз (РУСЬ)” избирательное объединение „Блок Наталии Витренко „Народная оппозиция””. Но и этот альянс не вошел в парламент, так как он набрал лишь 2,93% голосов, не преодолев тем самым даже трехпроцентный барьер. На выборах 2007 года ПСПУ участвовала вне блоков, и ее электоральные результаты оказались еще менее утешительными – 1,32%.

После поражения УНА на выборах 2002 года, когда она ни в одной области не смогла набрать более 0,09%, партия также предприняла попытку создания избирательного блока. Потенциальным партнером УНА стала Украинская консервативная партия (УКП). Данная политическая организация была создана в 2005 году работниками Межрегиональной академии управления персоналом (МАУП) – ВУЗа с откровенно антисемитской администрацией. МАУП представляет собой крупный частный университет с филиалами в нескольких украинских городах, предположительно получает финансовую поддержку из арабского мира и выпускает антисемитский журнал под названием „Персонал”, а также книжную серию с тем же названием [8]. Руководители МАУП, входящие в УКП, – прежде всего, Георгий Щекин, Василий Яременко, Юрий Шилов и Николай Головатый – выступают авторами конспирологических памфлетов (которые соседствуют на книжных прилавках Украины с работами других украинских псевдо-историков – Эдуарда Ходоса, Игоря Каганца и Юрия Каныгина [41], равно как и с более старой украинской юдофобской и современной российской расистской литературой [28]). Переговоры о создании предвыборного блока УНА и УКП окончились, однако, неудачно, в результате чего обе партии пошли на выборы 2006

года отдельно, получив 0,06% и 0,09% голосов соответственно. В выборах 2007 года эти партии не участвовали.

Как выяснилось позже, наиболее эффективную стратегию развития выбрала вышеупомянутая СНПУ. Партия не участвовала в выборах 2002 года, но в 2004 году провела съезд, на котором произошло внешнее обновление, т.е. изменение публичного имиджа, организации. Во-первых, СНПУ отказалась от двусмысленного названия и была переименована во Всеукраинское объединение „Свобода”. Во-вторых, партия изменила свой официальный символ. Неофашистский „волчий крюк” был заменен на стилизованный трезубец, составленный из трех пальцев правой руки. В-третьих, лидером организации стал Олег Тягнибок, который заработал авторитет в партии благодаря своим двум депутатским срокам. Такое освежение официального облика партии – при сохранении основных идеологических принципов – видимо дало возможность „Свободе” дистанцироваться в глазах общественности от своего неофашистского прошлого и одновременно сохранить поддержку радикальных националистов.

В 2005 году „Свобода”, так же, как и УНА, пыталась создать предвыборный альянс с УКП Г. Щекина. Для участия в предполагаемом „блоке правоконсервативных партий” приглашались такие партии, как Народный Рух Украины (Борис Тарасюк), Украинская народная партия (Юрий Костенко), Всеукраинское объединение „Батьківщина” (Юля Тимошенко), УРПС и КУН. Несмотря на активную работу по созданию „правоконсервативного блока” в 2005 году, он остался нереализованным проектом, в результате чего „Свобода” участвовала в следующих парламентских выборах как самостоятельная сила.

Успех партии на выборах Верховной Рады 2006 и 2007 годов, 0,36% и 0,76% соответственно, напоминали об уровне поддержки, который другие ультранационалистические организации достигали в общенациональных выборах. Тем не менее, динамика этих результатов уже указывала на то, что партия становится единственной праворадикальной организацией, которая демонстрирует пусть пока незначительный, но всё же стабильный рост популярности. Упомянутая в начале статьи убедительная победа партии Тягнибока весной 2009 года на выборах в Тернопольский областной совет продолжила данную тенденцию.

Таблица 1. Электоральные результаты (%) украинских крайне правых партий и блоков на парламентских выборах в период с 1998 по 2007 гг.

Партия/блок	„Националь	„Меньше	УНА	ПСПУ/„БН	ВО
Год выборов					
1998	2,71	0,16	0,39	4,04	—
2002	—	—	0,04	3,22	—
2006	—	—	0,06	2,93	0,36
2007	—	—	—	1,32	0,76

Аномальная слабость украинских крайне правых

Несмотря на недавние региональные успехи „Свободы”, другие упомянутые явления, а также нередкое участие радикалов вроде Натальи Витренко, Дмитрия Корчинского и Олега Тягнибока в общественных дебатах Украины на национальном уровне, правый радикализм в Украине на данный момент остается – в сравнительном измерении – удивительно маргинальной силой на национальном уровне. Принимая во внимание тот факт, что националистические взгляды пользуются одобрением, по меньшей мере, некоторой части украинского населения, электоральная недееспособность организованного украинского радикального этноцентризма, с сопоставительной точки зрения, поразительна. Если не рассматривать лево-популистскую и зачастую оппортунистическую Коммунистическую партию Украины (КПУ) как полноценный элемент радикального политического спектра, то можно сделать вывод, что с 1994 по 2007 гг. только один раз одна крайне антидемократическая партия – ПСПУ в 1998 году – избиралась в Верховную Раду как самостоятельная организация по пропорциональному принципу.

Даже если включить в спектр радикальных политических сил КПУ, которая входила в состав правительств Виктора Януковича и Михаила Азарова, общая картина сегодняшнего политического потенциала такого рода сил изменится лишь незначительно. Глава КПУ Петр Симоненко получил на президентских выборах 2004 года 4,97%, а его партия на выборах в Верховную Раду заручилась поддержкой 3,66% избирателей в 2006 году и 5,39% – в 2007 году. Кроме того, коммунистические партии государств бывшего Советского Союза могут рассматриваться как специфически постсоциалистические консервативные избирательные клубы пенсионеров. Их мировоззрение и общественный имидж скорее ориентированы на ностальгию по советскому прошлому, чем на альтернативные сценарии будущего. Кроме того, популизм Симоненко

выглядит менее агрессивным, чем антисемитские выходки, реверансы в сторону немецкой „консервативной революции” или геополитические спекуляции, которые все чаще звучат в декларациях руководителей Коммунистической партии Российской Федерации, которую по этой причине, наверное, и стоит классифицировать как скорее крайне правую, чем радикально левую политическую силу [60].

Стоит отметить, тем не менее, что в различных созывах Верховной Рады имелся целый ряд политиков, которых можно было бы обвинить в националистическом прошлом или в недавних политически некорректных высказываниях. К таким депутатам можно отнести сторонников „Блока Юлии Тимошенко” (БЮТ) Андрея Шкиля (бывший член УНА) или Левко Лукьяненко (лидер предвыборного списка „Национального фронта” в 1998 году), нынешних членов „Нашей Украины” Андрея Парубия (бывший член СНПУ) и Романа Зварыча (бывший член ОУН-Р и КУН) или лидера „Народной Самообороны” Юрия Луценко, который известен своими расистскими высказываниями [18]¹. Однако, в качестве депутатов парламента, эти личности в основном действовали или изолированно, или в контексте неэкстремистских фракций. Некоторые из названных деятелей, к тому же, приспособились к господствующей политической корректности и даже превратились, как, например, Шкиль, в незаурядных либеральных демократов и – отчасти демонстративно – толерантных политических собеседников.

Также не имеет значительных последствий то, что в Верховной Раде представлены несамостоятельные националистические группы, входящие в блоки „Наша Украина – Народная самооборона” (НУНС) или БЮТ. Например, интегрированные в НУНС мелкие националистические группировки принципиально не меняют в целом демократическую линию руководства этого блока. К тому же можно упомянуть, что в демократических системах интеграция политически пограничных элементов является одной из функций центристских партий. В крупных народных партиях Запада также присутствуют политики, высказывания которых находятся на краю, а иногда и за пределами политической корректности. Такие высказывания поддерживаются антилиберальными группами избирателей, привлечение которых к центристским партиям помогает отстранить антидемократические организации от политического процесса. Однако пользу от этой функции можно извлекать только до тех пор, пока идеология радикальных секций внутри больших народных партий не имеет возможность воздействовать на воззрения, высказывания и поведение руководства этих партий. Подобную патологию современных демократий можно было в последнее время наблюдать, например, в росте влияния американских евангелических фундаменталистов внутри

Республиканской партии на Белый дом в Вашингтоне [53] или в недавних попытках Ющенко возвысить до уровня национальных героев некоторых украинских коллаборационистов Третьего Рейха с сомнительными политическими воззрениями и не до конца выясненными военными биографиями [9]. Но все же, несмотря на эти тенденции, которые наталкиваются на сопротивление значительной части украинского общества, сегодняшние патриотически ориентированные правящие партии Украины в наиболее существенных вопросах продолжают поддерживать либерально-демократический общественный строй. Тем самым они скорее ограничивают, нежели повышают влияние своих радикальных националистических элементов. Когда, например, перед парламентскими выборами 2007 года КУН – одна из относительно значимых националистических группировок внутри „Нашей Украины” – вышел из состава блока, это фактически не имело никакого политического значения для публичного профиля НУНС и, по всей видимости, не было даже замечено большинством избирателей.

Такое положение дел резко контрастирует с ситуацией в Российской Федерации, с которой Украина все еще часто сравнивается по причине исторических и культурных связей между двумя странами. В украинском парламенте не только нет ни одного эквивалента агрессивному антизападничеству и национализму, которые до недавних пор представлял в Думе блок Дмитрия Рогозина „Родина” и которые по-прежнему представлены в российском парламенте „либерал-демократами” Владимира Жириновского и национал-коммунистами Геннадия Зюганова. Также в последнее время произошел очевидный сдвиг политического центра России вправо. Ряд экстравагантных идей о российской и мировой политике, которые в 1990-х годах представляли только политически маргинальные группы, сегодня являются общим местом для российского политического мейнстрима [4]. Это касается, в первую очередь, оценки Запада (в частности, США и НАТО), но также и интерпретации политических изменений в странах бывшего Советского Союза, например, теории о тайных заговорах для объяснения „оранжевой революции” в Украине и „революций роз” и „тюльпанов” в Грузии и Киргизстане [37].

Пожалуй, отчетливее всего видно различие между Украиной и Россией в отношении количества и степени агрессивности неонацистских активистов в этих двух постсоветских государствах. Если, по мнению одного из ведущих специалистов по восточнославянскому правому экстремизму Вячеслава Лихачева, численность наци-скинхедов в Украине в 2008 году не превышала 2000 человек [17] то в России – согласно Галине Кожевниковой из Центра „Сова” – речь тогда шла о примерно 20-35 тысячах [38]. По другим данным количество российских скинхедов уже

в 2006 году превышало 60 тысяч [2] а в 2008 году, возможно, достигло 70 человек [20]. Даже если учесть, что численность населения России превышает количество граждан Украины в более чем три раза, разница в числе скинхедов в обеих странах остается существенной.

Подобное различие касается и числа насильственных актов с явно расистской мотивацией. Например, в Украине в 2008 году было зарегистрировано 83 случая подобных нападений, из них 4 со смертельным исходом [10]. Эти цифры, разумеется, высоки – но только если не сравнивать их с соответствующими показателями в России. Московский Информационно-аналитический центр „Сова” зарегистрировал в России за тот же период, т.е. за 2008 год, 434 раненых и 97 убитых в результате нападений ультранационалистов [12]. Схожую картину можно наблюдать и в более длительной перспективе (см. таблицу 2).

Таблица 2. Сравнение статистики правозэкстремистского насилия в России и Украине 2006-2008 гг.

	2006	2007	2008	Итого
Россия				
- избитые/ раненые (Центр «Сова»)	522	605	434	<u>1561</u>
- убитые (Центр «Сова»)	66	85	97	<u>248</u>
Украина				
- нападения (ВААД/Лихачёв)	12	81	79	<u>172</u>
- убитые (ВААД/Лихачёв)	2	6	4	<u>12</u>

Источники: <http://xeno.sova-center.ru/files/xeno/stat-eng-09-04-15.doc>;
Вячеслав Лихачев. Ксенофобия в Украине – 2008: Доклад по результатам мониторинга. – Киев, 2009. – С. 35 [7].

На основании таких тенденции одна исследовательница русского неонацизма уже в конце 2005 года говорила о „необъявленной войне против иных” в России [21].

Украина как образец для подражания?

Почему именно украинские избиратели и элиты в последние 15 лет почти полностью исключили организованный ультранационализм из законодательного процесса на национальном уровне и тем самым представляют собой пример, достойный подражания не только в Восточной, но и в Западной Европе — вопрос, на который трудно дать однозначный ответ и который недостаточно исследован. Ни дефекты

націоналістического партійного спектра України, ні нека, іногдa упомінаема, особа толерантність українців не підходять в якості всеоб'ємлющих об'яснень. Деятельність українських праворадикальних груп дійствітельно характеризовалась самообструкцією і саморазрушеніем вслідствие внутрішніх протіворечій і конфліктов міжду страдуючими маніей величія лідерами. Однакo подобніе черти характеризують крайне правіе політіческіе партії стран всего міра, многіе із котрорих, тем не менее, рано ілі поздно успішно преодолевають проблеми колектівного взаімодействія, формірують более ілі менее успішніе – с точки зренія електоральних результов – політіческіе організації і/ілі альянсы і, таким образом, становятеся не просто депутатами, но членами праворадикальних фракції в парламентах ілі ассамблеях своїх стран, ОБСЕ, Совета Европы і ЕС.

По похожим причинам стоіт отклоніть другіе актор-центричніе об'ясненья слабості ультранационалістической партійной політікі. Один коментатор, напрімер, недавно предложіл следующюю інтерпретацію: „После всплеска активності в 1991 году деятельність націоналістических партій і організації пошла на убыль. В результовате все 90-е годы многіе праворадикальніе партії металісь от огульной оппозиціонності, когда Левко Лукьяненко отказался поддериживать Вячеслава Чорновіла на президентских выборах в 1991 году, до всецелой провластності, когда Павло Дорожінский, лідер ОУН в Україні, поддерижал виходца із КГБ Евгенія Марчука на президентских выборах-1999, а все націоналісты вместе взятые агітіровало за Леоніда Кравчука і Леоніда Кучму во втором туре президентских выборов 1994 і 1999 годов соотвественно. Из-за этой растеряності сегоднја діаспорніе і діссідентскіе партії, по сути, сошли с політіческой арены, растворівшись в „Нашей Україні” і БЮТ [16]”. Однакo, поведеніе многіх партій – не только крайніх і не только в Україні – характеризується оппортунізмом, нелогічністю і тактіческіми соображеніями. Явной, однозначной связи міжду політіческой подвижністю ілі ідеологіческой непоследователіностью партійных деятелей і их політіческім провалом не наблюдается.

Поэтову рассмотрім подробнее несколько структур-центричных інтерпретацій маргінальності українських правых радикалов.

Во-первых, отсутствие значимых електоральных успехов українских ультранационалістов обусловлено тем, что націоналізм, как політіческое двіженіе, в Україні являетеся, как отмечает среди других Тарас Кузьо, пост-колоніальным і в пониманіи націонал-патріотов – освободительным [59]. Поэтову поздне- і постсоветскіе українскіе патріотіческіе установки часто шли в связке с отдельными

либеральними и демократическими идеями. Это отличает мейнстрим украинского национализма, например, от русского имперского национализма, который часто сливается с радикально антилиберальными идеями – например, с евразийством (как у Сергея Бабурина), коммунизмом (как у Геннадия Зюганова), расизмом (как у бывшего депутата Госдумы от блока „Родина” Андрея Савельева) или фашизмом (как у Александра Дугина) – и, таким образом, превращается в радикально антидемократическую идеологию. Однако национально-освободительные концепции, которые были присущи и национал-демократам, и праворадикалам Украины в 1980-х годах, утратили свою актуальность после восстановления независимости Украины в 1991 году. Долгие годы крайне правые Украины страдали от дефицита общественно релевантных идей: они оказались не в состоянии предложить своим потенциальным избирателям новых лозунгов, помимо „рециклирования” явной или завуалированной русофобской и антисемитской риторики. К тому же, несмотря на то, что украинские правые радикалы сохраняли в своих доктринах отдельные либеральные положения, они не могли конкурировать с теми политическими силами, для которых демократические идеи были главенствующими, по крайней мере, на уровне публичных заявлений и политических программ. Этим, возможно, отчасти объясняется маргинальность украинских ультранационалистических партий, на фоне того, что, согласно данным опросов общественного мнения, распространение отдельных ксенофобских установок среди украинского населения высоко, а в текущем десятилетии даже выросло [24]. В этом отношении Украина едва ли отличается (или отличается скорее в негативную сторону) от других государств переходного периода.

Во-вторых, очевидным фактором, уменьшающим шансы украинских ультранационалистов является культурное разделение страны на центрально-западную и юго-восточную части, т.е. на два исторически сложившихся крупных региона, в которых украинская нация и ее интересы определяются различным образом и которые представляют собой, вследствие различного уровня влияния как про-российских местных, так и собственно российских СМИ, обособленные информационные пространства. „Свобода” Тягнибока имеет значительное представительство в нескольких региональных и городских советах Западной Украины, в то время как ПСПУ Витренко – в Восточной и Южной Украине. Однако, несмотря на свою существенную региональную поддержку, как отмечено выше, ни одна из указанных партий сегодня не входит в Верховную Раду.

Но все же, и это объяснение отсутствия праворадикальной парламентской фракции – будь она панславистской/евразийской или же узко этноцентристской — является недостаточным ввиду низких электоральных порогов прохождения в Раду с момента частичного введения пропорциональной системы голосования: 4% с 1998 по 2005 гг. и 3% – с 2006 года. Относительно незначительный ограничительный барьер мог бы позволить даже небольшим партиям с регионально сконцентрированным избирательным потенциалом получить парламентское представительство, тем более что при нынешнем трехпроцентном барьере стратегическое электоральное поведение – т.е. целенаправленное голосование за наиболее „проходные”, а не за самые „симпатичные” партии – не играет большой роли.

В-третьих, политическая маргинальность украинских правых радикалов на общеукраинском уровне обусловлена низкой степенью этнической поляризации между двумя самыми большими этносами Украины. Несмотря на несомненно существующие культурные различия между украинцами и русскими, проживающими в Украине, оба этнокультурных сообщества все же являются родственными восточнославянскими народами. По крайней мере, в этом, по всей видимости, убеждены многие простые граждане центральной, восточной и южной Украины. Согласно опросам общественного мнения, „прорусскость” этих демографически значимых регионов Украины выражается в том, что их население намного больше „любит” русских, чем граждане РФ – украинцев [13]. Опросы 2009 года также показали, что большинство украинцев более уважительно относятся к российскому лидеру Владимиру Путину, чем к Виктору Ющенко, бывшему Президенту Украины. (Можно добавить, что в России, в свою очередь, Ющенко не уважают, высмеивают или ненавидят и что мнение российской общественности о третьем Президенте Украины ближе к ее чувствам в отношении Джорджа Буша младшего, а иногда и Адольфа Гитлера, чем к тому уважению, которые россияне испытывают к собственному Президенту Дмитрию Медведеву). Инструментализация русофобии украинскими националистами остается ограниченной пределами демографически малозначимой Западной Украины и националистически настроенной интеллигенции.

В-четвертых, говоря о причинах неудач украинских радикалов, нельзя не отметить тот факт, что в течение 1990-х гг. в Украине происходил процесс относительной гомогенизации населения, т.е. сокращения общин „этнических меньшинств” за счет их эмиграции и ассимиляции. В результате этих – равно как и других – процессов удельный вес „самопровозглашенных” украинцев среди жителей государства

увеличился [14]. Больше всех сократилась еврейская община, что, не в последнюю очередь, было обусловлено распространенными антисемитскими настроениями в украинском обществе [49]. Таким образом, в настоящее время ксенофобия по отношению к евреям часто становится „антисемитизмом без евреев” – общественная патология, которая наблюдается и во многих других послевоенных европейских государствах. В рамках этой особенно странной разновидности ксенофобии видимое наличие евреев, как объекта ненависти, – второстепенно, так как данный тип национальной предвзятости направлен против мифологизированного образа евреев как „идеи”. Несмотря на такие одиозные тенденции, заметное сокращение еврейской общины в Украине все же явно „мешает” правым радикалам эффективно мобилизовывать электорат на почве антисемитизма.

В-пятых, некоторые обозреватели считают, что свою роль в маргинализации украинских крайне правых играет и сильная поляризация украинской политики, и структуризация конфликтов вокруг противостояния между условными „национал-демократическими” и „про-российскими” политическими силами, которые с 2004 года получили „цветные” имена – „оранжевые” и „бело-голубые”. Более того, с 2007 года в Украине наблюдается и поляризация внутри „оранжевого” лагеря. В условиях перманентных и чрезвычайно напряжённых политических конфликтов между умеренными партиями, у крайне правых остается мало политического пространства для действий. На фоне драматических публичных конфликтов между представителями политического мейнстрима, экстремистская риторика ультранационалистов выглядит менее выразительной, чем острые взаимные обвинения центристских лагерей.

Нарисованную здесь относительно положительную картину Украины нужно в любом случае дополнить, по крайней мере, одним примечанием, которое мы ранее затрагивали. Согласно данным авторитетного социолога Украины – недавно умершей Натальи Паниной, которая специализировалась на теме межэтнических отношений – существуют корреляции между сильной прозападной установкой западных украинцев и молодого поколения украинского населения в целом, с одной стороны, и степенью приемлемости ксенофобских представлений – с другой [23]. Те регионы и социальные группы, которые обычно считаются самыми „про-европейскими”, парадоксальным образом, находятся сегодня дальше от некоторых базовых европейских ценностей послевоенного периода, нежели „про-российски” настроенные восточные регионы. Например, электорат Ющенко является значительно более антисемитским, нежели электорат Януковича. При этом нужно добавить, что, главным фактором

здесь, возможно, является не столько регион как таковой, сколько более сельский характер Западной Украины и городской – Восточной (в других странах жители села также часто настроены более этноцентристски, нежели горожане). Как бы там не было, широкое распространение ксенофобских стереотипов среди молодежи является плохим предзнаменованием.

Более того, если в 1990-х гг. Украина демонстрировала – если не считать таких культурно близких групп как русские или белорусы – сравнительно низкий уровень этнической разнородности, то сейчас ситуация меняется. В начале 2000-х гг. – вместе с возобновлением роста украинской экономики, прерванным, впрочем, в 2008-2010 годах вследствие мирового финансового кризиса – начались более активные миграционные процессы в Украину: стали прибывать все бóльшие группы „нетрадиционных мигрантов” из Китая, Вьетнама, Пакистана и Афганистана. Иммиграция из стран, находящихся за пределами бывшего СССР, и появление совершенно новых, в ультранационалистическом понимании, „враждебных этнических объектов”, в будущем может стать основой электоральной мобилизации украинских крайне правых, как на Западе, так и на Востоке страны. Несложно предположить, что быстро набирающая вес „Свобода” Тягнибока является наиболее вероятной силой, которая может оказаться в выигрыше в такой ситуации [29]. Кроме того, вследствие продолжающейся нестабильности политической ситуации, у избирателей может сложиться впечатление, что умеренные партии – несмотря на политическую поляризацию – не только мало отличаются друг от друга, но и не способны решить насущные экономические проблемы страны. Исследования европейских праворадикальных партий показывают, что подобные общественные настроения часто вели к росту электоральной поддержки крайне правых, позиционирующих себя как анти-системные политические силы, критически относящиеся ко всем представителям политического мейнстрима. В виду таких обстоятельств нам представляется возможным, что если Украина сохранит свой низкий трехпроцентный барьер для прохождения партий и блоков в парламент, после следующих парламентских выборов произойдет печальная „европеизация” состава Верховной Рады.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авторы благодарны Кириллу Галушко (Киев) и двум анонимным рецензентам „Ab Imperio” за их ценные комментарии к первому варианту статьи, как и Илье Герасимову за эффективное сотрудничество.

Ответственность за оставшиеся ошибки и ложные интерпретации в тексте, однако, несем мы одни.

2. Александр Тарасов. Меняющиеся скинхеды: Опыт наблюдения за субкультурой // Дружба народов. – 2006. – № 11. <http://magazines.russ.ru/druzhba/2006/11/ta11.html>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; Richard Arnold. „Thugs with Guns”: Disaggregating „Ethnic Violence” in the Russian Federation // Nationalities Papers. 2009. – Vol. 37. – № 5. – Pp. 641-664.

3. Андреас Умланд. „Оранжевая революция” как постсоветский водораздел: Демократический прорыв в Украине, реставрационный импульс в России // Континент. – 2009. – № 142. <http://magazines.russ.ru/continent/2009/142/um16.html>. Последнее посещение 10 марта 2010 г.; Andreas Umland. Orange Revolution als Scheideweg: Demokratisierungsschub in der Ukraine, Restaurationsimpuls in Russland // Osteuropa. – 2009. – Vol. 59. – № 11. Pp. 109-120; idem. Die ukrainische Protodemokratie im zeitgeschichtlichen Kontext // Ukraine-Analysen, 2010. – №. 67. – Pp. 16-19. <http://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/UkraineAnalysen67>. Последнее посещение 10 марта 2010 г.

4. Андреас Умланд. Расцвет русского ультранационализма и становление сообщества его исследователей // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2009. – Т. 6. – №. 1. – С. 5-38, <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss11/1UmlandVvedenie.pdf>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г. В этой статье указано большинство значимых библиографий и ресурсов касающихся научной литературы по теме современного русского национализма.

5. Андреас Умланд. Фашистский друг Витренко // Украинская правда, 2006. – 26 сентября. <http://www.pravda.com.ua/ru/news/2006/9/27/46953.htm>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; он же. Александр Дугин, европейский фашизм и Витренко: Что общего? // Украинская правда, 2007. – 20 июля. <http://www.pravda.com.ua/news/2007/7/20/61687.htm>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г. Подробнее о фашизме Дугина: Антон Шеховцов. Палингенетический проект неоевразийства: идеи возрождения в мировоззрении Александра Дугина // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2009. – Т. 6. – № 2. – С. 125-126. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss12/7Shekhovtsov.pdf>. Последнее посещение 24 марта 2010 г.; Андреас Умланд. Патологические тенденции в русском „неоевразийстве”: О значении взлета Александра Дугина для общественной жизни современной России // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. 2009. – Т. 6. – № 2. – С. 127-141. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss12/8Umland%20Pathol>. Последнее посещение 24 марта 2010 г.

6. Андрій Лаврик. ... плюс гітлеризація всієї країни // Український тиждень, 2008. – № 18-19(27-28). – С. 22-23. <http://www.ut.net.ua/art/166/0/800/>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г. См., например: Георгий Крючков, Дмитрий Табачник. Фашизм в Украине: угроза или реальность? Харьков, 2008;

Бандеризация Украины – главная угроза для России / Сост. Юрий Козлов. Москва, 2008.

7. Антисемитизм, ксенофобия и права национальных меньшинств в Украине: хроника. Электронный информационный бюллетень / Под ред. Вячеслава Лихачева. 2007-2009. №№ 1-23. <http://www.vaadua.org/news.htm>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; Stefanie Schiffer, Tetiana Katsbert, Sabine Roßmann. Hate Crime in der Ukraine: Opfergruppen und Beratungsangebote zivilgesellschaftlicher Akteure. Berlin, 2010. http://www.european-exchange.org/fileadmin/user_upload/Hate_Crime_EVZ/Hate_Crime_Ukraine_2010_DE Последнее посещение 29 марта 2010.

8. В сентябре 2005 года в МАУП получил научную степень кандидата исторических наук известный американский расист и бывший лидер Ку-клукс-клана Дэвид Дьюк.

9. Владислав Гриневич. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3. С. 218-227; Wilfried Jilge. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991-2004/2005) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2006. – Vol. 54. – № 1. – Pp. 50-81; Bohdan Harasymiw. Memoirs of the Second World War in Recent Ukrainian Election Campaigns // Journal of Ukrainian Studies. – 2007. – Vol. 32. – № 1. – Pp. 97-108; Андрей Портнов. Упражнение с историей по-украински (Заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине) // Ab Imperio. – 2007. – № 3. – С. 93-138; David R. Marples. Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine. Budapest/New York, 2007; Wilfried Jilge. Nationalukrainischer Befreiungskampf: Die Umwertung des Zweiten Weltkrieges in der Ukraine // Osteuropa, 2008. – Vol. 58. – № 6. – Pp. 167-186; Per Anders Rudling. The Shukhevych Cult in Ukraine: Myth Making with Complications. В печати.

10. Вячеслав Лихачев. Ксенофобия в Украине – 2008: Доклад по результатам мониторинга. Киев, 2009. – С. 35.

11. Галина Бендза. УНА-УНСО: Нове обличчя? // Студії політологічного центру Генеза, 1997. – № 1. – С. 48-51.

12. Галина Кожевникова. Радикальный национализм в России и противодействие ему в 2008 году / Под ред. А. Верховского // Национализм и ксенофобия. 2009. 19 февраля. <http://xeno.sova-center.ru/29481C8/C84DCA7>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

13. Дмитрий Тымчук. Мы их любим, они нас – нет // Украинская правда. 2009. 7 мая <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/4b1ab20e7a74e/>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; Ирина Кириченко, Владимир Паниотто. Россия – Украина: Идеологическая перезагрузка? // Зеркало недели, 2010. – № 8(788). – С. 4.

14. Единственным исключением, является рост общины крымских татар, обусловлены политикой репатриации, направленной на возвращение в Крым представителей ранее репрессированного народа. Подробнее об

этническом составе населения Украины см. Всеукраинскую перепись населения 2001 года. <http://www.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

15. Здесь и далее электоральные результаты партий и блоков цитируются по официальной базе данных Центральной избирательной комиссии Украины. <http://www.cvk.gov.ua>. Последнее посещение 24 мая 2009 г.

16. Игорь Лавриненко. Диффузия наци // Эксперт: Украинский деловой журнал. – 2009. – № 28(220). <http://www.expert.ua/articles/8/0/7041/>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

17. Личная коммуникация с В. Лихачевым.

18. Мнение: Министр-ксенофоб // Корреспондент.net., 2008. – 24 июля. <http://korrespondent.net/opinions/532>. Последнее посещение 24 мая 2009 г.

19. Мнение: Министр-ксенофоб // Корреспондент.net., 2008. – 24 июля. <http://korrespondent.net/opinions/532867>. Последнее посещение 24 мая 2009 г.

20. Московское бюро по правам человека утверждает, что в сегодняшней России относят себя к скинхедам до 70 000 человек. Это практически столько же, сколько в Северной Америке и Европе, вместе взятых. См.: Павел Седаков, Константин Гаазе, Артем Вернидуб, Александр Раскин. Разжигание межнациональной розни // Русский Newsweek, 2008. – 17 марта. <http://www.runewsweek.ru/country/877/>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

21. Наталия Пулина. „Хулиганский” расизм: В России идет необъявленная война против иных // Информационно-аналитическое агентство МиК. – 2005. – 28 декабря. <http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&i=25215>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

22. Наталья Бабанина. Иллюзия „Свободы” // Эксперт: Украинский деловой журнал, 2009. – № 28(220). <http://www.expert.ua/articles/8/0/7041/>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

23. Наталья Панина. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине. См. также: Kerstin Zimmer, Femke van Praagh. Fremdenfeindlichkeit in der Ukraine // Ukraine-Analysen, 2008. – № 41. – Pp. 2-5.

24. Наталя Панина. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Вестник общественного мнения, 2006. – № 1. – С. 26-38.

25. Некоторые из ниже развитых аргументов мы ранее представляли в статьях: Anton Shekhovtsov. By Cross and Sword: „Clerical Fascism” in Interwar Western Ukraine // Totalitarian Movements and Political Religions, 2007. – Vol. 8. – № 2. – Pp. 271-285; Андреас Умланд. Крайне слабые // Корреспондент, 2008. – 21 июня. – С. 34. <http://korrespondent.net/opinions/497561> (последнее посещение 24 мая 2009 г.); Andreas Umland. Die andere Anomalie der Ukraine: ein Parlament ohne rechtsradikale Fraktionen // Ukraine-Analysen, 2008. – № 41. – Pp. 7-10. <http://www.laender-analysen.de/ukraine/pdf/UkraineAnalysen41.pdf> (последнее посещение 24 мая 2009 г.); Anton Shekhovtsov. The Creeping Resurgence of the

Ukrainian Radical Right? The Case of the Freedom Party // *Europe-Asia Studies*, 2010. – Vol. 62. В печати.

26. По крайней мере, по данным американской неправительственной организации Freedom House эффекты „революции роз” и „тюльпанов” на политические системы Грузии и Кыргызстана оказались менее глубокими, чем демократический импульс „оранжевой революции” в Украине. См.: Table 9. Democracy Score: Year-To-Year Summaries by Region // *Nations in Transit 2009* / Ed. Freedom House. Washington, 2009.

27. Под родовым понятием „ультранационализм” мы понимаем антилиберальные, анти-просвещенческие формы национализма, характеризующиеся этнокультурным эксклюзивизмом и акцентирующие внимание на „правах нации” (в отличие от либерального акцента на правах человека). Ультранационализм отвергает мультикультурализм и интернационализм, настаивая на органическом понимании нации, определяемой в этнокультурных – а иногда и расистских – терминах. В современной политике ультранационализм проявляется в качестве идеологии или элемента идеологии праворадикальных, правоэкстремистских и неонацистских движений, организаций и партий. Об ультранационализме в Европе см. примечание 13.

28. Подробнее о МАУП и антисемитизме в Украине см.: Вячеслав Лихачев. Антисемитизм в Украине (2002–2004гг.). <http://www.vaadua.org/Antisemit/AntisLyh.htm>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; он же. Антисемитизм в Украине (2004–2005). <http://www.vaadua.org/News/05-05/AntismUALikh.htm>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; Владимир Миндлин. Обзор антисемитских публикаций и проявлений в Украине (2004 год). <http://www.vaadua.org/News/05-05/Mindlin.htm>; Иосиф Зисельс. „Антисемитские” заметки, или Новые песни о старом. <http://www.vaadua.org/Antisemit/AntisJosef.htm>; Семен Авербух. Новый антисемитизм в Украине. Киев, 2005; Вячеслав Лихачев. Антисемитизм в Украине, 2005–2006. <http://www.vaadua.org/News/04-06/02-04-06.htm>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; он же. Проявления антисемитизма в Украине: итоги 2007 г. <http://www.vaadua.org/News/01-2008/Ukr-2007.html>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; Nadine Epstein. The Mysterious Tale of a Ukrainian University’s Anti-Semitic Crusade // *Moment: Jewish Politics – Culture – Religion*. 2009. November/December. <http://www.momentmag.com/Exclusive/2009/2009-12/200912-MAUP.html>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.; Per Anders Rudling. The Extreme Right in Ukraine // *European Right-Wing Extremism: Nature, Identity, Mobilizing Passions. Volume I* / Ed. Emmanuel Godin, Brian Jenkins, and Andrea Mammone. New York and Oxford. . В печати.

29. Сергій Руденко. Один у полі // Український тиждень. 2009. № 50(111). С. 16-19. <http://www.ut.net.ua/art/167/0/3353/>; Олег Бардяк. Виборці Тягнибока на Сході та Півдні країни – хто вони // Український тиждень. 2009. № 50(111). С. 16. <http://www.ut.net.ua/art/167/0/3356/>; Тарас Березовець. Le Pen a

la Ukrainienne // Український тиждень, 2009. – № 50(111). – С. 20. <http://www.ut.net.ua/art/167/0/3355/>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

30. Ситуацию не проясняют и результаты первого тура президентских выборов 2010 года: Тягнибок получил в Тернопольской области только 4,89% голосов, что контрастирует с результатами областных выборов 2009 года. Однако в данном случае вряд ли можно говорить о резком падении рейтинга „Свободы” в Тернопольской области в свете очевидных различий между избирательскими стратегиями на президентских и парламентских выборах местного и национального значения.

31. СНПУ получила официальный статус политической партии лишь в 1995 году.

32. Среди тех немногих европейских стран, которые, наоборот, повторяют украинский опыт – Латвия и Эстония. См.: Danes Auers, Andres Kasekamp. Explaining the Electoral Failure of Extreme Right Parties in Estonia and Latvia // Journal of Contemporary European Studies, 2009. – Vol. 17. – № 2. – Pp. 241-254. Здесь также можно выделить Белоруссию – близкого, с исторической и этнокультурной точки зрения, соседа Украины. Однако в Белоруссии политическое пространство ещё больше ограничено, чем в России, и уже несколько лет не позволяет развиваться не только радикальным партиям, но и политической оппозиции в целом. В подавляющем большинстве значимые оппозиционные силы Белоруссии преследуют либеральную, а не антилиберальную (как в случае с праворадикальными партиями) повестку дня. Близкую географически Молдову мы здесь не упомянули, так как она является на сегодняшний день „несостоявшимся государством” („failed state”). См.: Fund for Peace: Молдова признана самой „нестабильной страной” в Европе // Press Обозрение. 2010. 25 февраля. <http://press.try.md/item.php?id=110971>. Последнее посещение 10 марта 2010 г.

33. Стрешнев. Партия „Свобода”: „Арийцы” на марше. Часть первая.

34. Существовавшая в середине девяностых националистическая группа депутатов „Державність” по разным причинам не выполняет критерий, чтобы рассматриваться здесь как полноценная парламентская фракция представляющую правых радикалов в Верховной Раде.

35. Существует широкий ряд исследований, посвященных современным праворадикальным партиям в Европе. См., например: Hans-Georg Betz. Radical Right-Wing Populism in Western Europe. New York, 1994; Herbert Kitschelt with Anthony McGann. The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis. Ann Arbor, 1995; Michael Minkenberg. Die neue radikale Rechte im Vergleich: USA, Frankreich, Deutschland. Opladen, 1998; Pierro Ignazi. Extreme Right Parties in Western Europe. Oxford, 2003; Elisabeth L. Carter. The Extreme Right in Western Europe: Success or Failure? Manchester, 2005; Terri E. Givens. Voting Radical Right in Western Europe. New York, 2005; Pippa Norris. Radical Right: Voters and Parties in the Electoral Market. New York, 2005; Michelle Hale Williams. The Impact of Radical Right-Wing Parties in West European

Democracies. New York, 2006; Cas Mudde. Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge, 2007; Paul Hainsworth. The Extreme Right in Western Europe. Abingdon/New York, 2008. К сожалению, подавляющее большинство исследований игнорирует восточноевропейские страны. Исключением в выше представленном списке является лишь монография Каса Мудде.

36. Тимур Стрешнев. Партия „Свобода”: „Арийцы” на марше. Часть вторая // Украина криминальная. 2006. 17 января. http://www.cripo.com.ua/index.php?sect_id=1&aid=13326. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

37. Умланд. „Оранжевая революция” как постсоветский водораздел; Umland. Orange Revolution als Scheideweg.

38. Цит. по: Галина Мурсалиева, Павел Каньгин. Как считать скинхедов? По головам! // Новая газета. 2008. 10 апреля. <http://www.novayagazeta.ru/data/2008/25/25.html>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

39. Юрий Вильнер. Андрей Ющенко: персонаж и «легенда». [Место издания неизвестно], 2007. Первые цифры номера ISBN, указанного в книге, свидетельствуют о том, что книга была издана в Пакистане. Однако сам номер не проходит проверку контрольной суммы, что наводит на мысль о фальсификации ISBN.

40. Ярослава Стецко не принимала участие в выборах 1994 года из-за отсутствия украинского паспорта.

41. Adrian Ivakhiv. In Search of Deeper Identities: Neo-Paganism and "Native Faith" in Contemporary Ukraine // Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions, 2005. – Vol. 8. – № 3. – Pp. 7-38; Кирило Галушко. Битий шлях археології до нацизму, або які „теорії” ми обговорюємо // Новітні міфи та фальшивки про проходження українців / Под ред. Юлії Олійник. Київ, 2008. – С. 11-28.

42. Andreas Umland. Introduction to *Aspects of the Orange Revolution I-VI: Ukraine's Second Transition in the Russian Mirror* // *Aspects of the Orange Revolution I: Democratization and Elections in Post-Communist Ukraine* / Ed. Paul D'Anieri, Taras Kuzio. Stuttgart/Hannover, 2007. – Pp. 7-16.

43. Andrew McGregor. Radical Ukrainian Nationalism and the War in Chechnya // North Caucasus Analysis. 1999. – Vol. 7. – № 13. [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=319](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=319) Последнее посещение 24 мая 2009 г.

44. Cas Mudde. Warum ist der Rechtsradikalismus in Osteuropa so schwach? // *Osteuropa*. 2002. Большая часть как украинской, так и российской (частично псевдо-) аналитической литературы по теме статьи является в той или иной степени тенденциозной. Поэтому в своих изложениях мы полагаемся в основном на западные исследования, в том числе: Taras Kuzio. Radical Nationalist Parties and Movements in Contemporary Ukraine before and after Independence: The Right and its Politics, 1989-1994 // *Nationalities Papers*, 1997. – Vol. 25. – № 2. – Pp. 211-242; Liudmila Dymerskaya-Tsigelman, Leonid Finberg.

Antisemitism of the Ukrainian Radical Nationalists: Ideology and Policy // Analysis of Current Trends in Antisemitism. 1999. – № 14. – 32 pp.; Roman Solchanyk. The Radical Right in Ukraine // The Radical Right in Central and Eastern Europe Since 1989 / Ed. Sabrina Ramet. University Park, 1999. – Pp. 279-296, 357-358; Per Anders Rudling. Organized Antisemitism in Contemporary Ukraine: Structure, Influence and Ideology // Canadian Slavonic Papers. 2006. Nos. 1-2. Pp. 81-119. Об истории украинского национализма см.: Alexander J. Motyl. Turn to the Right: The Ideological Origins of Ukrainian Nationalism, 1919-1929. New York, 1980; Kenneth Farmer. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myths, Symbols and Ideology in Soviet Nationality Policy. The Hague, 1980; John A. Armstrong. Ukrainian Nationalism. Littleton, 1980 & Englewood, 1990; Andrew Wilson. Ukrainian Nationalism: A Minority Faith. Cambridge, 1997, а также ниже упомянутые публикации. – Vol. 52. – Pp. 626-630.

45. David Art. The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria. New York, 2006.

46. Erwin K. Scheuch, Hans Dieter Klingemann. Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften // Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Sozialpolitik. 1967. – Vol. 12. – Pp. 11-29.

47. Frederick C. Barghoorn. Soviet Russian Nationalism. New York, 1956; David L. Brandenberger. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956. Cambridge, MA, 2002; Александр Янов. Русская идея и 2000-й год. New York, 1988; Yitzhak M. Brudny. Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State. Cambridge, MA, 1998; Николай Митрохин. Русская партия: Движение русских националистов в СССР 1953-1985 годы. Москва, 2003.

48. <http://www.spadshchyna.org/news.php>. Последнее посещение 21 декабря 2009 г.

49. Jeffrey Burds. Ethnic Conflict and Minority Refugee Flight from Post-Soviet Ukraine, 1991–2001 // The International Journal of Human Rights. 2008. Vol. 12. – № 5. – Pp. 689–723.

50. Julian Birch. The Ukrainian Nationalist Movement in the U.S.S.R. since 1956. London, 1971.

51. Karel C. Berkhoff, Marco Carynnyk. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 *Zhyttiepys* // Harvard Ukrainian Studies. 1999. Vol. 23. No. 3/4. Pp. 149-184.

52. Matthew J. Goodwin. New British Fascism: The Rise of the British National Party (BNP). London, 2010; Die NPD: Erfolgsbedingungen einer rechtsextremistischen Partei / Ed. Uwe Backes, Henrik Steglich. Baden-Baden, 2007.

53. Michael Minkenberg. Die neue radikale Rechte im Vergleich: USA, Frankreich, Deutschland. Opladen, 1998.

54. Michael Minkenberg. Die neue radikale Rechte im Vergleich: USA, Frankreich, Deutschland. Opladen, 1998.

55. Paul Kubicek. What Happened to the Nationalists in Ukraine? // Nationalism and Ethnic Politics, 1999. – Vol. 5. – № 1. – Pp. 29-45; idem. Dynamics

of Contemporary Ukrainian Nationalism: Empire Breaking to State Building // Canadian Review of Studies in Nationalism, 1996. – Vol. 23. – № 1-2. – Pp. 39-50.

56. Per Anders Rudling. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army) // East European Jewish Affairs. 2006. Vol. 36. No. 2. Pp. 163-189; Franziska Bruder. "Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!" Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929-1948. Berlin, 2007.

57. Roger Griffin. Interregnum or Endgame? The Radical Right in the "Post-Fascist" Era // Journal of Political Ideologies, 2000. – Vol. 5. – № 2. – P. 173.

58. Taras Kuzio. Populist-Nationalists in Ukraine // Ukraine Analyst, 2009. – Vol. 1. – № 16. – Pp. 1-4.

59. Taras Kuzio. Theoretical and Comparative Perspectives on Nationalism: New Directions in Cross-Cultural and Post-Communist Studies. Stuttgart/Hannover, 2007.

60. Veljko Vujčić. Gennady Zyuganov and the "Third Road" // Post-Soviet Affairs, 1996. – Vol. 12. – № 2. – Pp. 118-154; Joan Barth Urban, Valerii Solovei. Russia's Communists at the Crossroads. Boulder, CO: Westview Press, 1997; Николай Ряботяжев, Эдуард Соловьёв. От Ленина к Данилевскому: метаморфозы геополитических воззрений КПРФ // Политические исследования, 2007. – № 2. – С. 124-136. Об антисемитизме в руководстве КПРФ см.: Вячеслав Лихачев. Политический антисемитизм в современной России. Москва: Academia, 2003. – С. 18-25.

НАШІ АВТОРИ

- Євтух Володимир Борисович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри теорії та методології соціології, директор Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Бурбело Ольга Романівна** – аспірантка Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Вольтер Едита** – доктор, ад'юнкт на кафедрі суспільної педагогіки і педагогіки праці факультету педагогічних наук, Університет кардинала Стефана Вишиньського (Варшава).
- Галушко Кирило Юрійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та методології соціології Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Дзюжиньські Кшиштоф** – доктор, ад'юнкт факультету суспільних наук „Вищої школи” імені Богдана Янського (Варшава).
- Клементовіч Славомір** – доктор, ад'юнкт факультету суспільних наук „Вищої школи” імені Богдана Янського (Варшава).
- Левашова Людмила** – кандидат економічних наук, Віце-голова Правління, директор Департаменту розвитку міжнародних відносин L&J Techtrading Sp. z o.o.; Керівник спеціальності управління людськими ресурсами, ад'юнкт „Вищої школи” імені Богдана Янського (Варшава).
- Лукасевіч Агата Магда** – аспірант Інституту соціології факультету історичних наук Університету кардинала Стефана Вишиньського (Варшава), викладач факультету суспільних наук „Вищої школи” імені Богдана Янського (Варшава).
- Малиновська Олена Анатоліївна** – завідувач відділу соціально-економічної та демографічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБОУ, доктор наук державного управління.
- Пермінова Анна Володимирівна** – аспірантка Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Петрик Володимир** – доктор факультету суспільних наук „Вищої школи” імені Богдана Янського (Варшава).

- Пляха Юзеф** – доктор, ад'юнкт Університету кардинала Стефана Вишиньського (Варшава) і факультету суспільних наук „Вищої школи” імені Богдана Янського (Варшава).
- Пов'якель Надія Іванівна** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та психотерапії Інституту соціології, психології та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Ришард Радзик** – соціолог, професор Інституту соціології Люблінського університету імені Марі Кюрі Складовських.
- Савіна Наталія** – магістр, Перший секретар Посольства України в Польщі, Директор Центру культури та інформації Посольства України в Польщі.
- Савіцкі Анджей** – аспірант Університету кардинала Стефана Вишиньського (Варшава).
- Сачок Марія Володимирівна** – аспірантка Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
- Срочинські Войцех** – доктор, професор факультету суспільних наук „Вищої школи” імені Богдана Янського (Варшава) і Академії Подляській.
- Умланд Андреас** – доктор філософії, науковий співробітник кафедри новітньої історії Центральної і Східної Європи Католицького університету м. Айхштетт (Баварія).
- Хижняк Олександр Володимирович** – аспірант Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
- Шеховцов Антон** – політолог і перекладач; аспірант кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету, Крим.
- Щерба Галина Іванівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри аналітичної економіки та міжнародної економіки Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Ярошенко Алла Олександрівна** – кандидат філософських наук, доцент, Директор Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

ЗМІСТ

Євтух В.Б. Взаємодія України з європейськими та трансатлантичними структурами.....	3
Галушко К.Ю. Сучасні соціологічні теорії євроінтеграційного процесу.....	19
Сачок М.В. Американська евалюаційна школа: досвід вирішення соціальних проблем.....	28
Хижняк О.В. Соціальне призначення толерантності.....	41
Малиновська О.А. Шляхи подолання демографічних загроз: європейські практики.....	55
Левашова Л., Савіна Н. Міжрегіональна співпраця як елемент розвитку польсько-українського економічного співробітництва.....	72
Ришард Радзик. Польща і Україна. Культурна обумовленість економічних і політичних змін.....	89
Бурбело О.Р. Культурний шок – стрес акультурації.....	100
Повякель Н.І. Регуляція та подолання внутрішніх конфліктів студентської молоді.....	111
Ярошенко А.О. Напрями модернізації української освітньо-інформаційної політики.....	122
Пермінова Г.В. Сутність корпоративної соціальної відповідальності в контексті суспільних очікувань.....	130
Срочинські Войцех. Роль сім'ї у формуванні культури спільного життя з інвалідами.....	138
Пляха Юзеф. Значення педагогічної культури у вихованні.....	157
Клементовіч Славомір. Педагогічна культура батьків. Необхідність постійного формування.....	165
Щерба Г. Особливості комунікації вільного часу сучасної української молоді.....	175
Петрик В. Діяльність української меншини в Польщі у час системної трансформації.....	186
Дзюжиньські Кшиштоф, Савіцкі Анджей. Місцева преса – елемент культури громадянського суспільства після 1989 року в Польщі.....	191
Вольтер Едита. Екологічне виховання в літературі Другої Речі Посполитої.....	199
Лукасєвіч Агата. Міжкультурна освіта. Суспільне явище, яке побуджує освітні наслідки.....	211
Умланд Андреас, Шеховцов Антон. Праворадикальна партійна політика в постсоветской Украине и загадка электоральной маргинальности украинских ультранационалистов в 1994-2009 гг.	217

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;
- *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу дослідження* з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається **українською мовою**, роздрукований шрифтом **Times New Roman**. Разом із рукописом подається **електронний варіант** статті на диску чи електронною поштою.

3. Вимоги до статті:

- Основний текст статті має супроводжуватись **шифром** (бібліографічні показники) **УДК** (у лівому верхньому куті першої сторінки);
- прізвище та ініціали автора/авторів (у правому верхньому куті першої сторінки);
- назва статті (великими літерами по центру);
- три анотації (українською, російською, англійською мовами), обсяг кожної **не більше 5 рядків**;
- ключові слова до статті;
- текст статті;
- список використаних джерел (має бути оформлений згідно з останніми вимогами Держстандарту) в алфавітному порядку.

4. При наборі тексту треба дотримуватися таких вимог: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 8 мм. Рисунки і таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

5. Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

6. За достовірність викладених фактів відповідальність несе автор. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора.

7. Науковий збірник видається двічі на рік.

Адреса редакції:.....Київ, вул. Пирогова, 9

Телефони:.....(044)422-25-44

E-mail:.....tms20082008@ukr.net

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Збірник наукових праць

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ**

ВИПУСК 3

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.

Відповідальний редактор

В.Б. Євтух

Відповідальний секретар

А.О. Ярошенко

Технічний редактор

Ю.В. Сюсель